

Бурнейко І. О., Наумчук О. В.,
Крижановська М. Є., Штанько О. Ф

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бурнейко І. О., Наумчук О. В.,
Крижановська М. Є., Штанько О. Ф.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2016

УДК94(477)(075.3)
ББК63.3(4Укр)я7
І90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

- І90 **Бурнейко І. О., Наумчук О. В., Крижановська М. Є., Штанько О. Ф.**
Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. 2016. — 296 с. : іл.
ISBN 978-966-308-656-9

Підручник з історії України для 8 класу відповідно до чинної програми з історії України подає навчальний матеріал курсу від першої половини XVI до кінця XVIII ст.

Підручник є різнорівневим як за підбором методичного апарату, так і за групуванням та способом подачі навчального матеріалу. Залежно від специфіки теми повноцінними джерелами знань поруч із базовим авторським текстом є цитати фахових дослідників минувшини, уривки з першоджерел, схеми та картосхеми, окремі зображення. В підручнику є завдання для актуалізації опорних знань та матеріал для синхронізації подій з історії України та всесвітньої історії. Коректно подається матеріал складних міжетнічних та міжконфесійних стосунків із минулого України. Методичний апарат підручника передбачає можливість поетапного закріплення опрацьованого матеріалу, спрямований на полегшення організації взаємодії учителя та учнів на уроці, та на підвищення ефективності самостійної роботи учня з підручником. Девіз підручника: «Від сприймання базових знань про минуле України зокрема до розуміння спільноти людей загалом».

УДК94(477)(075.3)
ББК63.3(4Укр)я7

ISBN 978-966-308-656-9

© Бурнейко І. О., Наумчук О. В.,
Крижановська М. Є., Штанько О. Ф., 2016
© ТЗОВ «Видавництво Астон», 2016

Знайомство

Любі юнаки та юнки! Перед вами різнорівневий підручник, а це означає, що він написаний для того, щоб кожному з вас було приємно та зручно пізнавати героїчне минуле нашої Батьківщини.

Привіт. Мене звати Ігор. Зверніть увагу. Рубрика «Зверніть увагу — це важливо» — це... найважливіша і, водночас, найлегша частина параграфа. Вона написана в зручному для розуміння стилі і містить те, що має знати кожен громадянин України.

Зверніть увагу — це важливо!

Християнами були як поляки, так і русини (українці)...

А я Марія. До речі, Ігор трішки поспішає. Перш ніж пізнавати щось нове, інколи варто згадати те, що уже знаєш. Для цього на початку параграфа є рубрика «Пригадайте дещо». Але, коли чогось не вдалося пригадати – пам'ятайте, вам завжди в цьому допоможуть однокласники, або учитель. А для допитливих вміщено ще одну підказку-рубрику «Упродовж уроку»: про те, що саме можна з'ясувати, опановуючи знання, подані в параграфі.

§2

**Пригадаймо
разом**

Упродовж уроку
визначте
особливості
розвитку
українських
земель у XVI ст.

Любі друзі! Прагніть вершин і досягайте їх. Тільки добре пізнавши людину, ви зрозумієте причини її вчинків. І пам'ятайте – історія водночас і легша і складніша, ніж здається на перший погляд. Зрозуміти це вам допоможуть рубрики «Особистість», «Детальніше про...»; та «Угода». Мене звати Оксана і я вірю у ваш успіх!

Угода

Основні пункти Берестейської церковної унії

- ✓ Новоутворена Руська (унійна або греко-католицька) церква підпорядковувалась Папі римському

Детальніше про...

козацьку прикордонну службу

Для спостереження за степом роз'їздили пікети – козацькі загони з 3 – 10 чоловік. А на давніх курганах чи спеціально насипаних нових на відстані видимості одна від одної розміщувалися «фігури» – одночасно спостережні вишки і сигнальні вогнища, часто із просмолених бочок, які при горінні давали багато диму.

Особистість.

Дмитро Вишневецький (1530–1563)

Я також Оксана. Моя професія і моє хобі – це історія. Доторкніться до історії так, як це роблять професійні історики: вони вивчають праці інших дослідників та першоджерела. У вашому підручнику є і одне і інше. Цитати істориків та уривки першоджерел завжди подані під ось такою кольоровою смужкою. А головне – історик, досліджуючи минуле, ставить перед собою питання і завдання, які потім вирішує. Такі завдання ви побачите під кольоровими рисками. І пам'ятайте: кожен історик має право на власну обґрунтовану думку. І ви це право також маєте.

Сучасник про повернення козаків Гійом Левассер де Боплан (французька)

Тепер слід повернутися (галери) у гирлі подвоєна. Вони (козаки), однак причаляють у затоці, ... за 3-4 льє Очакова. В цьому місці ... у нас (Дніпра) тягнеться ... дуже низьк заливається на півстопа водок 200-300 чоловік починають пере за одним свої човни і протя дістаються до Борисфена (Дніпра).

Примітка. Залежно від обставин, ко того, козаки на чайках могли атакувати і

1. Про які способи повернення козаків з

Шановні восьмикласники, підсумком нашої роботи є підручник, що перед вами. А підсумком вашого дослідження історії стануть знання. Підсумуйте їх, використовуючи рубрику «Підсумуйте свої знання».

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними.
 - 1611 р. — здобуття коронними військами за допомогою козаків Смоленська.
 - 1616 р. — здобуття козаками П. Сагайдачного Кафи (нині м. Феодосія).
- Поясніть значення понять: рухомий козацький табір, чайка, «героїчні походи».
- Підготуйте повідомлення «Причини і наслідки військових походів козаків першої чверті XVII ст.».
- Подумайте та дайте обґрунтовану відповідь. Яким чином козаки здобували військову освіту? Як до козаків можна застосувати прислів'я «вік живи — вік учись»?

Якщо ви виконаєте тільки перше і друге завдання, то цілком можете розраховувати на оцінку середнього або достатнього рівня. А якщо якісно виконаєте усі чотири завдання і так працюватимете щоденно, наука про минуле може стати вашим майбутнім. Зичимо вам успіхів.

З повагою авторський колектив підручника!

Шановні колеги, пропонуємо Вашій увазі проект, який ви, за бажанням, можете реалізувати на уроках історії рідного краю, які передбачені програмою наприкінці III, IV та V розділів.

Проект «Мій край моїми очима»

Тема. Історія рідного краю

Мета. Дослідити, які історичні події, явища і процеси відбувалися на території краю; дізнатися, якими мистецькими пам'ятками багате рідне село/місто; змоделювати повсякденне життя мешканців краю в минулому.

Хід заняття

Завдання 1. Для підготовки проекту об'єднайтесь у групи за інтересами: «Політики», «Економісти», «Мистецтвознавці», «Етнографи».

Завдання 2. Виконайте завдання в групах.

«Політики» 1. Дослідіть, чи існувало ваше село/місто у відповідному часі? До складу якої держави воно входило? Які в ньому діяли органи управління? Чи пов'язане воно з битвами, повстаннями того часу? З якими саме? 2. Складіть історичну довідку «Мое село/місто у ... ст.». 3. Доповніть довідку історичною картою свого регіону у цей час. Позначте на ній свій населений пункт. Вам стануть у нагоді карти підручника з відповідного розділу.

«Економісти» 1. Дослідіть, на які соціальні стани поділялося населення вашого краю у відповідному часі? Представники яких національностей тут жили? 2. З'ясуйте, які ремесла, промисли розвивалися у вашому краї? Які знаряддя праці були поширені? Чи відбувалися ярмарки? Якщо так, то чим тут торгували? 3. Підготуйте буклет «Соціально-економічний розвиток нашого села/міста».

«Мистецтвознавці» 1. Дослідіть, чи є у селі/місті пам'ятки архітектури відповідного часу? Які саме? Чи збереглися інші мистецькі пам'ятки того часу (ікони, картини, музичні інструменти тощо)? Де вони зберігаються? 2. Дізнайтеся, де можна було здобути освіту? Які предмети вони вивчали? Чи усі мали право навчатися? 3. Підготуйте плакат «Культура рідного краю».

«Етнографи» 1. Дослідіть як виглядало житло мешканців села/міста у відповідному часі? Чим харчувалися у будні та на свята? Яким був посуд? Як виглядало тогочасне вбрання? На яких сімейних цінностях виховувалися діти? Якою була роль жінки в сім'ї та суспільстві? 2. Доберіть українську народну пісню (побутову або історичну, думу), яка стосується подій того часу. 3. Підготуйте віртуальну екскурсію «Українська родина».

Джерела інформації: бібліотека, Інтернет-ресурси, місцевий краєзнавчий музей, вулиці вашого села/міста (Зверніть увагу на назви вулиць. Чи пов'язані вони з діями чи подіями того часу? Спостереження запишіть), ваш учитель історії.

Завдання 3. Виконайте презентацію своїх проектів перед учнями класу.

Бажаємо успіху!

§1

Зверніть
увагу

Вступ

Історія України Раннього нового часу, яку ви вивчатимете у 8 класі, нерозривно пов'язана з тими подіями та процесами, що мали місце в середньовічній історії України. Тому пропонуємо вам виконати спеціальні завдання, щоб пригадати, як жили наші предки у період Середньовіччя.

1. Середньовічна спадщина України (повторення)

Раннє Середньовіччя

(середина I тис. н. е. – перша половина XI ст.)

Завдання 1. Послідовно випишіть у зошит імена київських володарів за часом їх князювання.

Олег, Ігор, Кий, Ольга, Аскольд, Святослав.

Завдання 2. Об'єднайтеся у пари.

Із довідки підберіть імена до вказаних подій.

1. У 860 р. він першим серед київських князів прийняв хрещення.
2. У 882 р. він вбив останнього представника династії Києвичів і сам став княжити у Києві.
3. У 907 р. він примусив Візантійську імперію підписати вигідну для Русі угоду, текст якої зберігся до сьогодні.
4. У 945 р. його вбили повсталі деревляни.
5. У 947 р. вона запровадила устави, уроки, оброки, а також створила систему погостів, де стягувалися ці податки та повинності.
6. У 965 р. він переміг Хозарський каганат і захопив його столиці: м. Ітіль та м. Саркел.

Довідка: кн. Ігор, кн. Аскольд, кн. Ольга, кн. Олег, кн. Святослав.

Зріле (розвинуте) Середньовіччя

(друга половина XI ст. – середина XIV ст.)

Завдання 3. Пригадайте.

1187 р. – вперше літописець використав поняття «Україна».

Завдання 4. Побрацюйте в парах.

Розкажіть своєму товаришеві про одного з видатних володарів Давньоруської держави, користуючись однією зі схем. При цьому побудуйте розповідь від першої особи: «Я, Володимир Великий, княжив у 980–1015 рр. ...», або «Я, король Данило ...». Після чого вислухайте розповідь свого товариша.

Завдання 5. Хто з князів у наведених схемах 1 – 4 належить до Зрілого Середньовіччя, а хто - ні?

Схема 1

Укріплені гради на межі зі степом

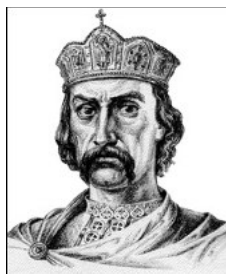

Златник Володимира

Срібник Володимира

988 р.
хрещення
Русі

Володимир Великий
(великий князь київський
у 980–1015 рр.)

Підкорення Києву всіх
східнослов'янських
племен

Адміністративна
реформа.
Заміна племінних князів
князями-намісниками
княжого роду
Рюриковичів

Десятинна церква,
збудована 996 р
(сучасна реконструкція)

Схема 2

1016 р. уклав перший письмовий звід давньоруського права «Правду Ярослава», що стала початком великого зводу законів, відомого як «Руська правда»

Софійський собор у Києві,
1037 р.

Ярослав Мудрий
(великий князь
київський у
1019–1054 рр.)

Створення першої на
Русі **бібліотеки**.
Переписування і
переклад книг

1039 р. —
заснування **Київської**
митрополії

«Тесть Європи».
Анна Ярославна —
королева Франції

1036 р. —
розгром печенігів під
Києвом

Схема 3

1097 р.—

Любецький з'їзд (снем) князів, організований спільно із двоюрідним братом – Святополком Ізяславичем

Сторінка із написаного Володимиром Мономахом «Повчання дітям»

Володимир Мономах
(великий князь київський у 1113–1125 рр.)

1113 р. — затверджено «Устав» — збірник правових норм, що увійшов до «Руської правди»

1103 р. —

розгром половців на річці Сутінь. Також великі походи проти половців 1111 р. та 1116 р.

Схема 4

1199 р. — Роман Мстиславич, батько Данила Романовича, створює Галицько-Волинську державу

1240 р. — героїчна оборона Києва, яку очолював Дмитро — воєвода Данила Романовича

1245 р. — битва під Ярославлем. Перемога над військом угорського короля та його союзників

Король Данило Романович
(роки життя 1201–1264)

1253 р. — коронація Данила Романовича у Дорогичині на Бузі

Заснування нових міст (Холм — 1237 р. Львів — 1247 р.) та розбудова старих

Завдання 6. Пригадайте дві великі середньовічні трагедії Києва.

1169 р. —
руйнування та
грабунок міста
Києва
володимиро-
суздальським
князем Андрієм
Боголюбським

1240 р. —
руйнування та
грабунок міста
Києва
монгольським
ханом Батием

Завдання 7. За допомогою карти з'ясуйте: 1) межі розселення українців вкінці XV ст.; 2) під владою яких держав перебували українські землі.

Пізнє Середньовіччя

(друга половина XIV – XV ст.)

Завдання 8. Підберіть з довідки імена князів, пов'язані зі згаданими подіями.

1. У **1491 р.** він у місті Краків уперше надрукував книги церковнослов'янською мовою.
2. У **1430–1438 рр.** під його проводом відбувся останній збройний виступ руської православної знаті (української та білоруської) за свої права та проти посилення впливу римо-католицької церкви.
3. У **1362 р.** він на чолі руських та литовських дружин розгромив монголів біля річки Сині Води.
4. Він, великий князь литовський, після укладення у **1385 р. Кревської унії** став королем польським.

Довідка: Ольгерд, Швайпольт Фіоль, Свидригайло, Ягайло.

2. Ранній новий час

Зверніть увагу – це важливо!

У 8 класі ви вивчатимете історію України **Раннього нового часу**, іншими словами, – її **ранньомодерну добу** – відтинок часу, який тривав від кінця Середньовіччя до кінця XVIII ст. і для України характеризувався розвитком міського самоврядування, цехового ремесла, фільваркового господарства, поживавленням внутрішньої та зовнішньої торгівлі, виникненням і виходом на політичну арену козацтва, відновленням української державності та формуванням самобутньої національної культури.

Ранньомодерна доба в Україні умовно ділиться на декілька дрібніших періодів: перший тривав від початку XVI ст. **до 1596 р.** – це час поширення реформаційних ідей, зростання фільварків, покріпачення селян і, водночас, становлення козацтва як окремого стану; другий, **1596–1648 рр.** – період напруженої боротьби українців за свої релігійні, економічні права і козацькі вольності; третій, **1648–1657 рр.** – час Національно-визвольної війни і відновлення українцями власної державності; четвертий, **1657–1709 рр.** – це найбільш суперечливий період, позначений Руїною в козацькій Україні, рівно ж як і небувалим розквітом української барокової культури; п'ятий період тривав з **1709 р. до 90-х рр. XVIII ст.** – «імперський» період – час захоплення майже всіх українських земель Російською імперією, яка знищила рештки української державності.

Найбільше про ранньомодерну Україну ми дізнаємося з **писемних джерел:** літописів (і в тому числі козацьких літописів), гетьманських універсалів, судової документації, листування тощо. Багато знань дають **речові джерела:** будівлі чи їх залишки, збережена зброя, інструменти, ікони,

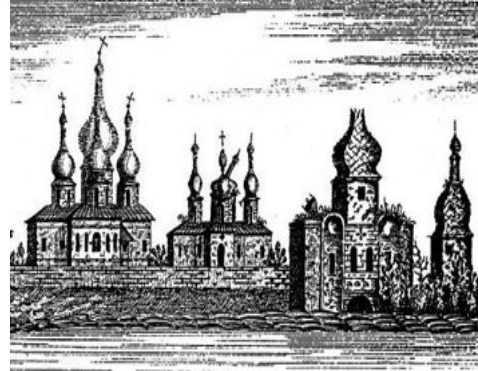
картини, які допомагають відтворити тогочасне повсякдення, а **усні джерела** – козацькі пісні, думи, балади і перекази – найліпше розкривають душу українського народу.

1. Що називають Раннім новим часом (ранньомодерною добою)?
2. Чим відрізнялися між собою окремі періоди ранньомодерної доби України?
3. Наведіть приклади джерел з історії України Раннього нового часу.

Дослідник про продовження традицій літописання.

Микола Вінграновський (український письменник)

«Густинський літопис» поєднує давню традицію (літописання)... Він починається викладом подій всесвітньої історії... Далі автор переказує історію давньої України-Руси, південних князівств XII–XIV ст., Литовської Русі, використовуючи «Повість минулих літ», Київський і Галицько-Волинський літописи, білорусько-українсько-литовські літописи, Києво-Печерський патерик, різні житія святих, а також польські хронічки. Розповідь він доводить до 1589 р.

Густинський монастир

Примітка. Крім Густинського, відомі також Острозький (описує події за 1500–1636 рр.), Львівський (1498–1649 рр.), Межигірський (1393–1620 рр.), Київський (1240–1621 рр.) літописи.

1. На основі яких історичних джерел укладено Густинський літопис?

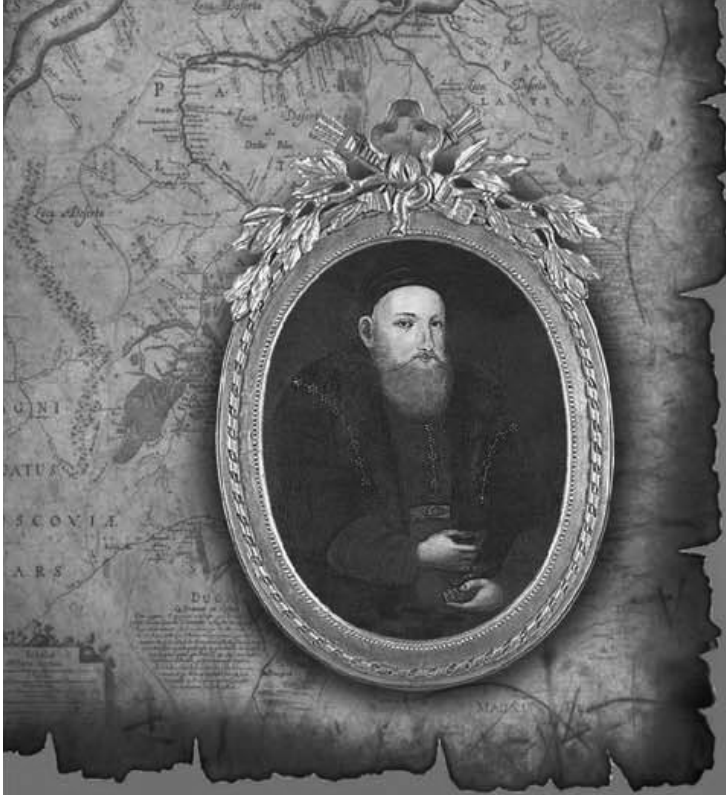
Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати та поняття:
 - Ранній новий час, або ранньомодерна доба.
 - XVI ст. — кінець XVIII ст. — Ранній новий час.
2. Складіть хронологічну таблицю «Періодизація Ранньомодерної історії України».
3. Підготуйте повідомлення про джерела з історії України Раннього нового часу
4. Користуючись думою «Про смерть (князя) Корецького», наведіть щонайменше 3–4 факти із життя козацької України.

Козацька дума

Про смерть (князя) Корецького

Там всі полки вирубали,
Всю дружину зарубали,
Корецького живцем взяли,
До Царигорода його повели,...
А тоді князь Корецький листи пише,
Листи пише, тяжко здише,
До своєї матухи посилася:
«Ой мати моя Корецькая,
Продай Корець і Межиріче,
Викуп мене з невольники!»
А к ньому мати листи одписала:
«Же-м тебе три рази з неволі
викупала,
Міста-села потратила,
Потіхи і разу з тебе не мала.
Четвертий раз уже не буду...»

РОЗДІЛ I.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

Відстежувати за картами територіальний розподіл українських земель на початок XVI ст.; зміни, що відбулися на українських землях унаслідок Люблінської унії; розміщення перших Січей; райони козацьких повстань 1590-х років.

Характеризувати особливості соціально-економічного, політичного та релігійного життя на українських землях; зміст Люблінської унії; діяльність православних братств; розвиток книгодрукування та шкільництва; повсякденне життя українців; історико-культурні пам'ятки.

Визначати причини й наслідки Люблінської унії; виникнення козацтва і Січей; вплив реформаційних і контрреформаційних рухів в Україні; історичне значення Пересопницького Євангелія.

Висловлювати судження щодо діяльності Василя-Костянтина Острозького, Дмитра Вишневецького, Івана Федорова, Криштофа Косинського та Северина Наливайка.

Вивчати дати підписання Люблінської унії, утворення першої Запорозької Січі, виходу друком перших книжок, заснування Острозької академії.

Пояснювати та застосовувати терміни і поняття: «фільварок», «шляхта», «магдебурзьке право», «магнат», «козак», «унія», «Запорозька Січ», «кіш», «козацька старшина», «кошовий отаман», «козацька рада», «козацькі клейноди», «реєстрове козацтво», «низове козацтво», «курінь», «покозачення», «козацькі війни», «церковні братства», «слов'яно-греко-латинська школа», «колегія», «академія», «вертеп», «гравюра».

§2

Пригадаймо
разом

Українці на початку ранньомодерної доби

- ✓ Пригадайте соціальну структуру Руси-України.
- ✓ Що Ви знаєте про роди Рюриковичів та Гедиміновичів?
- ✓ Якими були наслідки битви на р. Сині Води?

Упродовж уроку
визначте
особливості
розвитку
українських
земель у XVI ст.

1. Українські землі у першій половині XVI ст.

Зверніть увагу — це важливо!

На першу половину XVI ст. українці не мали власної держави. **Київщина, Брацлавщина, Волинь та Підляшшя** (див. карту) належали Великому князівству Литовському. В XVI ст. ці землі втратили ознаки автономії, а литовські володарі вже підтримували римо-католицьку церкву. Проте **українські князі, шляхта і решта населення залишалися православними**, підтримували свою церкву і користувалися руською (староукраїнською) мовою. Це створило підґрунтя для майбутнього розквіту української культури.

Галичина, Белзщина, Холмщина й Західне Поділля належали Польському королівству, **Закарпаття** — Угорському. **Місцева українська знать** у своїй більшості уже давно прийняла віру, традиції та закони пануючих держав і стала вважати їх своєю політичною батьківщиною, але незможні українці-русини, попри утиски, оберігали рідну віру і пам'ятали про своє коріння.

Чернігово-Сіверщина тимчасово належала Московському царству, а **Буковина** — Молдовському князівству. З одного боку, обидві країни були православними, як і місцеве населення, але, з іншого — прагнули, щоб їх піддані українці поступово забули про своє походження і змирилися з новими володарями, але головне, що обидві землі були **спірними прикордонними територіями** і часто ставали ареною бойових дій.

1. Як змінилося становище українських земель у складі Великого князівства Литовського?
2. Які держави більша частина української знаті вважала своєю політичною батьківщиною?
3. Чому Чернігово-Сіверщина та Буковина часто ставали ареною бойових дій?

Житомирський замок
(реконструкція
В. Капітанюка)

Дослідник про відступ українського населення перед натиском Кримського ханату в першій половині XVI ст.

Міхаїл Владімірській-Буданов (російський історик)

Лінія (замків) по Сулі (на Лівобережжі) ... була зовсім облещена ... на третій (південній лінії замків залишились) — Канів, Черкаси, Звенигород, Вінниця і Брацлав... З падінням Звенигородського замку (десь між 1516–1545 рр.) усі села від

меж Брацлавських до Черкас були знищені ... (i) було припинено пряме сполучення між Черкасами та Каневом з одного боку і Вінницею та Брацлавом – з другого...

1. Як залежало заселення місцевості від наявності на ній укріпленого Міста із замком?

Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.

1. Користуючись цією картою та картою на с. 9, дослідіть, яке місто було знищене татарами?

2. Соціальна структура українського суспільства

Зверніть увагу – це важливо!

Українське суспільство в XVI ст. було неоднорідним, поділялося на великі групи людей – **соціальні стани**. У Польському королівстві та Великому князівстві Литовському і в українських землях, які їм належали, знатні люди в XVI ст. були об'єднані в єдиний привілейований панівний стан – **шляхту**. Шляхтичі мали право володіти землею, носити зброю і брати участь в управлінні державою. Натомість за покликком короля вони зобов'язувалися брати участь у **посполитому рушенні** – загальному ополченні шляхти.

Значними багатствами і владою володіло **духовенство** – відповідно **римо-католицьке** або **православне**. Духовенство ділилось на «біле», представ-

ники якого жили поміж мирян і найчастіше були священиками, та «чорне» — представники якого прийняли чернечий постриг. Вищою ланкою і католицького, і православного духовенства були **єпископи**. Всі українські православні єпископи підпорядковувались **київському митрополиту**, а римо-католицькі — **гнєзненському архієпископу**.

Міщани користувались особистою свободою й правом участі в міському самоврядуванні. Більшість українського суспільства становили **селяни** (близько 80%), але вони були наділені найменшою кількістю прав і вповні залежали від власників землі, на якій проживали.

1. Який суспільний стан в XVI ст. об'єднував знатних людей? Що таке посполите рушення?
2. Якими привілеями користувалось римо-католицьке та православне духовенство?
3. Який суспільний стан мав найменше прав?

Дослідник про посполите рушення.

Віктор Горобець (український історик)

Шляхтич на дозвіллі (гравюра XVI ст.)

Шляхетське ополчення переважно являло собою кінноту і скликалося королем у разі крайньої потреби ... (i) за згодою сейму. ... У 1560-і роки ... до складу посполитого рушення вводилась піхота: передбачалося, що на двох вершників має бути один драб (*піхотинець*), озброєний рушницею, рогатиною і сокирою. ... На чолі всього шляхетського ополчення мав стояти лише король. Владі коронного гетьмана посполите рушення не підлягало. ... Посполите рушення часто-густо було переобтяжене численними возами з припасами, одягом та обозною челяддю. Серйозною проблемою посполитого рушення було налагодження належної взаємодії під час бою, а також забезпечення дисципліни в поході.

1. Що було «ахіллесовою п'ятою» посполитого рушення?

Дослідник про становище духовенства в українському суспільстві у польсько-литовську добу.

Олександр Бойко (український історик)

...(Духовенство) становило окрему суспільну верству населення. «Церковні люди» не підлягали світському суду, в разі потреби їх судив суд єпископа. У польсько-литовську добу духовний стан був численний, до нього належала майже десята частина населення. ... Тривалий час духовні посади переходили в спадок — після смерті батька парохію (прихід)

Інтер'єр собору в Гнєзно

отримував старший син. Якщо в священника було декілька синів, то молодші шукали собі парохій по сусідніх селах. Духовенство вимагало від своїх парохіян різні «треби», відповідно до звичаїв і традицій кожного села. Це могла бути десятина, або ж скіпщина, тобто хлібна данина... Побутувала також дрібна данина натурою — яйцями, ковбасою, насінням тощо. Деякі церкви та монастирі володіли значними земельними угіддями, селами і навіть містами, ... тому часом формою «треби» міг бути відробіток селянином панщини на церковних землях.

Бернард Мацейовський — луцький католицький єпископ XVI ст.

1. Доведіть або спростуйте думку. Духовенство в XVI ст. було великим землевласником.

3. Шляхта — привілейована верства суспільства

Зверніть увагу — це важливо!

Проте насправді шляхта була неоднорідною. Найбільше багатства і впливу мали князі. Цей титул могли носити лише нащадки староруських володарів — Рюриковичі та литовських — Гедиміновичі. Вони користувались особливим авторитетом у суспільстві. У своїх володіннях чинили суд, вводили і стягували податки, утримували власне військо, надавали землю за службу. Найбільш багатим і впливовим був князівський рід Острозьких. Виділялися також князі Заславські, Чорторійські, Корецькі, Вишневецькі, Сангушки, Гулевичі та ін.

Представники вищого прошарку шляхти без князівського титулу звалися панами. До панів належали шляхтичі, які мали більш давнє шляхетське коріння. Багаті пани разом з князями були найбільшими землевласниками — магнатами. До середньої і дрібної шляхти належали господарські шляхтичі-зем'яни, які на різних умовах володіли маєтками на державних землях та шляхтичі-зем'яни князів і панів, які жили на землі багатшого власника і йому підкорялася. Шляхта-голота — це шляхтичі без землеволодіння.

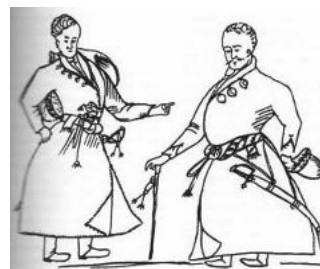
На початку XVI ст. шляхтичі Галичини і Західного Поділля вже мали такі ж широкі права, як і польська шляхта, в більшості прийняли римокатолицизм і своєю політичною батьківщиною вважали Польщу. Українські шляхтичі Великого князівства Литовського ще тільки мріяли про вольності польської шляхти, але у своїй переважній більшості були православними, спілкувалися рідною мовою і пишалися своїм руським корінням.

1. Якими особливими правами користувались князі?
2. Кого називали магнатами ?
3. Яка була відмінність між українською шляхтою Польського королівства та українською шляхтою Великого князівства Литовського?

Документ про обов'язки шляхти.

Привілей 1570 р. (наданий шляхті Заушия)

...Службу нашу земську військову (виконувати мають) рівно з іншими зем'янами (повноправними шляхтичами) і обивателями землі Київської при потребі військовій, або рушення посполитого, а інших ніяких повинностей і послуг замкових, які на бояр путних покладені,.. виконувати і чинити не повинні.

Шляхтичі (аматорський малюнок XVI ст.)

1. З'ясуйте. Хто мав більше прав: шляхтичі-зем'яни чи путні бояри?

Сторінка статуту 1529 р.

Детальніше про юридичне оформлення шляхетського стану у Великому князівстві Литовському
1528 р. згідно «попису земського» (перепису шляхти) у Великому князівстві Литовському було утворено єдиний привілейований стан — шляхту. Права шляхтичів були розширені і закріплені у збірниках законів — Першому (Старому, 1529 р.), Другому (Волинському, 1566 р.) та Третьому (Новому, 1588 р.) Литовських статутах.

**Особистість.
Василь-Костянтин Острозький
(1526–1608)**

Ім'я (повне). Василь-Костянтин Костянтинович Острозький. Костянтин — батькове ім'я, яким князь почав користуватися з 1540-х рр.

Народження. Народився 1526 р. в родовому маєтку м. Дубно на Волині (нині Рівненська область).

Походження. З українського княжого роду.

Початкові умови формування особистості.

Молодий княжич разом з братом Іллею зростали у найзаможнішій та найвпливовішій православній родині в українських землях і з дитинства виховувались як ревні захисники православ'я.

Ключові події життя.

- ✓ З 1559 р. київський воєвода та володар і захисник українського прикордоння. Міг виставляти до бою власне 15–20-тисячне військо. За сприянням В.-К. Острозького були збудовані замки на межі з Диким полем — у Білій Церкві, Переяславі, Богуславі (*відшукайте на карті*).
- ✓ Видатний культурно-освітній діяч. Заснував близько 1576 р. Острозьку слов'яно-греко-латинську академію — першу вищу школу в Східній Європі.
- ✓ Відкрив друкарні в Острозі, Дерманському і Києво-Печерському монастирях.
- ✓ У 1581 р. на кошти князя було видруковано Острозьку Біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.
- ✓ Брав участь у придушенні козацького повстання під проводом К. Косинського.
- ✓ Меценат, захисник православної церкви від зазіхань римо-католиків і королівської влади. За його кошт у Києві та його околицях були відбудовані Кирилівський та Межигірський монастирі, на Подолі збудовано церкву Миколи Доброго і Різвяно-Предтечинську церкву.
- ✓ Наприкінці XVI ст. — найбільший після короля землевласник Речі Посполитої, «некоронований король Русі».

Наслідки діяльності. Завдяки підтримці української освіти і науки, книгодрукування, української православної церкви і самої ідеї окремішності руського (українського) світу В.-К. Острозький заклав підвалини розквіту української культури в XVI–XVII ст.

1. Користуючись біографією В.К.Острозького, визначте, які можливості мав магнат Речі Посполитої.

Коли в Україні почав діяти Третій Литовський статут, ...

у протоці Ла-Манш англійський флот під проводом відомого мореплавця і пірата Френсіса Дрейка здобув перемогу над іспанською «Непереможною армадою».

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати та події, пов'язані з ними.
 - **1526–1608 рр.** — роки життя князя Василя-Костянтина Острозького.
 - **1529 р.** — прийнято Перший Литовський статут.
 - **1566 р.** — прийнято Другий Литовський статут.
 - **1588 р.** — прийнято Третій Литовський статут.
2. Поясніть значення понять: шляхта, магнати, шляхта-голота, князь, соціальний стан.
3. Підготуйте повідомлення про політичне становище українських земель на початку XVI ст.
4. Доведіть або заперечте твердження: «Усі шляхтичі були рівними у своїх правах».

§3

Пригадаймо
разом

Економічне життя українських земель в першій половині XVI ст.

- ✓ Які форми торгівлі існували в добу Середньовіччя?
- ✓ Поясніть значення поняття «магдебурзьке право».
- ✓ Який суспільний стан був найчисельнішим?

Упродовж уроку з'ясуйте, якими були основні господарські заняття українців

1. Економічне життя. Торгівля

Зверніть увагу — це важливо!

Торговельний обмін між українськими землями відбувався, незважаючи на те, що вони належали різним державам. **Дрібною торгівлею** щоденно займалися цехові майстри та дрібні торгівці, майже щоденно пропонуючи свій товар у власних ятках (крамничках). Зазвичай **щотижня був торг**, на якому селяни продавали товари сільського виробництва, а міщани — ремісничі вироби.

Великою торгівлею займалися заможні купці і шляхта. Центрами такої торгівлі ставали **ярмарки**, які дозволялося проводити лише за королівськими чи великокняжими грамотами і лише у визначені дні та у визначених містах. У великих містах вони могли проводитися декілька разів на рік. **Найбільші ярмарки були у Києві, Львові, Кам'янці (Подільському), Луцьку.** На ярмарок з'їжджалися не лише українські, але й іноземні купці, які не тільки торгували різноманітними товарами, а й укладали угоди на виробництво або постачання тих чи інших товарів з різних кінців світу та з України.

З Українських земель **експортували** (вивозили на продаж за межі країни) в основному, сировину: зерно, ліс, сіль, віск; гнали волів. Натомість з європейських країн **імпортували** (завозили): металеві вироби, скло і папір, а зі Сходу — прянощі, дорогі тканини, килими, зброю тощо.

1. Де селяни й міщани здійснювали товарообмін?
2. Назвіть особливості проведення ярмарків. В яких містах проводилися найбільші ярмарки?
3. Які товари були предметом експорту та імпорту?

Мануфактура

Дослідник про міжнародну торгівлю в українських землях.

Іван Рибалка (український історик)

...Торговельні зв'язки України з країнами Заходу і Сходу ... пожвавилися з кінця XV — початку XVI ст., коли в Західній Європі зростало мануфактурне виробництво, формувалися капіталістичні відносини (зростали міста) і збільшувався попит на хліб, інші сільськогосподарські продукти й сировину. Дедалі швидше зростає (їх) вивіз з України, особливо через балтійський порт Гданськ...

1. Чому пожвавились торговельні зв'язки з країнами Заходу та Сходу?

Очевидець про торгівлю у Львові на межі XVI–XVII ст.

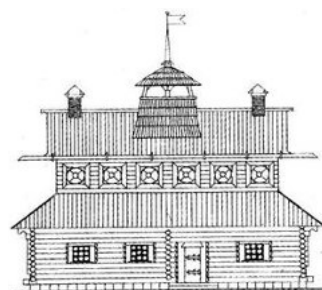
Мартін Ґруневеґ (*німецький купець і мандрівник*)

У цьому місті, як у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах. Угорців у їхніх малих магерках (*шапках*), козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі — у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці — у короткому. Місто віддалене від моря понад 100 миль. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малмазії (*вина*) вирує натовп крітян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по корабельному, видається, неначе тут порт за брамою міста.

Угорець в магерці

1. Кого можна було зустріти на ринку у Львові в XVI–XVII ст.?

Київський магістрат
(сучасна реконструкція)

Дослідник про використання мір ваги.

Александр Резніков (*російський історик*)

Атрибутом кожного торгу була важниця, де зважували товар і стягали торговельний податок — вагове. Відомо також, що в багатьох самоврядних українських містах тривалий час існували різні одиниці міри та ваги: львівські, коломийські, теребовлянські, галицькі та ін... Приїжджі мали послуговуватися не власними мірами і вагами, а виключно тими, що ... встановлювалися місцевим магістратом.

1. Висловіть припущення. Чи пов'язані права магістратів на користування власними зразками міри та ваги з їх прибутками?

Дослідник про ярмарки.

Владислав Берковський (*кандидат історичних наук*)

...На ці ярмарки (*у великих містах*) прибувало від кількох сотень до кількох тисяч осіб: мандрівні купці, шляхта, ремісники, люди «*luzne*» (*від жебрака до розбійника*), а також багато інших осіб різного походження. Відзначимо, що іноді відомі та популярні ярмарки відбувалися в невеликих містечках, які оживали лише на час їх проведення, а в інший період ледь животіли.

На сучасному
Сорочинському ярмарку

1. Висловіть припущення. Якою була мета прибуття на ярмарок згаданих у документі груп людей?

Шкірки куниць

Дослідниця про різноманітність торгівлі в Луцьку.

Оксана Штанько (*український історик*)

...Посеред луцької Ринкової площі (*можна було придбати*) ... перець, імбир, гвоздику, овочі, ... шафран, цукор. Луцькі панночки мали до вибору для пошиття зимових шубок та пальтечок шкурки лосів, ведмедів, зубрів, оленів, соболів, кун, рисі, лисиць, вовків, білок, сибірок, росомах. Торгували в Лучеську ... різними видами сукна, оливою, фарбами, залізом, міддю та ін.

1. Які товари були з місцевого виробництва, а які іноземного?

2. Міста і міщани

Зверніть увагу – це важливо!

Українські міста в XVI ст. інтенсивно зростали і розвивалися. Більше міст було в західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їх було менше через постійні набіги татар. Найбільшими містами були Київ та Львів (*відшукайте на карті*). Міста були центрами:

- **адміністрування:** в державних містах розміщувалися замки з резиденціями державних урядників (воєвод, старост тощо) та їх військовими загонами, діяли шляхетські суди;
- **політичного життя:** проходили повітові сеймики;
- **осередками розвитку ремесел:** зосереджувалися ремісничі майстерні;
- **торгівлі:** проводилися торги, ярмарки;
- **духовно-культурного життя:** діяли старі і будувалися нові храми, монастирі, відкривалися друкарні та школи.

Міста могли бути **державними (королівськими)** або **приватними:** магнатськими, церковними тощо. Міста приносили значні прибутки їхнім власникам, тому останні, щоб стимулювати ріст і розвиток міст, упродовж XVI ст. сприяли наданню їм **магдебурзького права** — права на міське самоврядування. Але в Україні магдебурзьке право часто діяло в обмеженому вигляді: **війт** (виборний керівник міста) міг не обиратися, а призначатися власником міста; містяни, окрім того, що сплачували податки, могли нести ще й військову повинність, ремонтувати мости і дороги тощо.

На відміну від селян, **міщани користувалися привілеями:** були особисто вільними, брали участь у міському самоврядуванні, мали право на земельні наділи поза містом, користувались окремим становим судом, займалися промислами, ремісники об'єднувалися в цехи. Жителі міст жили по-різному:

найбільше впливу і багатства було в міського **поспольства** — багатих торговців, лихварів, урядників міського самоврядування; **повноправну громаду міста** також складала майстри-ремісники, середні та дрібні торговці; найбільш чисельною, але найменш забезпеченою була **міська біднота** — підмайстри, учні ремісничих цехів, партачі (позацехові ремісники), слуги. **Населення міст було багатонаціональним**, що зумовлювало їхню строкатість та полікультурність.

1. Продовжіть речення. Міста були центрами...
2. Кому належали міста?
3. Якими привілеями користувалися міщани?

Ранньомодерний
Львів

Дослідник про юридики.

Микола Кобилецький (український юрист)

Під юридиками в містах ... розуміли земельні ділянки разом з об'єктами нерухомості та проживаючими на них мешканцями, що не підпорядковувались органам міського самоврядування. Виникненню юридик сприяло рішення сейму 1550 р., за яким шляхта отримала право на купівлю земельних ділянок у межах міста...

1. Як пояснює автор поняття «юридика»?

Дослідник про Кам'янець (Подільський).

Валерій Степанков (український історик)

На рубежі XVI–XVII ст. найвідомішим був Кам'янецький ярмарок, куди прибували купці з Польщі, Угорщини, Молдавії, Валахії, Греції, Туреччини, Росії тощо. Крім торгів і ярмарок, розвивалася і постійна торгівля... Наприклад, у 1570 р. у Кам'янці (Подільському) нараховувалося 40 лавок, серед яких 9 спеціалізованих по продажу м'яса.

Кам'янецька фортеця
(гравюра XVII ст.)

1. В чому була унікальність Кам'янецького ярмарку?
2. Як сприяло торгівлі географічне розташування міста?

Схема «Українське місто, яке користувалося магдебурзьким правом»

Дослідник про міста Київщини і Брацлавщини.

Михайло Грушевський (*український історик*)

Замки (*міст*) тутешні ... не мали значних залог, які могли б оборонити ... від татарського нападу. Людність не мала за чіими спинами критися й мусіла своїми грудьми боронити свої сім'ї і достатки... Це було не тільки ... потребою, а й формальним обов'язком місцевої людності. За недостатчею військових сил, вся людність східної України зобов'язана (*була*) брати участь в обороні... Міщани, які мали коней, мали ставати в походи на татар... Хто не мав коня, мусив йти до замку на оборону...

Черкаський замок (реконструкція)

1. Чому міщани Київщини і Брацлавщини виконували військову повинність?

3. Фільварки і селяни

Зверніть увагу — це важливо!

На початку XVI ст. усі українські землі уже належали державі, шляхті або церкві. Незаселені землі називали **п'устинями**, а залишені людьми поселення — **селищами**. Безпосередньо на землі працювали селяни. Більшість селян на початку XVI ст. ще залишалися **похожими** (від слова «ходити»), тобто особисто вільними. За користування землею вони сплачували натуральний податок — продуктами харчування чи якимись речами — і

декілька днів на рік зі своїм реманентом відпрацьовували на користь землевласника: ремонтували мости чи дороги, збирали врожай у жнива тощо. Селяни жили громадами. Громаду очолював **виборний староста**, але найважливіші справи вирішували на загальних зборах громади. Селяни також користувалися правом **копного суду** — суду громади.

Упродовж XVI ст. постійно зростала потреба європейських міст у продуктах харчування. Щоб на цьому добре заробити, землевласники (шляхтичі, державні урядники, церковні управителі) залишали селянам лише такі наділи, щоб ті могли самі себе прогодувати. До того ж за той маленький наділ селянин тепер мусив зі своїм реманентом безоплатно працювати на пана від 2 до 6 днів щотижня, тобто **відбувати панщину**. Окрім того, за наполяганням шляхти, в Польському королівстві з 1505 р., а у Великому князівстві Литовському з 1529 р. було спочатку обмежено, а згодом і заборонено самовільний перехід селян з одного місця на інше. З **похожих** селяни стали **непохожими** або **кріпаками** (бо прикріплені до землі).

Так виникли **фільварки** — панські господарства, розраховані на виготовлення різноманітної сільськогосподарської продукції: зерна, м'яса, фруктів тощо — на продаж, засновані на праці залежних (закріпачених) селян. Разом з тим, **шляхта отримала величезну владу над кріпаками**, аж до права карати їх на смерть. Отож старост почав призначати або погоджувати землевласник, а копний суд було замінено **вотчинним** — судом землевласника. Але на знелюднених через татарські набіги Київщині та Брацлавщині фільварків майже не було. До того ж, щоб заселити так звані п'устині, їх власники звільняли новопоселенців на 15–25 років від сплати податків та відробітку повинностей. Такі нові або відновлені поселення називали **слободами** або волями.

1. Якими правами користувалися похожі (вільні) селян на початку XVI ст.?
2. Що для селян означало відробляти панщину? Кого називали кріпаками?
3. Назвіть ознаки фільваркового господарства.

Селяни на панщині

Сучасник про шляхту і селян.

Шимон Старовольський (*польський священик, письменник*)

За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися мирськими справами. Шляхтич же віддавався лицарській справі ... Тепер у нас нема вояків, ... зате є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможніші торгують волами, кінями, вином, медом, ... всяким хлібом. ... Усе, що їх піддані

мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують по найнижчих цінах і відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти.

1. Які зміни відбулися в середовищі шляхти внаслідок розвитку товарного (на продаж) виробництва?
2. Зверніть увагу на ілюстрацію. Чия праця сприяла збагаченню шляхти?

Дослідник про річкові торгові шляхи з Перемишльщини.

Василь Пірко (*український історик*)

Для сплаву зерна по Сяну-Віслі до Гданська землеволодільці на Сяні та його судноплавних притоках утримували пристані та різні річкові судна, серед яких переважали шкути (*річкові парусні плоскодонні судна*) та дубаси (*парусно-гребні човни*), а то й просто плоти. На пристанях були побудовані склади, в яких зберігалось зерно та інші товари... (*які*) тут навантажувалися на судна і сплавлялися до Гданська. ...Шляхта, яка не мала власних пристаней, вимушена була орендувати їх в інших.

Гданськ в XVI ст.

1. Висловіть припущення. В які держави надходило українське зерно через Гданськ?

Детальніше про...

юридичне оформлення залежності селян

1557 р. — «Устава на волоки» — реформа, проведена Сигізмундом II Августом, за якою землі сільських громад переділялися на волоки (лани по 16–21 га). Кращі землі віддавались під фільварки, гірші — селянам. Реформа 1557 р.:

- ✓ зруйнувала сільську громаду, замінивши її подвірною;
- ✓ збільшила селянські повинності;
- ✓ значно обмежила право переходу селян;
- ✓ зменшила площу громадських пасовищ, луків тощо.

1529 р. Першим Литовським статутом залежному селянинові заборонялося забирати з собою майно, худобу і реманент під час відходу до іншого поміщика.

1588 р. Третім Литовським статутом завершилося юридичне оформлення кріпацтва.

- ✓ За селянином зберігалось лише право на володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей на земельних наділах.
- ✓ Селянин, який прожив на землі пана 10 років, ставав кріпаком.
- ✓ Встановлювався 20-річний термін розшуку селян-утікачів, їх покарання і повернення до пана.

Коли в Україні

почав діяти Перший Литовський статут, ...
в Іспанії конкістадор Франціско Пісарро отримав королівські гарантії губернаторства в землях, які він завоює в Америці.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними.
 - 1557 р. — король Сигізмунд II Август провів земельну реформу «Уставу на волоки».
 - 1529 р. — прийнято Перший Литовський статут.
 - 1566 р. — вступив у дію Другий Литовський статут.
 - 1588 р. — прийнято Третій Литовський статут.
2. Поясніть значення понять: ярмарок, магдебурзьке право, панщина, фільварок.
3. Назвіть причини і наслідки запровадження фільваркової системи господарювання.
4. Складіть історичну довідку «Закріпачення селян – закономірність феодального суспільства».

§4

Пригадаймо
разом

Люблінська унія 1569 р.

- ✓ Назвіть умови Кревської унії.
- ✓ Чому не всі умови Кревської унії були виконані?
- ✓ Що зумовило знелюднення Київщини та Брацлавщини?

Упродовж уроку
з'ясуйте
причини,
передумови і
наслідки
Люблінської унії

1. Причини та передумови Люблінської унії

Зверніть увагу — це важливо!

Наявність спільних ворогів здавна підштовхувала Велике князівство Литовське і Польське королівство до союзу. Започаткувала цей процес **Кревська унія 1385 р.** Тому в першій половині XVI ст. дві держави вже були об'єднані особою **спільного монарха**: великий князь литовський одночасно був і польським королем. Без дієвої підтримки Литви Польща не могла собі дати ради із постійною військовою агресією Тевтонського ордену хрестоносців, що красномовно підтвердила Грюнвальдська битва 1410 р.

До середини XVI ст. цілий ряд **зовнішніх та внутрішніх чинників** підштовхували і **Литву** до ще тіснішого союзу із Польщею. Південні рубежі князівства потерпали від постійних набігів татар, які знищували і грабували українські села, забирали людей в ясир (полон). **Київщина і Брацлавщина знелюдніли**, перетворившись майже на пустку (*відшукайте на карті південні межі осілого розселення людей*). Окрім того, у виснажливих війнах із Московською державою за право на володіння руськими землями Литовське князівство **втратило значну частку своєї території** (*див. карту*), а поразки в перших роках **Лівонської війни (1558–1583 рр.)** поставила Литву перед

загрозою бути поглиненою Московським царством. Вихід зі скрутної ситуації вбачався лише в унії (об'єднанні) із сильнішою Польщею.

Польська шляхта прагнула досягнути унії шляхом інкорпорації, тобто через входження Литви до складу Польщі. Шляхтичів приваблювали перспективи розширення своїх земельних володінь та нових прибутків від фільваркової системи господарювання в українських землях. У Великому князівстві Литовському настрої щодо унії були різними. **Литовські**, білоруські та українські **магнати** (князі і пани) побоювалися втратити владу, землю та привілеї, тому розглядали можливість унії лише на федеративних засадах — як союз двох рівноправних держав з окремими сеймами, управлінням, законодавством тощо. Натомість українські, білоруські і **литовські шляхтичі** дуже надіялися на укладення унії, оскільки прагнули перш за все звільнитися від влади магнатів, позбутися або принаймні, полегшити військову повинність (у Польщі зазвичай використовувалося кварцяне, тобто наймане військо), поліпшити умови торгівлі та зрівнятися у правах з польською шляхтою. З таким клубком зацікавлень і протиріч дві країни вступили у 1569 р.

1. Назвіть передумови, які склались в XIV – XV ст. для об'єднання Литви й Польщі.
2. Які зовнішні загрози постали перед Польським королівством і Великим князівством Литовським у XVI ст.?
3. Що очікували польські, литовські та українські шляхтичі від об'єднання?

Дослідник про причини Люблінської унії.

Роберт Фрост (шотландський історик)

Розуміння Люблінської унії литвинами було — ми рівні в єдиній державі. Поляки підходили до цього інакше. Їм потрібно було швидко переварити (тобто *окатоличити*) православне руське населення на півдні Великого князівства Литовського.

Люблінський замок

1. Як сприймали унію литовці, а як — поляки?

Польський Король
Сигізмунд II Август

Дослідниця про причини Люблінської унії.

Наталя Яковенко (український історик)

До зближення з Польщею підштовхувало й внутрішнє становище Великого князівства Литовського... Взірцем для литовсько-руського боярства служив бурхливий розвиток шляхетських вольностей у сусідній Польщі. І якщо вища аристократія Великого князівства Литовського опиралася унії, небезпідставно вбачаючи в ній акт політичного самогубства, то рядова шляхта сприймала таку перспективу прихильно, сподіваючись на зміну (в кращу сторону)

Польський шляхтич (картина Рембрандта)

власного становища за польським зразком. Що стосується самої Польщі, то вона добивалася унії як з великодержавних амбіцій, так і в розрахунку на ... нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва, *(оскільки)* на середину XVI ст. польська економіка переживала бурхливе піднесення, бо війни у Європі вивели її на роль головного експортера сільськогосподарської сировини, збіжжя і лісових товарів на європейський ринок.

1. Що спонукало литовсько-руську шляхту до укладення унії?
2. Використовуючи документ, доведіть, що історія литовського, польського, українського народів у XVI ст. була тісно пов'язана.

Дослідник про причини Люблінської унії.

Дмитро Дорошенко (український історик)

Польські пани давно вже прагнули до того, щоб тісніше з'єднати Литву з Польщею. Хоч формально обидві держави й були з'єднані (*Кревською*) унією ... Поляки не мали права ні купувати земель в Литовській державі, ні займати державні посади. Їх вабила багата Україна, і вони старались цілком об'єднати Литву з Польщею, щоб і там бути такими господарями, як у себе.

Магнати королівства Польського

1. На які прагнення польської шляхти звертає увагу дослідник?

2. Люблінський сейм 1569 р.

Зверніть увагу – це важливо!

У січні 1569 р. представники знаті обох держав зібралися на **спільний сейм у м. Любліні**. На цьому сеймі, який тривав майже півроку, з усією силою проявилися суперечності між прихильниками різних способів об'єднання двох держав. Коли переговори зайшли в глухий кут, литовські князі К. Острозький, Г. Ходкевич, Є. Волович, К. Радзивілл залишили сейм і роз'їхалися по домівках — готуватися до війни з королем. Тоді король **Сигізмунд II Август**, спираючись на підтримку польської та литовської шляхти, видав універсали про приєднання до польської корони Підляського і Волинського воєводств, а дещо згодом — Брацлавського і Київського. Литовські магнати, усвідомивши слабкість своїх позицій, були змушені повернутися на сейм, щоб відстояти якусь частку своїх прав. Зрештою **1 липня 1569 р. було підписано Люблінську унію**. Так утворилася нова двоєдина держава — **Річ Посполита («республіка народна»)**, яка складалася

з Польського королівства і Великого князівства Литовського. **Підляське, Волинське, Київське і Брацлавське воєводства** увійшли у новій державі до складу Польського королівства.

1. Чому литовські князі покинули сейм?
2. Коли було підписано Люблінську унію?
3. Яку назву отримала новостворена держава?

Угода

Умови Люблінської унії

- ✓ Польща та Литва об'єднувалися в одну державу Річ Посполиту. Очолював Річ Посполиту правитель, який отримував титул короля польського та великого князя литовського. Король обирався спільним польсько-литовським сеймом і коронувався у Кракові.
- ✓ Створювалися спільні польсько-литовські сейм і сенат.
- ✓ Польща і Литва мали дотримуватися спільної зовнішньої політики. В обіг вводилася спільна монета і водночас ліквідовувалися внутрішні митні кордони в Речі Посполитій.
- ✓ Польська шляхта одержувала право володіти землями в Литві, а литовська — в Польщі.
- ✓ Під владу Польського королівства переходили Волинь, Київщина і Брацлавщина.
- ✓ Польща і Литва зберігали окремі: Адміністративну систему (за виключенням спільних короля та сейму); Законодавство і судову систему; Військо; Фінанси.
- ✓ За нащадками княжих родів зберігалось право використання княжого титулу.
- ✓ Визнавалася свобода віросповідання і для римо-католиків, і для православних: будувати храми і школи, обіймати державні посади могли представники обох конфесій.

Герб Речі
Посполитої

Дослідник про Люблінський сейм.

Іван Крип'якевич (український історик)

Найдовше спротивлялися унії чотири українські вельможі — Олександр Чорторийський, Костянтин Острозький, Богдан Корецький, Костянтин Вишневецький ... *(Коли ж мусли присягати)* князь Вишневецький промовив тоді так: «Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднуємось як вільні і свободні — з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях, бо ми нарід такий благородний, що не відступимо першості ніякому іншому народові на світі. Ми

Василь-Костянтин Острозький

маємо княжі роди особливо славні і шанобливі своїм походженням, було б нам прикро, коли б їх честь мало щонебудь порушити. Тому просимо, щоб вони були залишені при своїй честі. Також, що ми різних релігій, особливо грецької, просимо, щоб нас через те не понижували і до іншої релігії не примушували.» Така була остання воля українських панів.

1. Відшукajte у промові К. Вишневецького згадки про причину й умови прийняття українськими князями унії.

Попрацюйте з картою «Наслідки Люблінської унії».

1. Назвіть українські землі, які ввійшли до складу Речі Посполитої.
2. Відшукajte воєводства, створені на українських землях.

3. Суспільно-політичні зміни в українських землях після Люблінської унії

Зверніть увагу — це важливо!

З укладенням Люблінської унії закінчився Литовсько-Руський період в історії українського народу і розпочалося неоднозначне і непросте перебування українських земель під владою Речі Посполитої. Відбулася ціла низка змін: на приєднані території поширився адміністративно-територі-

альний устрій за польським взірцем, а в Польському королівстві було сформовано **шість українських воєводств**: **Київське** з центром у Києві, **Руське** (Львів), **Волинське** (Луцьк), **Подільське** (Кам'янець), **Брацлавське** (Брацлав), і **Белзьке** (Белз). Воєводствами керували призначені королем **воєводи**, в руках яких зосереджувалася місцева адміністративна (управлінська), військова і почасти судова влада. Воєводства поділялися на **повіти**, в яких адміністративна, військова та судова влада належала **старостам**.

Українська шляхта була зрівняна в правах із польською й отримала право на місцеве самоврядування: **проведення повітових сеймиків** для вирішування місцевих справ та формування місцевих виборних шляхетських судів: **підкоморського**, який розглядав межові суперечки (стосовно землеволодіння), та **земського**, який розглядав інші цивільні справи. Одночасно діяв від імені королівського уряду **городський** (замковий) суд на чолі зі старостою повіту, який розглядав кримінальні справи.

Значення Люблінської унії для подальшого життя українського суспільства **було суперечливим**. Позитивним було те, що в межах однієї держави було зібрано більшість українських земель. Це сприяло політичному й культурному згуртуванню народу. **Негативні наслідки** унії проявилися не відразу, але вони були вагомими. Поширення фільваркової системи господарювання з кріпацтвом і панщиною суттєво погіршувало становище селян. Активний наступ підтриманої державою римо-католицької церкви призвів до утисків православних і постійної ворожнечі між українцями на релігійній основі. Українські князі і шляхта, які досі були опорою українства, прагнучи здобути хорошу освіту, уряди та віддаючи данину моді, зрікалися рідної мови, віри, переймаючи все польське, тобто ополячувалися чи полонізувалися. Усе це разом посилювало соціальне (суспільне) напруження в Україні і загрожувало самому існуванню окремого українського народу.

1. Скільки українських воєводств було в складі Речі Посполитої? Назвіть їх.
2. Які додаткові привілеї отримала українська шляхта з прийняттям унії?
3. Назвіть позитивні та негативні наслідки унії для українського суспільства.

Герб Польського королівства

Дослідник про наслідки Люблінської унії.

Михайло Грушевський (український історик)

... Язловецькі, Замойські, Сенявські, Калиновські та інші магнатські роди (з часом) зайняли величезні простори української землі ... Польська шляхта, яка сидить на українській землі і живе працею українського селянина, звикла... дивитись на український народ як на голотів

польської народності, на його мову, традиції, право — як на щось незмірне нижче у зрівнянні з польським.

1. На який наслідок унії вказує автор?

Дослідниця про наслідки Люблінської унії.

Наталя Яковенко (український історик)

Розділена доти між двома державами — Короною Польською і Великим князівством Литовським — більшість регіонів Русі (Галичина, Поділля, Холмщина, Волинь і Наддніпрянщина) вперше злилася в один політичний організм у складі однієї держави... Люблінська унія ліквідувала міждержавний кордон, стала точкою відліку консолідаційних (об'єднавчих) процесів (в українському суспільстві).

Шляхта XVI ст.

1. Чи сприяла Люблінська унія консолідації українського суспільства? Думку обґрунтуйте.

Вежа
Люблінського
замку

Дослідниця про висновки Юзефа Шуйського, польського історика XIX ст., стосовно наслідків Люблінської унії.

Наталія Білоус (український історик)

...(Юзеф Шуйський) наголошував на тому, що унія 1569 р. стала найвизначнішою подією польської минувшини, оскільки втілювала ідеї рівності і свободи, які західна цивілізація несла на Схід, а також встановлювала міцний бар'єр на шляху поширення московських і турецьких впливів.

1. Порівняйте цей документ із двома попередніми. З якими думками авторів ви погоджуєтесь, а з якими ні? Чому?

Коли в Україні

увійшла в дію Люблінська унія, ...

в Індії народився Джахангір, у майбутньому IV-й імператор з династії Великих Моголів.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дату і подію пов'язану з нею.
- **1569 р.** — підписання Люблінської унії, утворення Речі Посполитої.
2. Назвіть основні умови Люблінської унії.
3. Поясніть значення понять: унія, інкорпорація, федерація, Річ Посполита, воєводства, повіти, ополячення.
4. Обґрунтовано підтримайте або спростуйте думку М. Грушевського: «Прославлений пізніше як акт любови, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм був ланцюхом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах...».

§5

Пригадаймо
разом

Українське козацтво

- ✓ Що таке фільварок?
- ✓ Кого називали кріпаками?
- ✓ Чому татар ще називали кочовиками?

Упродовж уроку
дослідіть
походження
запорозького
козацтва та його
внутрішню
організацію

1. Українське козацтво

Зверніть увагу — це важливо!

Здавна, на Великому (християнсько-мусульманському) кордоні, на межі із Кримським ханством простягалось **Дике Поле** (*відшукайте на карті*) — землі, які формально належали Великому князівству Литовському (після 1569 р. — Речі Посполитій), але які лишалися незаселеними через спустошливі набіги татар. Наявність цивілізаційного Великого кордону стала важливою передумовою виникнення козацтва як військової спільноти.

У Дике Поле на **промисли** (полювання, рибальство та ін.) йшли представники боярства, збіднілої шляхти та міської бідноти. Шукати кращої долі у небезпечному, але вільному від панів Дикому Полі вирушали також найбільш хоробрі чоловіки із селян. Людей, які, об'єднуючись у ватаги, ходили на промисли в Дике Поле, називали **уходниками**.

Хто вирушав до Дикого Поля чи жив поруч нього, завжди мав бути готовим до бою з татарами. Насамперед, представники дрібної і середньої української шляхти. За ними йшли нещодавні селяни, містяни. Саме з них виростили **нові воїни** — люди особисто вільні, зі зброєю, які у вільний від військових справ час орали землю, полювали, рибалили чи займалися ремеслами. Таких людей називали «вільними людьми» або **козаками**. Перша письмова згадка про українських козаків відноситься до **1489 р.**, друга до 1492 р.

1. Які землі називали Диким Полем?
2. Кого називали уходниками?
3. До якого року відноситься перша письмова згадка про українських козаків?

Детальніше про...

р. Дніпро в межах Дикого Поля

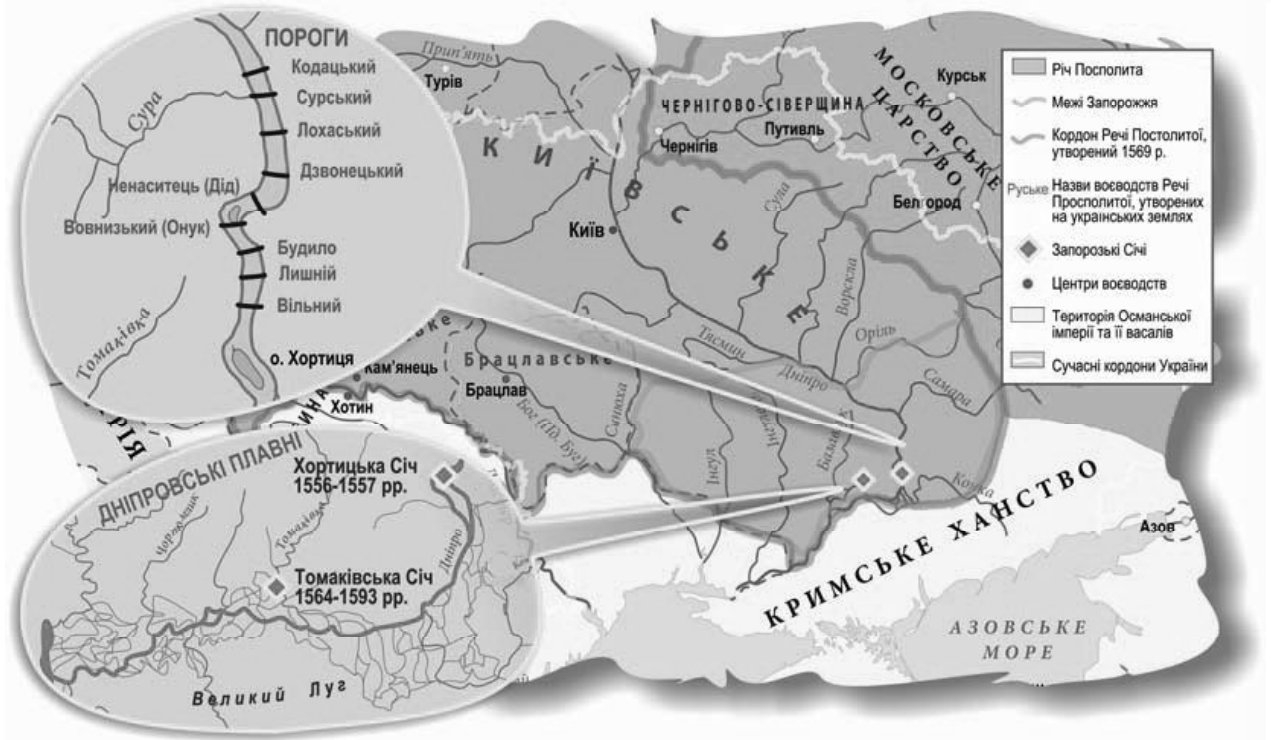

Дніпровські пороги

Човном по Дніпру вільно було дійти лише до впадання в нього р. Самари. Далі розпочиналися пороги. У 12 місцях русло Дніпра від берега до берега перетиналося пасмами скельних виступів з водоспадами та вируючою між камінням водою. Особливо небезпечним був поріг Ненаситець. За

порогами води Дніпра широко розливалися, утворюючи плавні — підтоплені та заболочені береги, вкриті вологолюбною рослинністю, із безліччю всякої живності. Плавні простягалися від порогів більш як на 110 км, сягаючи в ширину від 3 до 25 км, і були улюбленим місцем ухоронників, а згодом і козаків.

Дослідіть козацькі землі, користуючись картою.

1. Вкажіть час існування Хортицької та Томаківської Січей.
2. Відшукайте річки Оріль, Тясмин, Південний Буг, Синюха, Інгул, Інгулець, Базавлук. Що спільного в цих річок? Які з них були природними межами Вольностей Війська Запорозького низового?

Сучасник подій про татарські набіги в українські землі.
Гійом Левассер де Боплан (французький інженер на службі польського короля до 1648 р.)

Татарин

Розбігаючись ... по селах, вони (*татари*) оточують їх, виставляючи по чотири сторожові пости довкола, і підтримують великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. ...Хто здався, забирають з собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, але також і худобу, ... коней, волів, корів, баранів, кіз та інших.

1. Продумайте, які могли бути наслідки (щонайменше 2) описаного в документі явища. Обговоріть результати в загальному колі.

2. Перші Січі. Дмитро Вишневецький

Зверніть увагу — це важливо!

Для кращого захисту під час уходів до Дикого Поля козаки в місцях своїх стоянок робили укріплення зі зрубаних (зсічених) і загострених доверху дерев'яних палів. Такі невеликі **укріплення-січі** розрізнені ватаги козаків будували в багатьох місцях.

Тим часом козаків почали запрошувати для захисту своїх володінь місцеві магнати і шляхта, а також прикордонні старости — великокняжі (з 1569 р. — коронні) урядники. Найбільшої співпраці із козаками досягнув черкаський та канівський староста, волинський князь **Дмитро Вишневецький**. Під своїм керівництвом він об'єднав розрізнені козацькі загони, здійснив декілька вдалих походів проти татар та спорудив **1556 р.** на о. Мала Хортиця, що нижче дніпровських порогів, **дерев'яний замок-городок** (відшукайте на карті). Через те, що **Хортицький замок** Вишневецького став для козаків зразком для побудови їх власних фортець, його традиційно вважають **першою Запорозькою (бо за Дніпровими порогами) Січчю**. Та й сам князь Вишневецький запам'ятався сучасникам і нащадкам як славетний **козак Байда**.

Запорозька Січ стала головною фортецею козаків, що жили на порубіжжі з Диким Полем, яких почали називати запорозькими козаками, або запорожцями.

1. Чому козацькі укріплення називали січами?
2. Яке укріплення вважається першою Запорозькою Січчю?
3. Хто і коли збудував замок на о. Мала Хортиця?

Особистість.

Дмитро Вишневецький (1530–1563)

Ім'я (повне). Дмитро Іванович Вишневецький. В народних піснях та легендах відомий як Байда.

Народження. Народився 1530 р. в родовому маєтку в м. Вишнівець на півдні Волині (нині Збарзький р-н Тернопільської обл.).

Походження. З українського княжого роду.

Початкові умови формування особистості.

Традиційно молоді руські княжичі з дитинства привчалися до думки про особливу місію, покладену на них Богом: володарювати над людьми і водночас захищати своїх підданих.

Ключові події життя. В двадцятирічному віці став черкаським та канівським старостою. В 1556 р. заснував на острові Хортиці першу Січ. Отримав титул від короля «стражника на Хортиці». Здійснив ряд вдалих походів в турецькі та татарські володіння. 1556 р. на чолі власних військ та козацьких загонів здобув турецькі фортеці Очаків та Іслам-Кермен (нині м. Каховка). Наприкінці 1557 р. татари зруйнували Хортицький замок. Тимчасово перебував на службі московського царя Івана IV Грозного. 1563 р. під час походу до Молдови потрапив у полон, був виданий туркам, які стратили його, скинувши на гаки. Оспіваний у народній думі «Про козака Байду».

Фортеця на о. Мала Хортиця (сучасна реконструкція)

Наслідки діяльності. Діяльність Дмитра Вишневецького (Байди) засвідчила козакам, яких результатів можна досягнути, коли діяти проти ворога спільними зусиллями, а його замок на о. Мала Хортиця став прообразом пізніших Запорозьких Січей. Своім життям та смертю вплинув на формування героїчного образу козака – захисника рідної Батьківщини.

Запорозька Січ (схема зроблена за малюнком середини XVII ст.)

Деякі особливості Запорозької Січі:

- ✓ Січ розміщували у місцях, важкодоступних для ворогів;

- ✓ на Січовому майдані завжди зводили православну церкву **Покрови Пресвятої Богородиці**, яка вважалася покровительською козацтва;
- ✓ **Курінь** — назва будівлі і військового загону, який у ній мешкав. Було 38 куренів, сформованих із земляків: Уманський, Полтавський тощо.

1. Попрацюйте у двійках «експерт — доповідач». Користуючись схемою, складіть усну розповідь про структуру Запорозької Січі (доповідач розповідає товаришеві про Січ, експерт звіряє розповідь товариша із власними висновками).

3. Січ — козацька республіка

Зверніть увагу — це важливо!

Протягом другої половини XVI ст. довкола Запорозької Січі утворилася своєрідна **козацька держава**. Її жителі — запорозькі козаки — визнавали своє підданство польському королеві, але жили за власними козацькими звичаями та порядками, в основі яких лежали **принципи волі, рівності та братерства**. На Січі до товариства приймали будь-якого чоловіка, коли він засвідчував, що православний, та визнавав козацькі звичаї, але повноправним козаком його визнавали лише після морського походу чи якогось іншого випробування.

Усі найважливіші справи, як то питання війни чи миру, стосунків із польським королем чи іноземними володарями, вирішувалися голосуванням на загальній козацькій раді. Причому усі козаки, незалежно від багатства, походження чи посади, мали рівне право голосу. **Козацька рада** була найвищим органом влади на Січі. На раді ж козаки обирали собі керівництво — **військову старшину: кошового отамана** (інколи його називали гетьманом), який у період між радами володів вищою судовою та адміністративною (управлінською) владою, в час походу мав необмежену владу, але міг бути зміщений на будь-якій загальній козацькій раді; **військового суддю**, який відав судочинством; **військового писаря**, який відав січовою документацією; **військових осавулів**, які були помічниками кошового отамана в питаннях організації козаків у мирний час і у військових походах. Окрім того, кожен курінь обирав собі **курінного отамана та курінну старшину**.

Козацька старшина утворювала **кіш** — козацький уряд на чолі з кошовим отаманом. **Кошем також називали** ставку (місце перебування) кошового отамана. З часом Запорозькою Січчю почали називати не тільки козацьку фортецю, але й усі землі, де люди жили за козацьким звичаєм, тобто козацьку державу. В Запорозькій Січі були свої **символи влади** — **клейноди**: корогва (прапор), печатка, булава, бунчук, пірначі та ін.

1. Хто брав участь у козацькій раді? Які повноваження козацької ради?
2. Хто належав до військової старшини запорожців?
3. Продовжіть речення. Клейноди — це...

Детальніше про

діяльність козацької ради

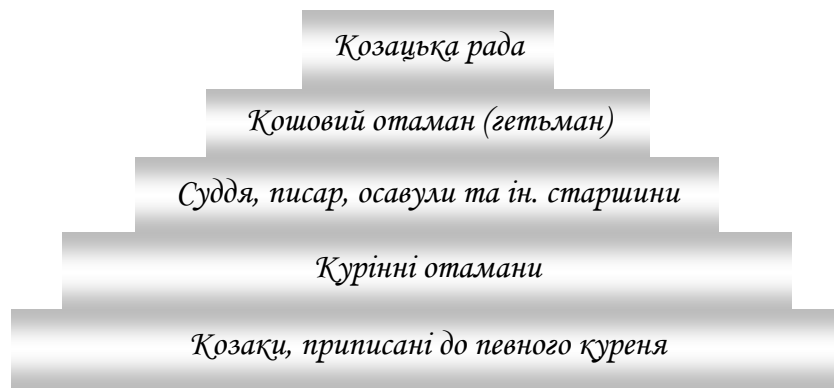
Рада протягом року збиралася тричі: на Різдво, Великдень та Покрову (14 жовтня). За потреби раду могли скликати і в інший час.

Кошового та решту старшини обирали терміном на один рік, але могли усунути за потреби на будь-якій загальній козацькій раді.

Детальніше про

знавців козацьких традицій

Великий вплив на життя Січі мали «знатні радці», «сивовусі діди», «батьки» — досвідчені козаки чи колишні старшини. Вони були своєрідними охоронцями козацьких звичаїв, знавцями переказів про різні випадки з минулого і тому мали вагомий голос при прийнятті рішень у суперечливих життєвих ситуаціях.

Влада в Запорозькій Січі

Корогва (прапор) — найбільша святиня запорозьких козаків. Виготовлялася з дорогих тканин, оздоблених вишивкою, гаптуванням дорогоцінними матеріалами. Корогву ніс попереду війська **хорунжий**.

Бунчук — вказував місце перебування кошового (гетьмана) на полі бою чи в поході. Виготовлявся із палиці завдовжки 2–2,5 м, верхівку якої прикрашала мідна куля. З-під кулі звисали пасма кінського волосся впереміш із червоними стрічками. Бунчук перед гетьманом носив **бунчужний**.

Булава — символ влади кошового отамана (гетьмана). Палиця булави із горіхового дерева завдовжки 50–70 см. Куля, срібна або позолочена, прикрашалася дорогоцінним камінням.

Печатка — для затвердження офіційних документів Січі Запорозької. Виготовлялася зі срібла округлої форми із зображенням козака із мушкетом на плечі та шаблею при боці. Скріплював документи печаткою **суддя**.

Срібний каламар (чорнильниця) — відзнака **писаря**.

Тростина — символ влади судді. Оздоблювалася срібними кільцями та срібним навершям.

Пірнач (шестопер) — символ влади курінних отаманів та козацьких полковників. Пірначі могли виготовлятися із дорогоцінних металів.

Литаври (тулумбаси) — великі мідні барабани. **Довбиш**, який завжди носив при собі палички, б'ючи в литаври скликав козаків на раду.

Коли в Україні

Дмитро Вишневецький зводив фортецю на о. Мала Хортиця, ... у **Женеві (Швейцарія)** проповідував Жан Кальвін — засновник протестантського віровчення кальвінізму; у **Туреччині** завершувалося правління наймогутнішого із османських володарів султана Сулеймана I Пишного, який за дружину мав українку з Рогатина Настю Лісовську (Роксолану).

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, поясніть слова.
 - **1489 р.** — перша письмова згадка про українських козаків.
 - **1556 р.** — заснування фортеці на о. Мала Хортиця.
- Запорозька Січ, козак, кіш, козацька старшина, кошовий отаман, козацька рада, козацькі клейноди, курінь.
- Назвіть передумову та причини виникнення козацтва.
- Подумайте, чому князь Дмитро Вишневецький людям запам'ятався як козак Байда.
- Дослідники характеризують Запорозьку Січ як «**козацьку християнську республіку**» (коли замість монарха державою управляє представницький орган). З тексту параграфа доберіть уривки-підтвердження такої характеристики.

§6

Пригадаймо
разом

Реєстрове козацтво. Козацькі війни кінця XVI ст.

- ✓ Чим приваблювало втікачів Дике поле?
- ✓ Поясніть значення терміну «козак».
- ✓ Хто запрошував козаків для захисту своїх володінь?

Упродовж уроку
з'ясуйте, що
сприяло
зміцненню
козацтва в
українських
землях

1. Утворення реєстрового козацтва

Зверніть увагу – це важливо!

Під час походів у турецькі та татарські володіння козаки **звільняли бранців, здобували для себе зброю і безцінний військовий досвід**. Міць і слава козаків зросли настільки, що їх на службу почали запрошувати іноземні володарі, а **1577 р.** запорозький ватажок **Іван Підкова** втрутився в міжусобну боротьбу за владу в Молдові і на чолі козацького загону тимчасово захопив столицю князівства Молдови, оголосивши себе її князем.

Зважаючи на такі успіхи козацької зброї протягом 70-х рр. XVI ст., Річ Посполита створила **«Його Королівської Милості Військо Запорозьке»** — козацьке військо на королівській службі. Через те що набрані до нього козаки були внесені до спеціального списку — реєстру, їх називали **реєстровими козаками** або **реєстровцями**.

Розпочав формування реєстрового козацького війська король **Сигізмунд II Август. 1572 року** він затвердив перший козацький реєстр, призначив козакам платню, надав право на окремий суд та управління. Наступний польський король **Стефан Баторій у 1578 р.** розширив права реєстрових козаків, надавши їм так звані **«Баторієві вольності»**: звільнив їх від сплати податків, інших обов'язків і повинностей, окрім військової служби, надав право на земельні володіння, дозвіл на промисли та торгівлю, передав у власність реєстровому війську м. Трахтемирів із монастирем. Реєстровим козакам було вручено королівський прапор малинової барви, печатку та інші клейноди.

1. Куди здійснювали походи козаки?
2. Кого стали називати реєстровими козаками?
3. Назвіть імена польських королів: а) хто затвердив перший козацький реєстр; б) хто розширив права реєстровців.

Герб Я. Збаразького

Дослідник про життя І. Підкови після його утвердження в м. Ясси — столиці Молдавського князівства.

Михайло Грушевський (український історик)

Тріумф однак був надто скороминучим... (молдавського господаря, противника І. Підкови) підтримували турки, ладив йому поміч Баторій (польський король). (Тому)

Іван Підкова

Підкова під кінець року вирішив забратися зі здобиччю, поки цілий, на Запорозжя. Але звабив його по дорозі воєвода брацлавський князь (*Януш*) Збараський, що мав від короля наказ обов'язково Підкову зловити: запросивши до себе Шаха (*сподвижника І. Підкови*), запевнив через нього Підкову, що йому нічого не буде, і Підкова в те повірив. А Баторій ... наказав його всадити до в'язниці. Потім (*у Львові*) Підкову стято (*відрубано голову*) на жадання (*молдавського*) господаря і турецького султана.

1. Чим завершився молдавський похід І.Підкови? Чому польський король наказав ув'язнити І.Підкову?

Учасник подій запрошує козаків на державну службу. З листа 1568 р., вперше адресованого безпосередньо козакам, а не прикордонним старостам.

Сигізмунд II Август (*король польський і великий князь литовський*)

Підданим нашим, козакам тим, які із замків і місць «українних» зїхавши, на Низу «перемешкивають»... При замках наших знайдеться вам служба наша, за яку плату кожен з вас від нас отримає, коли ті своєвольності (*походи в турецькі і татарські землі*) облишите.

1. Відшукайте уривок документа, який вказує на мету створення реєстрового козацтва.

Сигізмунд II Август

Король Стефан Баторій, прижиттєвий портрет, В. Стефановський, 1576 р.

1. Порівняйте портрет Стефана Баторія із портретом Сигізмунда II. Назвіть спільне і відмінне між ними.

Учасник подій про умови служби реєстрових козаків. З «Постанови щодо низовців» 1578 р.

Стефан Баторій (*король Речі Посполитої*)

... (*Козаки*) отримуватимуть те, що мали за покійного Сигізмунда-Августа короля, тим самим способом і з такими ж вільностями, як тоді були... Вони не мають воювати Волоської землі (*Молдавії*)..., (*тих*) що хочуть таке чинити, повинні будуть гамувати, ловити і бити як ворогів королівських... Цареві кримському, його землям, людям, улусам ... не мають чинити шкоди... Мають давати нам знати про людей царських (*кримського хана*)...

1. Які завдання були поставлені перед реєстровими козаками?
2. Відшукайте в тексті доказ того, що реєстрових козаків планувалося використовувати проти низових козаків.

Детальніше про орієнтовну чисельність козацького війська в третій чверті XVI ст.

У ході реформи Сигізмунда II Августа 1572 р. на державну службу було набрано **300 козаків**, у ході реформи Стефана Баторія 1578 р. — **600 козаків**, а під час чергової «своєвольності» — походу проти кримського хана 1576 р. — зібралось близько **3000 козацького війська**.

Детальніше про організацію реєстрового війська 1578 р.

Гетьманом над реєстровцями був призначений шляхтич Ян Оришовський, писарем — Янчі Бегер. У Трахтемирові було організовано **арсенал** — склад зброї та боєприпасів, а в місцевому Зарубському монастирі — шпиталь для поранених та літніх і німецьких козаків.

2. Передумови козацьких воєн кінця XVI ст.

Зверніть увагу — це важливо!

Реформи Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія проводилися для того, щоб підпорядкувати козаків королівській владі. Натомість **козацтво** фактично було визнане державою **як окремий суспільний стан**; козаки отримали підґрунтя для боротьби за свої права. І хоча вольності адресувалися лише реєстровцям, з того часу кожен, хто козакував, вважав себе причетним до вольностей, наданих Стефаном Баторієм і був готовий боротися за них зі зброєю в руках.

Окрім того у другій половині XVI ст. через посилення панщини на Запорозжі побільшало селян-утікачів, а постійні війни козаків швидко робили із селян вправних воїнів. Процес переходу селян та містян від звичних занять до козакування називають **покозаченням**. Покозаченню і формуванню козацького стану сприяла дещо **дивна політика Речі Посполитої**. Неодноразово на війну козаків запрошували значно більше, аніж було в реєстрі, обіцяючи різного роду винагороду. Але потім не тільки не давали обіцяного, але й намагалися запорожців примусити відмовитися від козакування.

Стосунки між королівською владою та козаками особливо загострилися наприкінці XVI ст.: **1590 р.** сейм прийняв ухвалу про **«Порядок щодо низовців і України»**, яка суттєво обмежувала козацькі вольності. Ще однією ухвалою того ж сейму новообраному польському королю Сигізмунду III дозволялося роздавати «пустки» за Білою Церквою, зокрема і землі, якими здавна користувалися козаки. Спроби короля та магнатів реалізувати згадану ухвалу дали цілий жмут причин, які підштовхували козаків до повстань.

1. Які наслідки реформ Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія?
2. Який процес називали покозаченням?
3. Чому наприкінці XVI ст. стосунки між королівською владою й козаками загострилися?

Детальніше про ...

сеймову ухвалу 1590 р. «Порядок щодо низовців і України»

- ✓ Передбачалися суворі покарання за самовільні походи у володіння Туреччини та її васалів.
- ✓ Встановлювався жорсткий контроль за складом реєстровців, щоб не допустити до їх числа своєвольників.
- ✓ Призначення старшини реєстровців мало здійснюватися з числа осілої шляхти.

Для того, щоб не допустити існування вільного запорозького козацтва, передбачалися:

- ✓ заборона постачання запорозьких козаків продуктами харчування, зброєю та набоями;
- ✓ заборона прикордонним старостам пропускати на Запорожжя будь-кого без спеціального дозволу коронного гетьмана;
- ✓ розміщення на Січі залоги реєстрових козаків.

3. Козацькі війни 90-х рр. XVI ст.

Зверніть увагу — це важливо!

Через магнатське свавілля і спроби відбирати у козаків землю **1591 р.** спалахнуло повстання під проводом **Криштофа Косинського**. За півтора року козаки оволоділи маже всією Київщиною (включно з Києвом) та Брацлавщиною. Але у вирішальній **битві 23–31 січня 1593 р. під селом П'яткою** (нині Житомирська обл.) повстанці зазнали поразки і відійшли на Січ. У травні того ж 1593 р. козаки поновили бойові дії. І хоча К. Косинський загинув під час облоги Черкас, їм вдалося взяти в облогу Київ і затвердити вигідну мирну угоду, яка перекреслювала постанови сейму 1590 р.

Коли вчергове Річ Посполита не розрахувалася з козаками за військову службу, **восени 1594 р.** розгорілося нове **козацьке повстання** (див. карту на с. 45). Одночасно діяло декілька повстанських загонів, які очолювали **Семерій (Северин) Наливайко, Григорій Лобода та Матвій Шаула**. Повстання спричинило нову хвилю покозачення та поширення козацького устрою в Україні. Перший великий бій з коронною армією С. Жолкевського відбувся **23 березня 1596 р. в урочищі Гострий Камінь**. Після бою, в якому обидві сторони понесли важкі втрати, козаки відступили під Переяслав, а згодом дали вглиб степів і заклали табір на р. Солониці (*відшукайте на карті*).

Після тяжкої облоги козаки, з огляду на те, що в таборі були жінки і діти, погодилися в обмін на вільний вихід видати своїх ватажків і 28 травня 1596 р. склали зброю. Але як тільки це сталося, коронна армія вирізала майже всіх, хто був у таборі (близько 10 тисяч люду). Ця подія увійшла в історію під назвою Солоницька трагедія.

1. Що стало причиною дій Криштофа Косинського? Які наслідки повстання 1591–1593 рр.?
2. Хто очолював повстання 1594 – 1596 рр.?
3. Чому подію 28 травня 1596 р. назвали Солоницькою трагедією?

Особистість.

Криштоф Косинський (1545–1593)

Ім'я (повне). Криштоф Львович Косинський.

Народження. Народився неподалік Дорогичина у Підляському воєводстві.

Походження. З роду руських православних шляхтичів.

Освіта. Невідомо.

Початкові умови формування особистості. Виховувався в душі віротерпимості: його батько був православним, а мати Варвара Лящ — католичкою.

Ключові події життя. Одружився з княжною Марухною Ружинською — дочкою Остафія Ружинського, гетьмана низових (запорозьких) козаків. Першу половину життя перебував на службі у князів Острозьких. 1586 р. втратив свої володіння і подався на Запорожжя. 1590 р. призначений полковником реєстровців і отримав від короля у власність пу'стині Рокитну та Ольшаницю в Київському воєводстві. 1591 р. ті землі силою захопив білоцерківський староста князь Януш Острозький, а К. Косинський закликав до повстання і його підтримали козаки, бо багато з них зазнавали подібних кривд. Загинув 1593 р. під час облоги Черкаського замку.

Наслідки діяльності. Хоч почав Криштоф Косинський боротьбу за завдану йому кривду і під час повстання загинув, але здійснена ним хвиля боротьби допомогла козакам не допустити виконання сеймової ухвали 1590 р. і зміцнити своє становище в городовій Україні укладенням мирної угоди 1593 р.

1. Доведіть, що стосунки К. Косинського з князями Острозькими були суперечливими.

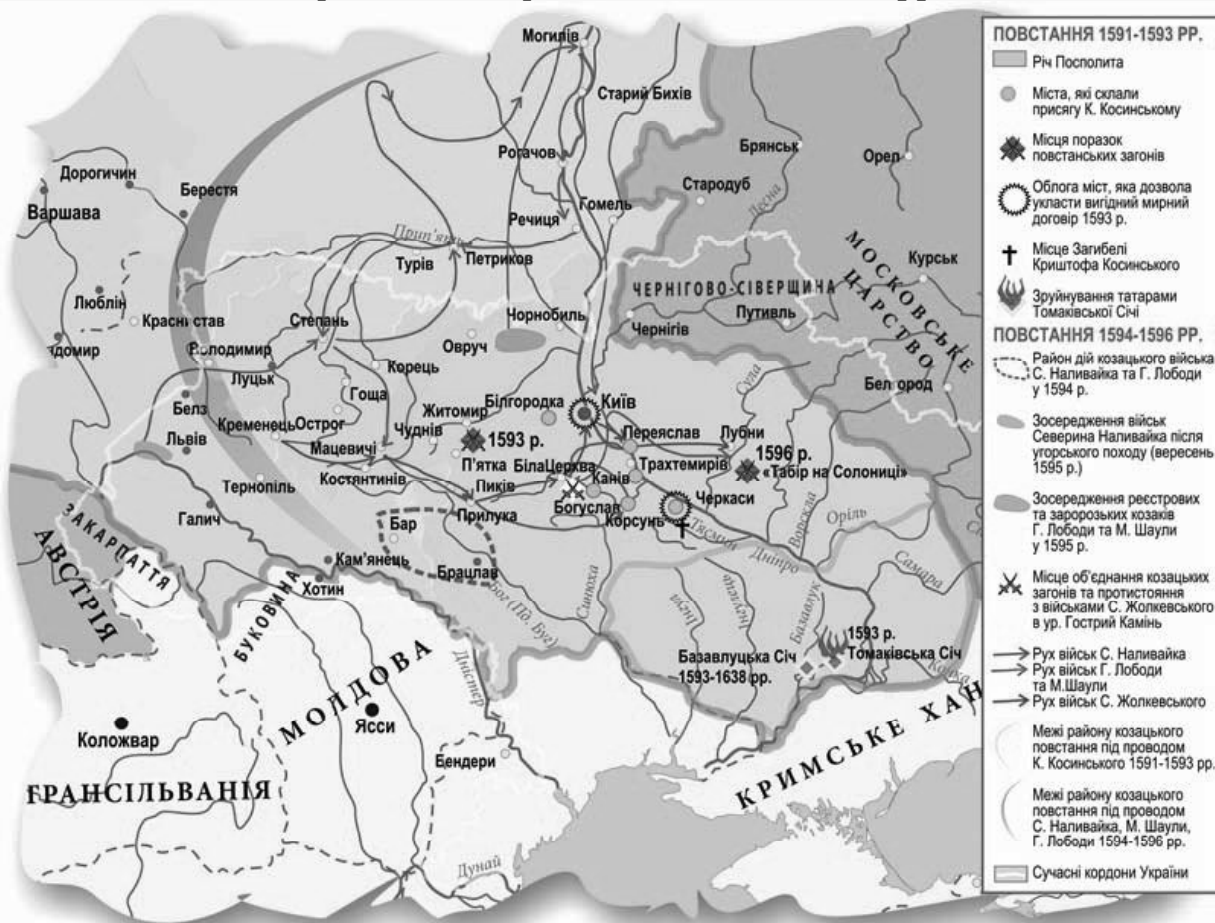
Детальніше про...

заснування Базавлуцької Січі

Скориставшись відсутністю козаків, які саме в той час взяли в облогу Київ, кримський хан наприкінці 1593 р. зруйнував другу, після Хортицького замку,

Томаківську Січ (1564–1593 рр.). Тоді козаки перенесли свою столицю на о. Базавлук. Так розпочалася історія Базавлуцької Січі (1593–1630 рр.).

Попрацюйте з картою «Повстання 90-х рр. XVI ст.»

1. Які міста присягнули Криштофу Косинському як гетьману?
2. Де відбувся головний бій 1593 р.?
3. Завдяки облозі яких міст козаки досягнули мирної угоди в другій половині 1593 р.?
4. Через які міста проходив шлях кожного із козацьких загонів повстання 1594–1596 рр.?
5. Відшукайте місця з'єднання козацьких загонів та двох головних битв повстання.
6. Віднайдіть межі районів козацьких повстань 1591–1593 рр. та 1594–1596 рр.

Особистість.

Северин Наливайко (156?–1597)

Ім'я (повне). Северин (Семерій) Наливайко. В легендарній традиції частіше іменується Северином.

Народження. Дослідники припускають, що Северин народився в першій половині 60-х рр. XVI ст. в містечку Гусятині над Збручем.

Походження. З роду міщан. Його батько займався кушнірством — обробкою хутра, виготовленням хутряних виробів, а старший брат Дем'ян (Даміан) був настоятелем домашньої церкви В.-К. Острозького, викладачем Острозької академії, поетом.

Освіта. Острозька академія.

Початкові умови формування особистості. Молодий Северин з одного боку отримав гарну освіту, мав підтримку В.-К. Острозького, а з іншого — пережив смерть батька з волі шляхтича Мартина Калиновського.

Ключові події життя. Перебував на Запорозжжі (по закінченні Острозької академії), брав участь у козацьких походах; був сотником надвірної корогви у війську В.-К. Острозького; брав участь 1593 р. у битві під П'яткою на стороні В.-К. Острозького; брав участь в австро-турецькій війні протягом 1594–1595 рр.; під час повстання 1594–1596 рр. його козаки брали участь у погромах прихильників церковної унії; в таборі на Солониці його побратими стратили Г. Лободу, запідозривши у зраді; а згодом прихильники Г. Лободи схопили С. Наливайка і видали С. Жолкевському; був страчений 11 квітня 1597 р. у Варшаві.

Наслідки діяльності. *(усно заповнить пропуски)* Приймаючи до свого ... покозачених ... , він дозволив ... їх гніву на шляхтичів, орендарів тощо. Дослідники ... значну жорстокість ... Наливайка, зате народ зберіг про нього пам'ять у думках як про славетного козака — захисника народу.

1. Відшукайте в біографії С. Наливайка причину того, що під час повстання 1594–1596 рр. стосунки між ним і запорожцями були достатньо напруженими.

Коли в Україні Криштоф Косинський готувався до бою під П'яткою, ...
 у **Франції** лідер гугенотів Генріх Наварський тримав в облозі столичний Париж;
в **Японії** володар Тойотомі Хідейосі, об'єднавши роздроблену країну, зробив невдалу спробу підкорення Кореї.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними.
 - **1577 р.** — молдавський похід Івана Підкови.
 - **1578 р.** — завершення створення реєстрового козацтва Стефаном Баторієм.
 - **Весна 1590 р.** — ухвала сейму про «Порядок щодо низовців і України».
 - **1591–1593 рр.** — повстання під проводом Криштофа Косинського.
 - **1594–1596 рр.** — повстання під проводом Г. Лободи, С. Наливайка, М. Шаули.
- Відшукайте на карті місця головних битв. Запам'ятайте, коли вони відбулися.
- Назвіть причини, передумови і наслідки козацьких повстань 90-х рр. XVI ст.
- Висловіть судження щодо діяльності Северина Наливайка та Криштофа Косинського.

§7

Пригадайте
дещо

Практичне заняття № 1

- ✓ Що ви знаєте про три стани середньовічного суспільства?
- ✓ Якими правами користувалася шляхта?
- ✓ Якою була структура магістрату?

овсякденне життя представників основних верств суспільства.

Мета. Опрацювавши документи, з'ясувати особливості соціально-економічного становища та повсякденного життя представників різних верств суспільства.

Хід заняття

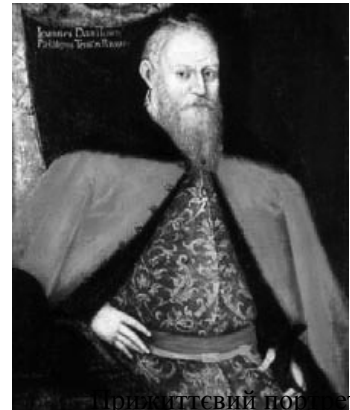
Завдання 1. Попрацюйте в парах «Обвинувачувач — адвокат». Ознайомтеся із документами № 1, 2 та 3. Спочатку разом оберіть та запишіть з-поміж можливостей магнатів три, на вашу думку, найважливіших. Обвинувачувач має вказати на шкоду від таких можливостей для суспільства, а адвокат — на користь.

Документ № 1. Дослідник про можливості українських магнатських (великопанських) родів.

Наталя Яковенко (український історик)

...*(їх)* бачимо на посадах каштелянів і воєвод. Їм належить того чи того часу держання (*очолювання*) місцевих староств... Довкола цих родів годується чимало дрібної шляхти, слуг чи клієнтів... Шлюбний ринок цих великопанських родин стабільно обертається або в своєму, або в князівському колі...

Примітка. Окрім того, магнати мали власні військові загоны, вважали справою престижу фінансову і політичну підтримку церков, до яких належали, утримання у своїх володіннях різного рівня шкіл. Діти магнатів часто отримували освіту в європейських університетах.

1620 р. галицького магната Яна Даниловича

1. Що в портреті вказує на заможність Я. Даниловича?

Шляхтичі першої половини XVII ст.

Документ № 2. Дослідник про стосунки між аристократами і малозаможною шляхтою.

Наталя Яковенко (український історик)

...Клієнти аристократів (*князів і заможних панів*) — це безземельна, малоземельна або й середня шляхта, яка надвірними службами заробляє на прожиток, служить у надії отримати від патрона (*покровителя і зверхника*) землю й увійти в число осілої шляхти або за його протекції забезпечити собі доступ до місцевих урядів і політичної кар'єри.

Документ № 3. Дослідник про харчування суспільної верхівки
Ярослав Ісаєвич (український історик)

Представники суспільної верхівки, навіть князі, споживали, в основному, ті самі страви, що й люди нижчих станів... (Проте) в раціоні можновладців було більше страв з дичини, інколи навіть м'ясо лебедів, голубів, павичів, яких спеціально розводили, ... дорогі приправи (перець, шафран, імбир, мускат, гвоздика), ... срібний столовий посуд: кубки, чарки, полумиски, ... посуд, оправлений у золото, прикрашений дорогоцінним камінням (тощо).

Прижиттєвий портрет княжни Беати Острозької (Костелецької)

1. Уважно розгляньте портрет Беати Острозької. Порівняйте вишуканість одягу княжни із вишуканістю страв та посуду, що описуються у документі. Детальніше про те, які випробування випали на долю цієї тендітної, але сильної жінки ви можете дізнатися з Вікіпедії.

Завдання 2. Попрацюйте в четвірках. Користуючись документами № 4, 5 та 6, підготуйте редагування тверджень. **1 твердження:** «Люди в містах завжди селилися згідно своїх матеріальних можливостей та ... приналежності». **2 твердження:** «Під час міських святкувань майстри об'єднувалися у групи залежно від ... приналежності». **3 твердження:** «На судові рішення впливала належність людини до ... суспільної ...».

Документ № 4. Очевидець про багатонаціональність західно-українських міст на прикладі Кам'янця (Подільського).

Ульріх фон Вердум (голландський мандрівник і мемуарист)

Кам'янець на карті XVII ст.

1. Подумайте.
 - Що зображено темнозеленим кольором?
 - Чому довкола м. Кам'янця не скрізь є мури?

...Місто ділилося на три частини: південна була заселена вірменами, які мали там свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займали русини. Вони мали великий міський дім з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині міста мешкали поляки, які теж мали там свої костьоли, ратушу й ринок. Кожна частина міста мала своє окреме управління... Крім того, тут жило ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершив судові справи своїх... (Вони) мали дві синагоги: одну в місті, другу поза ним.

Документ № 5. Дослідник про цехове життя.

Ярослав Ісаєвич (український історик)

Центром громадського та обрядового життя деяких великих (цехів) був цеховий дім... Тут майстри вирішували справи, пов'язані з виробництвом і побутом, відзначали календарні й цехові свята й обряди, переобирали цехову владу... Члени цехів та інших корпорацій ... (під час відзначення містом особливих подій) одягалися у святковий одяг, відмінний у кожного об'єднання, несли прапори, геральдичні знаки, різноколірні свічки великих розмірів («ставники»).

Макет Острога із замком

Документ № 6. Дослідник про вплив конфліктів в умовах замкнених громад міста, або села на уявлення про відьомство.

Катерина Диса (український історик)

...Війт м. Остер Нестор Заполь зібрав раду, щоб обговорити відрядження посольства до короля. У цей час до будинку ... нагодилися така собі Семенова, яка мала недобру славу відьми. Її появу розцінили як ... спробу зірвати важливу справу ... (і) постановили тут-таки спалити Семенову... Охочі вже почали носити хмиз і солому. Жінку, мабуть, справді спалили б, якби не втрутився Жмайло Дзевицький, який нагадав усім, що вона козацька вдова.

Примітка. В Україні звинувачення у відьомстві могли супроводжуватися тортурами, але рідко завершувалися стратами і майже ніколи спалюванням на вогнищі.

«Юр'єва божниця» — залишки храму XI ст. в м. Остер

Завдання 3. Попрацюйте в парах «Експерт — експерт». Поки один досліджує документ № 7, інший — документ № 8. Потім обміняйтеся інформацією та запишіть відповідь на питання: Чим становище селян на Київщині відрізнялось від становища селян в Галичині?

Документ № 7. Очевидець про становище селян Галичини та Поділля.

Гійом Левассер де Боплан (французький інженер)

Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину... Крім того, залежно від наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч ... курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими святами і на Різдво, ... мають

возити своєму панові даром дрова, ... (давати) грошових податків, ... десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки — й третього волика... Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть.

Документ № 8. Дослідник про селян Брацлавщини та Київщини.

Наталя Яковенко (український історик)

Околиця.
Фрагмент картини
С. Васильківського

строком від 10–15 до 30 років...

Примітка. В описаних місцевостях землевласник часто не міг забезпечити військової захист поселення.

На Брацлавщині і степовій та лівобережній частині Київщини ... (селянам) надавалось тим більше пільг, чим ближче до татарського пограниччя лежали панські володіння... Панщина (була не скрізь)... Пільгове становище колоністів гарантувалося практикою слобод, тобто звільнень новопоселенців від усіх податків і повинностей

Завдання 4. В Документі № 9 описано декілька особливостей сімейного життя селян і міщан у XVI–XVII ст. До фрагментів тексту, що описують окремі особливості сімейного життя і позначені літерами **А, Б, В, Г** дайте письмові відповіді на запитання. Чому селяни одружували своїх дітей в ранньому віці? З якої причини мешканці сіл укладали повторні шлюби скоріше, чим міщани? У зв'язку з чим шлюби заможних городян були міцніші, ніж міської?

Документ № 9. Дослідник про сільські та міські шлюби.

Ірина Ворончук (український історик)

А) (На селі) в умовах високої смертності потрібно було, щоб кожне нове покоління встигло народити дітей. Тож одружували селянських дітей у досить молодому віці... **Б)** (У випадку вдовства) мешканці сіл укладали повторні шлюби значно скоріше, ніж міщани, оскільки селянське домогосподарство потребувало щоденної як чоловічої, так і жіночої праці... Тож серед селян, як і в шляхетському середовищі, шлюб був не лише моральним (обов'язком), а й реальною життєвою необхідністю. ... (Тому) тривалість подружнього життя на селі була значно довшою, ніж у місті... **В)** Найдовше (у місті) тривали шлюби ... патриціату та

Дівчина зі снопами.
Робота Костянтина
Трутовського

заможного міщанства і ремісництва... Г) Водночас шлюби міської бідноти розпадалися доволі часто й легко, причому не стільки внаслідок смертності, скільки через те, що члени подружжя (*частіше чоловіки*) покидали шлюбного партнера нерідко з дітьми, йдучи з насиджених місць у пошуках кращої долі.

Завдання 5. Опрацюйте документи № 10 та 11. Лаконічно запишіть у зошит, як сьогодні проявляються описані в них традиції.

Сільська дівчина у святковому вбранні

Документ № 10. Очевидець про святкування українцями Великодня в XVII ст.

Гійом Левассер де Боплан (*французький інженер на службі польського короля*)

Протягом (*наступного після Великодня*) тижня не варто зовсім ходити по вулицях, не маючи запасу фарбованих яєць (*крашанок*), щоб роздавати їх усім знайомим, кого зустрінеш, промовляючи до них ті самі слова («*Христос Воскрес!*»)... Тоді знайомий або знайома відповідають так само, як вище, обнімаються і цілуються, а той чи та, кого привітали, повинен при цьому дати (*свою крашанку*)...

Документ № 11. Очевидець про українське весілля.

Гійом Левассер де Боплан (*французький інженер*)

...Голова (*нареченої*) не покрита, волосся розсипане по плечах, відкриваючи лише обличчя, на голові вінок із квітів залежно від пори року. У такому вбранні батько, брат чи близький родич ведуть її до церкви, а попереду — скрипка, дуда або цимбали.

Скрипаль

Завдання 5. Підведіть підсумки, зайнявши позицію за вибором. **1.** Магнати мали найбільше прав у суспільстві, тому що... **2.** Селяни Київщини та Брацлавщини мали більше можливостей, ніж селяни інших регіонів України, тому що... **3.** Проживання городян в певній частині міста було зумовлено такими причинами: ... **4.** Тривалість шлюбу залежала від певного соціального стану, тому що ... **5.** Традиції та звичаї українського народу мають глибоке коріння, оскільки ...

§8

Пригадаймо
разом

Церковне життя в XVI ст.

- ✓ Яка релігія була державною в Польщі?
- ✓ Яку релігію сповідували більшість українців?
- ✓ Якими були умови Люблінської унії?

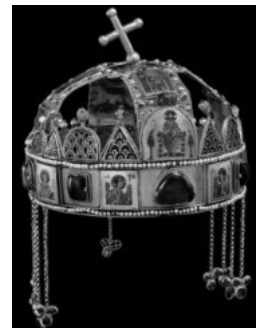
Упродовж уроку
з'ясуйте, як і
чому змінилося
становище
православної
церкви у XVI ст.

1. Становище української православної церкви в XVI ст.

Зверніть увагу – це важливо!

І до, і після Люблінської унії **більшість потужних українських князів XVI ст. та іншої шляхти** залишалися прихильниками православної конфесії, інколи спеціально тим підкреслюючи свою окремішність та приналежність до старожитнього руського світу. Завдяки цьому **православна церква** в українських землях тривалий час отримувала надійні матеріальну підтримку та політичний захист.

Та, незважаючи на підтримку князів, становище української православної церкви (Київської митрополії) в XVI ст. поступово погіршувалося через ряд зовнішніх і внутрішніх чинників. До **зовнішніх чинників** відносять ослаблення впливу Вселенського (Константинопольського) патріарха через захоплення турками-османами власне Константинополя; штучне виділення у 1589 р. окремого Московського патріархату з претензіями на зверхність над Київською митрополією; перебування більшості українських земель у складі держав, які однозначно підтримували римо-католицьку церкву, – Польщі, Литви та Угорщини.

Корона королів
Угорщини

Були також чинники, які **ослаблювали Київську митрополію зсередини**. **Поширення патронату** – права світських феодалів призначати церковно-служителів у своїх володіннях – призвело до ослаблення церковного управління, падіння дисципліни і моральності духовенства, а отже і авторитету церкви загалом. Окрім того, Річ Посполита створювала умови для зростання впливу своєї державної релігії. Римо-католицька віра вважалася більш престижною; в католиків на той час були кращі заклади освіти, католику легше було здобути королівської ласки. Це призводило до поступового **переходу української шляхти** у римо-католицизм і ослаблювало матеріальне та політичне становище православної церкви.

1. Хто був опорою православної церкви в українських землях у XVI ст.?
2. Якими були зовнішні чинники погіршення становища Київської митрополії у XVI ст.?
3. Якими були внутрішні чинники погіршення становища Київської митрополії в XVI ст.?

Із **тестаменту** (заповіту) князя **Лева Воронецького** 1601 р.

... (*Пожертвував*) на (*православну*) церкву св. Трійці маєтків у селах Татаринівці, Красний Луг, Юсківці, Якимівці та Загурівці. На церкву князь пожертвував також Євангеліє та срібні речі. Згадується, що Святотроїцький храм був зведений його коштами. При церкві мав бути шпиталь.

1. Доведіть, що князь Лев Воронецький був меценатом.

Герб князів Воронецьких

Золотий дукат — одна з монет, якими послуговувалися в Польщі, Литві та Речі Посполитій

Дослідник про особливості права патронату.

Михайло Довбищенко (*український історик*)

...В ряді випадків слуга, який відзначився перед паном, але не міг більше нести за віком чи станом здоров'я військову службу, отримував парафію (*як священник*)... (А) маючи сильних покровителів ... чи навіть короля, шляхтич отримував ... настоятельство в монастирі чи ... єпископську кафедру... (*найчастіше не маючи при цьому*) відповідного виховання та ... освіти... (*бо в*) XVI ст. (*православної*) семінарії на Русі не було.

Дослідник про українських єпископів XVI ст.

Митрополит Макарій (Булгаков) (*російський історик церкви*)

...Тільки за іменем і зовнішнім одягом були духовними сановниками. А насправді вони були світськими панами, жили й поводитись як пани, турбувалися лише про власні маєтки та інтереси...

1. Розгляньте в рубриці «Зверніть увагу — це важливо!» текст, виділений коричневим кольором, а потім, у попередньому перед цим документі — текст виділений синім кольором. Чи міг митрополит Макарій бути упередженим — спеціально підкреслювати вади українських ієрархів? Чи були у нього для цього підстави? Обґрунтуйте свої твердження.

Митрополит Макарій (1816–1882)

Ювілейна монета «Родина Острозьких»

Дослідник про перехід нащадків відомого захисника православ'я князя В-К. Острозького в католицизм.

Томаш Кемпа (*польський історик*)

З-поміж дітей Костянтина Острозького найраніше перейшли у католицизм первісток син Януш і дочка Катерина. Середній син Костянтин перейшов у католицизм у 1583 р... Воєвода (*київський*) К. Острозький болісно переживав відхід від православ'я своїх дітей.

Примітка. За сприяння батька Януш якийсь час перебував при дворі імператора Священної Римської імперії у Відні.

1. Висловіть припущення. Заради чого старий Острозький відправив сина до Відня? Як це вплинуло на релігійні переконання Януша?

2. Особливості реформаційних та контрреформаційних рухів

Зверніть увагу — це важливо!

У XVI ст. Європу охопив рух за реформування римо-католицької церкви — Реформація. Він породив декілька нових церков, які називалися протестантськими (бо протестували проти католицизму). До України протестантизм проник із Польщі, але масового поширення не набув. Протестантами стали лише незначна частина заможних містян і шляхти. Натомість реформаційні ідеї про очищення церкви і зближення її з прихожанами відчутно вплинули на життя православних українців.

Європейські реформаційні ідеї в українських землях проявилися в перекладі Святого Письма українською мовою перший переклад — **Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.**, у збільшенні кількості шкіл та появі закладів, які надавали середню і вищу освіту, а також у поширенні практики підтримки церкви і нагляду за нею братствами — об'єднаннями її прихожан.

З другої половини XVI ст. набрала обертів Контрреформація — активна боротьба католицької церкви проти протестантів. У Речі Посполитій Контрреформація проявлялася в забороні протестантам займати державні уряди (посади) та сприянні діяльності ордену єзуїтів — провідників Контрреформації. Але єзуїти в Речі Посполитій діяли методами прихильників Реформації і створили за підтримки держави мережу шкіл — єзуїтських колегіумів. В єзуїтських колегіумах давали якісну освіту, але після закінчення навчання молоді українські шляхтичі часто зрікалися рідної віри, приймаючи католицьку.

1. Які особливості реформаційного руху на українських землях у XVI ст.?
2. Як втілювалися реформаційні ідеї в Україні? Коли було створено Пересопницьке Євангеліє?
3. У чому проявилася Контрреформація на теренах Речі Посполитої?

Печатка ордену єзуїтів

Дослідниця про єзуїтські колегіуми.

Наталя Яковенко (український історик)

...З другої половини XVI ст. почали множитися ... єзуїтські колегіуми... Існували два типи колегіумів — середнього і вищого рівнів. Перші давали типову освіту гуманістичної школи... Другі (так звані повні колегіуми) мали спеціальні класи вищих наук — філософії (два або три

роки) і теології (*богослов'я*) (чотири роки); філософські студії передбачали також вивчення логіки і математики...

1. З якого часу почали створюватися єзуїтські колегіуми в Україні?
2. Чим відрізнялися повні колегіуми від інших єзуїтських шкіл?

Детальніше про...

те, як з'явився старий Новий рік

Систему обрахунку днів за час одного оберту Землі довкола Сонця (рік) називають календарем. У Європі ще з античних часів користувалися Юліанським календарем, який був створений і запроваджений за вказівкою римського імператора Юлія Цезаря в 46 р. до н. е. Але рік за юліанським календарем довший на 11 хвилин 14 секунд за істинний сонячний рік. Так що кожні 128 років набігав цілий зайвий день. У XVI ст., до прикладу, весняне рівнодення за календарем наступало через десять днів після того, коли воно відбувалося в природі. Щоб виправити помилку, Папа Римський **Григорій XIII** в **1582 р.** увів **новий календар (григоріанський)**. Але православний собор у Константинополі і Вселенський (Константинопольський) патріарх Єремія II визнали цю реформу такою, що суперечить церковним канонам (законам). Тому і до сьогодні православна церква відзначає свята за старим стилем (юліанським календарем), у той час як міжнародним стандартом вважається календар григоріанський (новий стиль). Через це в Україні спочатку одночасно з усім світом відзначають Новий рік, а згодом — православний старий Новий рік. Календарна реформа ще більше загострила стосунки між католиками та православними в українських землях.

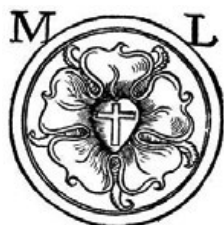

Папа Римський
Григорій XIII

Вселенський
(Константинопольський)
патріарх Єремія II

1. Чим відрізняються Григоріанський та Юліанський календарі?

Печатка М. Лютера,
символ лютеранства

Дослідник про причини поширення розгалужень протестантизму в Речі Посполитій у XVI–XVII ст.

Ігор Лоський (*український історик*)

Найбільш різноманітні розгалуження знаходили собі тут прихильність. Починаючи з головних визнань — лютеранського, кальвінського і гуситського, і кінчаючи ... антитри-

Фауст Социн

нітарськими (які заперечували догмат про Святу Трійцю)... Без сумніву, діяли (в Речі Посполитій) ті самі причини, що і в Європі..., (але) діяли і специфічні причини — ... економічний, а головне — політичний антагонізм (протистояння поглядів та інтересів) поміж шляхтою і духовенством... (Окрім того) джерелом переходу на нововірство у багатьох був скептицизм — скептицизм шляхтича, що побував у Європі і вкусив від «дерева пізнання» поганського Ренесансу. Реформація для цього шляхтича була просто європейською модою...

1. Які протестантські віровчення були поширені в Речі Посполитій?
2. З яким протестантським віровченням пов'язаний Фауст Социн?

3. Православні братства

Зверніть увагу — це важливо!

В умовах покатоличення та ополячення українців з другої половини XVI ст. великого поширення набули **братства** — об'єднання православних українців для підтримки рідної їм церкви та захисту своїх прав.

Братства опікувалися церквою: доглядали споруду, слідкували за тим, щоб священики виконували свої обов'язки, виступали проти зловживань вищого духівництва; **займалися благодійністю:** організовували шпиталі для хворих і немічних, благодійні обіди для бідних, допомагали людям у скрутному становищі; **здійснювали за можливості протекцію (підтримку) православних:** допомагали вступити до ремісничого цеху, вирішити проблеми з торгівлею, відстоювати свої права в суді; **проводили просвітницьку діяльність:** відкривали середні школи, в яких навчали рідною мовою, друкарні, в яких найчастіше друкували книги грецькою, старослов'янською та руською (староукраїнською) мовами, створювали бібліотеки. Братства **стали справжньою опорою** православної церкви, українців і української культури.

Найбільш давнім і впливовим було **Львівське братство**. В **1586 р.** Антіохійський патріарх Йоаким, затвердивши статут братства, надав йому право зверхності над іншими братствами та право нагляду за духовенством і в тому числі за єпископами. Тоді ж почала діяти перша братська школа, а дещо згодом **Львівське Успенське братство отримало право ставропігії**, тобто право самостійного підпорядкування безпосередньо патріархові, а не місцевим єпископам.

1. Поясніть значення слова братства.
2. Охарактеризуйте напрямки діяльності братств.
3. Яке братство вперше отримало право ставропігії? Коли?

Дослідник про поширення братств.

Ярослав Ісаєвич (український історик)

Руїни Хресто-
воздвиженської
церкви Луцького
братства у ХІХ ст.

Наприкінці ХVІ — на початку ХVІІ ст. братства організовувалися в більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя. Так, 1589 р. організаційно оформилися братства в Рогатині та Красноставі, 1591 р. — у Бересті та Городку, 1592 р. — у Комарні... виникають братства також в окремих селах. Близько **1615 р.** стало діяти

Богоявленське братство в Києві, а близько 1617 р. — Чеснохрестське (Хрестовоздвиженське) братство в Луцьку.

1. Назвіть братства, які виникли в ХVІ ст.
2. Коли виникли братства в Києві та Луцьку?

Учасник братського руху обґрунтовує релігійне підґрунтя благодійної діяльності братств.

Кирило-Транквіліон Ставровецький (викладач грецької мови у братській школі Львова, а згодом Вільна, богослов)

Бог створив людей рівними і єдиними, дарував їм душу розумну, дав їм весь видимий світ ... сенс життя людей полягає в повсякденній трудовій діяльності на благо суспільства ... знання, наука і освіта повинні супроводжувати людину впродовж усього її життя...

1. Подумайте. Які з висловлених думок близькі до ідей реформації, а які — до традиційних уявлень християнської церкви?

Коли в Україні було надано ставропігію Львівському братству, ...

в Англію вперше було завезено тютюн, а доти козаки нічого не чули про тютюн та люльку і при цьому добре почувалися.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними.
 - **1582 р.** — запровадження Григоріанського (нового) календаря.
 - **1586 р.** — надання ставропігії Львівському братству. Утворення першої братської школи у Львові.
 - **1589 р.** — виділення Московського патріархату.
 - **1615 р.** — утворення Київського Богоявленського братства.
 - **1617 р.** — фундація Луцького Хрестовоздвиженського братства.
2. Поясніть значення понять: право патронату (в релігійній сфері Речі Посполитої), Реформація, Контрреформація, братства, ставропігія.
3. Підготуйте повідомлення: «Прояви Реформації та Контрреформації на українських землях».
4. Аргументовано підтвердіть чи спростуйте думку. Українські братства — захисний щит для православ'я у ХVІ–ХVІІ століттях.

§9

Пригадаймо
разом

Культурно-освітнє життя в українських землях XVI ст.

- ✓ Що таке Реформація і Контрреформація?
- ✓ Поясніть поняття «Ренесанс».
- ✓ Чим відомі Швайпольт Фіоль та Франциск Скорина?

Упродовж
уроку
підберіть докази,
що українська
культура була
тісно пов'язана з
європейською

1. Умови і стан розвитку культури

Зверніть увагу — це важливо!

XVI ст. — це час національно-культурного відродження. Час, коли українці, поєднавши руські звичаї та традиції княжої доби, **культурні надбання народів, що жили поруч** — татар, поляків, німців, угорців, румунів та інших, — зі здобутками нових західноєвропейських ідейно-культурних течій — **Ренесансу** (звернення до античної спадщини), **гуманізму** (визнання людини найвищою цінністю), **Реформації та Контрреформації**, створили власну, неповторну культуру. Саме тоді відбулося **усвідомленням українцями своєї самобутності**, відмінності від інших народів, прискорилося формування окремої староукраїнської мови, розпочалося **зародження і бурхливий розвиток** інших галузей власне **української культури**.

Національно-культурне відродження стало можливим завдяки активним представникам усіх станів українського суспільства: тим **князям, магнатам і шляхтичам**, які усвідомлювали себе «руссю», тобто українцями, і матеріально підтримували українську культуру; **міщанам**, що входили в українські православні братства; **діячам православної церкви**, які боролися за її права; **селянам**, які зберігали рідну мову та давні традиції; **козакам**, які стали на захист прав, свобод і віри українського народу.

Розвитку української культури **перешкождали**: бездержавність, роз'єднаність українських земель, соціальне, національне і релігійне гноблення з боку іноземних поневолювачів, втрата національної ідентичності (усвідомлення своєї приналежності до нації) частиною української шляхти.

1. Чому XVI ст. прийнято вважати часом національно-культурного відродження?
2. Хто сприяв збереженню та розвитку української культури?
3. Що перешкождало розвитку української культури?

Павло Русин

Дослідник про гуманізм в Україні в XVI ст.
Дмитро Литвинов (*український філософ*)

Зачинателями гуманістичної культури в Україні ... були Юрій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, Станіслав Оріховський та ін. Майже всі вони після здобуття вищої освіти у західноєвро-

пейських університетах працювали у так званому Руському воєводстві (*Галичині*)... Українські гуманісти більшою чи меншою мірою усвідомлювали свою національну належність і дбали про рідну культуру...

1. Назвіть засновників українського гуманізму.

2. Освіта. Розвиток книгодрукування

Зверніть увагу — це важливо!

Українська освіта в XVI ст. розвивалася на основі давньоруських традицій із залученням західноєвропейського досвіду. **Початкову освіту** надавали парафіяльні (православні, католицькі, протестантські) школи при більших церквах і монастирях відповідних конфесій. Діти заможних шляхтичів здобували початкову освіту **вдома**.

Першим вищим навчальним закладом Східної Європи стала **Острозька слов'яно-греко-латинська академія**, яку відкрив у **1576 р.** на свій кошт князь В.-К. Острозький. Першим ректором академії став відомий письменник і науковець **Герасим Смотрицький**. Острозька академія була **треступеневим навчальним закладом**: у ній надавали початкову освіту — вчили церковно-слов'янської азбуки, потім можна було отримати середню освіту. Для цього, окрім церковнослов'янської, вивчали ще й грецьку та латинську мови, а також «сім вільних наук». **Кращі учні студіювали філософію та богослов'я** — і так отримували вищу освіту. При академії були **друкарня і бібліотека**.

За зразком Острозької академії організовувалися і кращі **братські слов'яно-греко-латинські школи**, але в них не вивчали філософії та богослов'я. Отже, **ґрунтовну середню освіту** можна було здобути або в **єзуїтських колегіумах**, які відзначалися потужним римо-католицьким вихованням, або у **братських школах** з не менш потужним православним вихованням. І в перших, і в других вивчали «сім вільних наук»: граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторику й діалектику.

1. Де українці в XVI ст. могли здобути початкову освіту?

2. Коли виник перший вищий навчальний заклад Східної Європи? Назвіть його засновника

3. Які навчальні заклади надавали середню освіту?

Старий корпус Острозької академії сьогодні

Дослідниця про Острозьку колегію.

Наталя Яковенко (*український історик*)

...Нововведенням (*Острозької академії*), яке невдовзі триумфально увійшло в практику української освіти, стало вивчення граматики трьох мов — грецької, латинської і церковнослов'янської. Створення школи

слов'яно-греко-латинського типу було справжньою революцією в освітній православній традиції.

1. Продовжіть речення. В Острозькій академії вперше почали

Дослідник про викладачів Острозької академії.

Петро Кралюк (український філософ)

...Є згадка, що грек Никифор їздив у Острог для викладання «вільних наук» ... князь В.-К. Острозький... старався, щоб Константинопольський патріарх прислав сюди (в Острозьку академію) вчителів, учених богословів і щоб тут процвітали «словенські та грецькі науки»... В Острозі знаходилися оратори, рівні Демосфенові, інші любомудри, були доктори, що володіли грецькою, слов'янською та латинською мовами, математики й астрологи, зокрема, Ян Лятос.

Герб князя Василя-Костянтина Острозького

1. Обгрунтовано доведіть або спростуйте твердження. Викладацький склад Острозької академії надавав якісну освіту.

Детальніше про...

особливості навчання в братських школах

- ✓ У братських школах навчали дітей шляхтичів, городян та селян.
- ✓ Програми навчання кращих братських шкіл були такими ж, як і програми інших, поширених в Європі середніх шкіл.
- ✓ Навчання велося рідною мовою.
- ✓ Більшість шкільних наук були гуманітарними: класичні грецька, латинська і церковнослов'янська мови, діалектика, риторика, поетика.
- ✓ Вивчалися також арифметика, геометрія, астрономія і церковний спів.
- ✓ Моральне виховання проводилося на основі православного віровчення.
- ✓ Як і сьогодні, учні відвідували уроки та мали перерви між ними.
- ✓ Під час уроків проводили лекції, бесіди, диспути, взаємне (парне) навчання, самостійні роботи з підручником, списування з таблиці, складання промов, віршів, написання диктантів та ін.

Дидаскал

Джерело про навчання в братській школі

З **Порядку шкільного** (Статуту Львівської братської школи)

...Дидаскал (учитель), взявши доручену йому дитину, повинен її вчити оволодівати корисними науками, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи... Сидіти повинен кожний (учень) на своєму місці, призначеному за

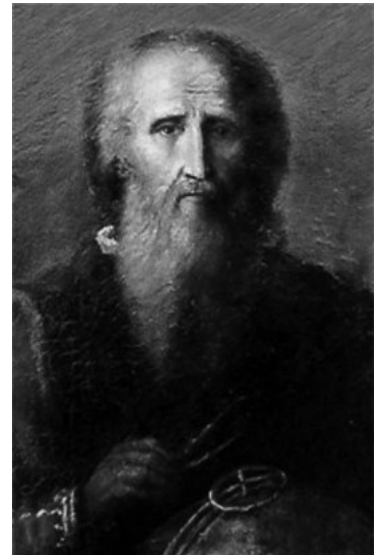
Сторінка статуту
Львівської
братської школи

успіхи в навчанні... Багатий над бідним у школі нічим не повинен бути вищим, лише самою наукою... Коли б якого хлопця не було, (*учитель*) має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов... Зранку після молитов кожен повинен розказати вчорашній свій урок і писання, що вдома писав... По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку..., опитувати мають один одного... Двох чи чотирьох хлопців щотижня (*слід обирати за чергою*)... А діло їх буде таке: раніше до школи прийти, школу підмести, в печі затопити, а котрі входять та виходять — про всіх знати...

1. Доведіть, що в сучасних українських школах зберігаються окремі традиції братських шкіл.
2. З'ясуйте, чи навчалися у братських школах дівчатка.

Особистість.

Герасим Смотрицький (? — 1594)

Ім'я (повне). Герасим Данилович Смотрицький.

Народження. Народився в с. Смотрич (тепер смт. Дуаєвецького району Хмельницької області).

Походження. З українського шляхетського роду.

Початкові умови формування особистості. Батько Герасима був православним дяком-переписувачем і прищепив своєму синові в рівній мірі любов до книг і відданість православ'ю.

Освіта. Початкову освіту отримав від батька, а решту науки опановував шляхом наполегливої самоосвіти.

Ключові події життя. До 1576 р. Смотрицький був міським писарем чи підстаростою в Кам'янецькому (на Поділлі) старостві. З 1576 р. підскарбій князя В.-К. Острозького. В Острозі Герасим створив і очолив відомий науково-літературний гурток, а згодом став першим ректором новоствореної Острозької слов'яно-греко-латинської академії. Разом з Іваном Федоровичем як знавець Святого Письма підготував до друку Острозьку Біблію (1581 р.), написав до неї передмову та віршовану посвяту князю В.-К. Острозькому — один із зразків найдавнішого українського віршування. Написав полемічні твори на захист православної віри: «Ключ царства небесного...», «Календар римський новий...» в 1587 р., а також поезії, які не збереглися.

Погляди. Прихильник православного віровчення та незмінності християнських догматів. Заперечував божественне походження влади римських пап. Велике значення надавав освіті, але такій, що базувалася на релігійних догмах. Для кращого переконання читача у своїх творах звертався до народного гумору з приповідками і примовками.

Наслідки діяльності. Створений Герасимом Смотрицьким науково-літературний гурток став початком національно-культурного в...я України, а організована ним же Острозька колегія — еталоном для братських ш... і Києво-Могилянської а... . *(усно заповніть пропуски).*

1. Складіть сенкан – вірш у п'ять рядків – про Герасима Смотрицького.

1 рядок. Слово, яке позначає тему, іменник. **Герасим Смотрицький**

2 рядок. Підберіть два прикметники, які характеризують постать.

3 рядок. Підберіть три дієслова до теми.

4 рядок. Складіть фразу з чотирьох слів, в якій висловіть ставлення до історичної постаті.

5 рядок. Підберіть синонім до першого слова іменника.

3. Пересопницьке Євангеліє. Книговидання. Іван Федоров

Зверніть увагу – це важливо!

Душа народу – це його мова. Мова виокремлює один народ від іншого та є необхідною умовою розвитку національної культури. В XVI ст. українці послуговувалися **трьома руськими мовами. Розмовну мову** засвоювали від народження і спілкувалися нею в повсякденному житті. Церковні книги найчастіше писали **церковнослов'янською (слов'яно-руською) мовою**. Оскільки церковнослов'янська мова була надто тяжка для розуміння, то широкого використання набула **руська писемна мова**, яку сьогодні називають **староукраїнською**. Це була мова писемна, але дуже наближена до розмовної, з багатьма запозиченими іноземними словами. Руська (староукраїнська) мова була державною мовою Великого князівства Литовського. Нею писали великокняжі універсали і привілеї, нею ж написані збірники литовських законів – «Литовські статuti», судові книги, приватні листи тощо.

У часи середньовіччя вважалося, що Біблію можна писати лише особливими мовами: латиною, грецькою і церковнослов'янською. Але діячі Реформації були переконаними, що Святе Письмо має бути зрозумілим не тільки священикам, але і простим людям. Під впливом реформаційних ідей в Україні було зроблено **переклад Святого Письма** з церковнослов'янської на руську (староукраїнську) мову. Першим таким перекладом стало **Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.** Воно є вишуканим зразком рукописного книжного мистецтва XVI ст., багато оздоблене, орнаментоване в українському стилі самбірським **майстром-малюром Федуском**. На Пересопницькому Євангелії складають присягу Президенти України.

У XVI ст. набуває поширення друкарство. Першодрукарем в українських землях вважається **Іван Федоров (Федорович)**. **1574 року** він **видав** у Львові перші друковані українські книги: «Апостол» та «Буквар». Згодом на кошти і прохання В.-К. Острозького Іван Федорович організував друкарню в Острозі, де в **1581 р. надрукував «Острозьку Біблію»** — шедевр стародруків.

1. Якими мовами користувалися українці в XVI ст.?
2. Яка книга вперше була перекладена на староукраїнську мову?
3. Кого вважають українським першодрукарем? Чому?

Дослідниця про створення Пересопницького Євангелія.
Любов Дубровіна створення Пересопницького Євангелія.
Любов Дубровіна (український історик)

Оригінал
Пересопницького
Євангелія

... Михайло Василієвич, син сяноцького протопопа, працював над створенням пам'ятки під керівництвом архімандрита Пересопницького монастиря Григорія. Робота була розпочата 15 серпня **1556 р.** в Дворецькому монастирі князів Жеславських, завершена — 29 серпня **1561 р.** в Пересопницькому монастирі. Замовниками та меценатами виступали волинські князі:

Настасія Юріївна Заславська-Гольшанська, її зять і дочка — князі Іван Федорович та Євдокія Чорторийські... Ця унікальна пам'ятка ... не має собі рівних серед тогочасних пам'яток за красою, витонченістю і довершеністю орнаменту письма та художнього оздоблення...

1. Висловіть обґрунтоване судження. Чи варто поруч з майстром згадувати мецената створеної культурної пам'ятки? Чому?
2. Продовжіть речення. Якщо українські жінки були меценатками, то це свідчить про ...

Особистість.

Іван Федорович (1525 (1510?)–1583)

Ім'я (повне). Іван Федорович. У Москві, де жив раніше, іменувався як Федоров, а у Львові та Острозі дописував після свого імені Москвитин, вказуючи, де попередньо проживав. На своїх книгах використовував герб «Григурок».

Народження. Місце достеменно не встановлене.

Походження. Достеменно не встановлене.

Пам'ятник Івану
Федоровичу у Львові

Ключові події життя.

До 1572 р. Був дияконом церкви Миколи Гостунського при Московському Кремлі. 1552 р. Іван Федоров разом з датським місіонером Місінгеймом започаткували друкарську справу в Москві. У Москві в 1564 р. надрукував «Апостол», а наступного року — «Часословець». Через переслідування з боку вищого московського духовенства був змушений залишити Москву. Переїхав до Литви, де в 1569–1570 рр. надрукував «Учительське Євангеліє» та «Псалтир з Часословцем» за кошти литовського князя Гната Ходкевича.

1572 р. переїхав до Львова. В 1574 р. видав «Апостол» та «Буквар». На запрошення князя В.-К. Острозького в 1578 р. перебрався до Острога, де заснував друкарню при Острозькій академії. В Острозі видав 1580 р. «Новий Заповіт» і «Псалтир», а в 1581 р. — «Острозьку Біблію». Відливав також у Львові гармати на замовлення короля. Помер 1583 р.

Наслідки діяльності. Своєю діяльністю Іван Федоров (Федорович) дав потужний поштовх розвитку друкарства в У... , а отже і можливостям до розповсюдження к... , збільшення кількості ш..., росту освіченості серед у... . А це в свою чергу, дало підґрунтя для подальшого розвитку української літератури і к...и загалом. (*усно заповніть пропуски*).

1. Попрацюйте в четвірках. Чи пов'язаний розвиток книгодрукування із розвитком освіти? Відповідь обґрунтуйте.
2. Роздивіться світлину пам'ятника Івану Федорову (Федоровичу) у Львові. Це уявний скульптурний портрет. Який елемент скульптури вказує на те:
 - а) що зображено майстра, а не купця? б) чим саме займається майстер?

Коли в Україні було написано Пересопницьке Євангеліє, ... у Прибалтиці припинив існування Лівонський орден; в Іспанії Філіп II переніс столицю з Толедо до Мадрида.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними.
 - **1556–1561 рр.** — створення Пересопницького Євангелія.
 - **1574 р.** Вперше надруковано книги на території України (книги «Апостол» і «Буквар», друкар Іван Федоров).
 - **1576 р.** — початок діяльності Острозької слов'яно-греко-латинської академії.
2. Згадайте, де і яку освіту можна було здобути в Україні в XVI ст.
3. Підготуйте історичну довідку «Пересопницьке Євангеліє -- шедевр книжного мистецтва XVI ст.»
4. Підготуйте презентацію на тему: «Остріг – осередок української культури другої половини XVI ст.»

§10

Пригадаймо
разом

Українські міста і розвиток мистецтва в XVI — першій половині XVII ст.

- ✓ Що поєднувало культуру Руси-України та Візантії?
- ✓ Чому час від часу на українських землях з'являлися нові оборонні споруди?

Упродовж уроку складіть реєстр кращих українських пам'яток культури XVI ст.

1. Архітектура і містобудування

Зверніть увагу — це важливо!

Загальний вигляд міста

XVI–XVII ст. в Україні — це час будівництва нових і **перебудови** старих міст, замків і монастирів. Більшість тогочасних міст мали **захисні стіни** і **центральну площу**, на якій розміщувалися **ратуша**, церква, будівлі заможних городян, торгові лавки, а у визначені дні проводилися ярмарки. Від центральної площі до воріт йшла дещо ширша **«головна» вулиця**. Землі в межах обгородженого стіною міста було мало, і вона була дорогою, тому будинки часто будували в декілька поверхів і впритул один до одного. На сході України будівлі і стіни міст були переважно **дерев'яними**, а на заході — **мурованими**.

Стилі української архітектури

Традиційна дерев'яна архітектура, в основі якої дерев'яний зруб, була поширена по всій сільській території України, а також переважала в східних українських містах (Брацлав, Черкаси, Лубни тощо). Особливим колоритом відрізняється **архітектура дерев'яних церков карпатського регіону**. Найчастіше це тризрубні (ковчегоподібні) будівлі, кожен зруб яких має перекриття у вигляді бані. Ззовні по периметру церкви розміщували криту галерею. Будували також п'ятизрубні (хрестоподібні) церкви.

Ренесансна архітектура набула поширення в західних українських містах з XVI ст. Для ренесансних будівель притаманні симетрія і пропорційність форм, використання колон або їх імітація, помірне скульптурне оздоблення.

Щільна забудова на площі
Ринок у Львові

Тризрубна церква Святого
Духа 1502 р. в с. Потелич
(Львівська обл.)

1. Порівняйте форму церкви Св. Духа з наведеним описом карпатських церков. Що відповідає опису, а що — ні?

Найвідоміші архітектурні пам'ятки Ренесансу в Україні – це Ансамбль Успенської (Братської) церкви у Львові: дзвіниця, або **вежа Корнякта** (архітектор **Петро Барбон**, 1578 р.), **каплиця Трьох Святителів** біля підніжжя дзвіниці (**Петро Красовський**, 1591 р.) і сама церква (архітектор **Павло Римлянин**, 1629 р.). В архітектурі церкви та каплиці відчуваються як впливи Ренесансу, так і традиційної української дерев'яної архітектури.

Мурована вежа Острозького замку, XIV ст.

Кругла (Нова) вежа Острозького замку. Її верхньому ярусу в XVI ст. надали ренесансного вигляду

Успенська церква з дзвіницею (вежею Корнякта)

Каплиця Трьох Святителів

1. Порівняйте верхні яруси палацу Корнякта, Чорної кам'яниці у Львові та Круглої вежі в Острозі.

Будинок-палац Корнякта у Львові (Петро Барбон, 1580 р.) та його внутрішній «Італійський» дворик

Чорна кам'яниця у Львові (Петро Красовський, 1577 р.)

Оборонна архітектура культових (для релігійних обрядів) споруд поширилася через постійні війни і характеризувалася товстими стінами будівель та вузькими вікнами-бійницями. Монастирі, подібно до невеликих міст, мали оборонні стіни з ровами.

Синагога XVI ст.
в м. Сатанів
(Хмельницька обл.)

Межиріцький Свято-Троїцький
монастир (Рівненська обл.)

Руїни Богоявленської церкви
в Острозькому замку
(світлина 1886 р.)

1. Які будівлі розміщувалися на центральній площі міста у XVI ст.?
2. Наведіть приклади будівель різних архітектурних стилів XVI ст.
3. Порівняйте культові споруди. Що в них спільного, а що відмінного?
4. Що вказує на оборонне призначення зображених культових споруд?
5. Які будівлі створили архітектори Петро Барбон, Петро Красовський, Павло Римлянин?

2. Музика і театр

Зверніть увагу — це важливо!

Поступово в українських землях набуває популярності **ляльковий театр — вертеп**, який складався зі спеціальної скрині, ляльок і вертепника, який ховався за скринькою і управляв ляльками. **Вертепом** також називали і саму двоярусну дерев'яну скриню, що була подібна до двоповерхового палацу чи церкви. **У верхній частині вертепу** ставилися лялькові вистави релігійного змісту, а **в нижній** — комедійні сценки з життя простих людей. Спочатку з вертепом ходили лише на Різдвяні свята і переважно у Києві, але згодом вертеп став народною розвагою, і на **великі свята** або **ярмарки** вертепи можна було побачити ледь не в кожному українському місті.

Вертепна скринька

Музичне мистецтво XVI ст. залишалося справою любителів, але активно розвивалося. В **братських школах і в Острозі** навчали церковному співу за нотами. З другої половини XVI ст. поширився **поліфонічний** (багатоголосий) церковний **спів** без музичного супроводу. Саме цей спів і досі можна почути у православних храмах, на противагу католицькій месі, під час якої спів поєднується з грою на органі. В XVI ст. розпочала формуватися українська **професійна) світська музика**. 1578 р. було створено музичний цех у Кам'янці (Подільському), 1580 р. — у Львові, а згодом і по інших великих містах.

Найбільш колоритним явищем української національної музики стали мандрівні співці-кобзарі (лірники, бандуристи). Вони були справжніми хранителями народної мудрості і оспівувачами козацької доблесті. Кобзарями нерідко ставали колишні козаки, які зі старістю чи втратою зору так заробляли собі на хліб. Саме кобзарями в Україні була представлена світська (нерелігійна) сольна (коли співає хтось один) пісня з музичним супроводом.

1. Що у XVI ст. називали вертепом?
2. Що таке поліфонічний спів? Де виникли перші музичні цехи вкінці XVI ст.?
3. Хто, як правило, ставав кобзарем? До якого музичного напрямку належить спів кобзарів?

Портрет Самійла Яшного,
О. Г. Сластіон

Кобза

Ліри

Дослідник про зародження української професійної музики.
Юрій Ясіновський (український мистецтвознавець)

Статут львівського музичного цеху діяв з 1580 р... Цей музичний цех об'єднував музиків двох типів — вищого типу професіоналів, які грали з нот і обслуговували міський патриціат, і нижчого..., які грали без нот з пам'яті для простого люду (на весіллях, народних гуляннях тощо)...

1. Якою була сфера діяльності цехових музик?
2. На які групи поділялися музики?

Бандура

3. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво

Зверніть увагу — це важливо!

Образотворче мистецтво в XVI ст. було під відчутним впливом Ренесансу, Реалізму та народних традицій. **Скульптуру** найчастіше отримували різьбленням по **дереву** або **каменю**, литтям з **металів** або ліпленням з **глини**. Розвиток скульптури був тісно пов'язаний з тогочасним будівництвом. Ренесансні споруди прикрашали **рельєфами** (опуклими зображеннями на площині), а також статуєтками **в повному об'ємі**. Скульптури в повному об'ємі можна побачити на палаці Корнякта, Чорній кам'яниці та ін. Шедеври

рельєфного скульптурного оздоблення будівель можна побачити на львівській **каплиці Кампанів**. Набуває поширення посмертний скульптурний портрет, прикладом якого є **надгробок князя К. І. Острозького, 1579 р.** Щедро прикрашалися різьбленням **дерев'яні іконостаси** в православних та греко-католицьких церквах.

Каплиця Кампанів із оздобленням фасаду скульптурами

Фрагмент фасаду каплиці Кампанів

Надгробок князя К. І. Острозького

Живопис. Українські іконописці XVI ст. загалом дотримувалися традицій візантійського іконопису та староруських звичаїв, але спостерігаються і деякі **нововведення**. Якщо раніше вважалося, що майстер є лише засобом для втілення Божого задуму і тому не повинен підписуватися під іконою, то в XVI ст. з'являються ікони з іменами іконописців. Якщо раніше фон ікони був малопомітним, то на іконах XVI ст. за спинами святих видно пейзажі, види міських вулиць, площ тощо. На початку століття найпотужнішою була **Перемишльська іконописна школа**. Її найвідоміший майстер – **Олексій Горошкович**. З другої половини XVI ст. центром іконопису та й малярства загалом стає **Львів**.

«Успіня Богородиці» – перша ікона з автографом майстра. Олексій Горошкович, Перемишль, 1547 р.

У XVI ст. сягнула досконалості **книжкова мініатюра** (малюнки на сторінках рукописних книг). Краці її зразки, самбірського майстра Федуска, можна побачити на сторінках Пересопницького Євангелія 1561 р. Вони відзначаються багатим рослинним орнаментом та досконалістю виконання. Але щоб отримати зображення в друкованій книзі, його спочатку вирізали на

дощечці, змащували чорнилом і тоді робили відбитки (друкували) картинки на папері. Такі зображення в друкованих книгах називаються **гравюрами**. Перші гравюри в Україні були створені в **1574 р.** на сторінках львівського «Апостола» в друкарні Івана Федоровича (Федорова).

Ікона Богородиці з пророками кінець XV — очаток XVI ст. З церкви у Підгородицях (автор невідомий)

Мініатюра з Пересопницького Євангелія, 1561 р.

Гравюра з львівського «Апостола», 1574 р. «Євангелист Лука»

В Україні розвивалося також декоративно-ужиткове мистецтво – мистецтво художнього оздоблення (декорування) предметів побуту: одягу, столових приборів, і ритуальних предметів, меблів тощо. Декоровані предмети були дорогими. Придбати їх могли лише заможні люди або церква.

1. З чого виготовляли скульптури у XVI ст.? Які вам відомі зразки української скульптури?
2. Що в українському іконописі було традиційним, а що – новим?
3. Поясніть. Що називають гравюрою, а що – декоративно-ужитковим мистецтвом?

Коли в Україні створили перший музичний цех, ...

у Нідерландах у розпалі революції за незалежність повсталі здобули м. Амстердам, а наступного 1579 р. північні нідерландські провінції уклали між собою Утрехтську унію.

Підсумуйте свої знання.

1. Назвіть кращі, на вашу думку, зразки українського мистецтва XVI ст.:
 - дві – три ренесансні будівлі та їх архітекторів;
 - дві – три культові будівлі оборонного типу;
 - церкву карпатського регіону.
2. Поясніть значення слів: вертеп, гравюра, рельєф, декоративно-ужиткове мистецтво.
3. Підготуйте повідомлення про особливості іконопису XVI ст.
4. Обґрунтовано підтримайте або спростуйте думку «Українське музичне мистецтво в XVI ст. перебувало у занепаді».

РОЗДІЛ II.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVI — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ЄТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

Показувати на карті Кримське ханство та шляхи набігів кримських татар; напрямки походів козаків на володіння Османської імперії та Московське царство; райони козацьких повстань 1620–1630-х років.

Характеризувати внутрішню і зовнішню політику кримських ханів; військово-політичну організацію козацтва; морські та суходільні походи козаків; традиції, звичаї та побут козаків; історико-культурні пам'ятки доби.

Визначати причини й наслідки Берестейської унії; козацько-селянських повстань 1620–1630-х років.

Висловлювати судження щодо діяльності Іпатія Потія, Герасима та Мелетія Смотрицьких, Івана Вишенського, Петра Могили, Петра Конашевича-Сагайдачного.

Називати дати утворення Греко-католицької церкви; доби «героїчних походів», походу козаків на Москву; Хотинської війни; козацько-селянських повстань; створення Києво-Могилянського колегіуму; видання «Ординації Війська Запорозького».

Пояснювати та застосовувати терміни і поняття: «Греко-католицька церква», «полемічна література», «героїчні походи».

§11

Пригадаймо
разом

Берестейська церковна унія 1596 р.

- ✓ Яка подія відбулася у християнському світі в 1054 р.?
- ✓ Яким було становище православної церкви у XVI ст.?
- ✓ Пригадайте. Що таке Реформація і Контрреформація?

Упродовж уроку з'ясуйте зв'язки між Реформацією, Контрреформацією та Берестейською унією

1. Причини Берестейської церковної унії

Зверніть увагу – це важливо!

Християнами були як поляки, так і русини (українці), з однією відмінністю, що одні були католиками, а інші православними. Ще в XV ст. піднімалося питання про відновлення єдності церкви. Та лише в другій половині XVI ст. з'явилися **передумови для об'єднання** православних і католиків, принаймні, у кордонах Речі Посполитої. По-перше, католики і православні опинилися в межах однієї держави. По-друге, католицька церква зміцнила свої позиції в процесі Контрреформації, в той час як православна церква в Речі Посполитій переживала період кризи. По-третє, ідею об'єднання підтримувала частина православних єпископів.

Щодо причин, то з одного боку, це прагнення **римських пап** поширити свій вплив на Схід, а також сподівання **польських королів**, спираючись на католицьку церкву, зміцнити свою владу в державі. З іншого боку, **єпископи Київської митрополії** хотіли позбутися надмірної опіки братств та отримати місця в сенаті Речі Посполитої на рівні із католицькими єпископами.

Бачення умов унії було різним. **Православні** переважно хотіли максимально зберегти особливості своєї церкви, а **католики** здебільшого уявляли церковну унію як процес приєднання православних до Римського престолу. Окрім того, **більшість православних** монастирів, парафіяльних священиків і прихожан та частина шляхти на чолі з князем В.-К. Острозьким **були активними противниками унії**. Для вирішення накопичених протиріч вирішено було зібрати церковний собор (*з'їзд*).

1. Визначте передумови церковної унії в Речі Посполитій.
2. Назвіть причини церковної унії в Речі Посполитій.
3. Яким було бачення церковну унії у православних та католиків?

Традиційний
православний хрест

Сучасники про вагання серед православних.

Із листа львівських братчиків до Константинопольського патріарха Єремії

Багато ж прийняли раду піддатися під владу римську архієрейську, запевняючи себе, що перебуватимуть під Папою

Традиційний
католицький хрест

римським, здійснюючи все в церкві своїй по закону грецької віри без заборон...

1. Як автори листа пояснюють перехід до Берестейської унії частини православних вірян?

Дослідниця про різні погляди на церковну унію.

Наталя Яковенко (український історик)

...Перший перегукувався з точкою зору, висловленою ще в 40-х роках XVI ст. не раз згаданим публіцистом (*той, хто описує власну точку зору на сучасні йому речі*) Станіславом Оріховським-Роксоланом, який вважав, що обидва відлами християнства як самодостатні мали б з'єднатися у загальній унії на рівноправних засадах... Інших позицій дотримувався лідер католицької Польщі кардинал Станіслав Гозій, який тлумачив унію як підпорядкування Східної церкви Папі. Під таким же кутом зору розглядається унійна перспектива в книзі ... Петра Скарги ... «Про єдність Божої церкви».

Станіслав
Оріховський

1. Кого із згаданих у документі діячів можна назвати християнином-католиком, кого — православним християнином, а кого — християнином?
2. Яка точка зору з перелічених імпонує вам найбільше? Чому?

Детальніше про...

події напередодні церковних соборів у Бересті

Константинопольський патріарх, надаючи братствам право контролю за духовенством, обмежував тим владу православних єпископів, а тому, хоч і не свідомо, але підштовхував їх до союзу з католиками. На початку 1590 р. ряд православних єпископів таємно домовились між собою прийняти унію та прихилили до себе київського митрополита Михайла Рогозу. В 1595 р. до

Пам'ятна медаль, викарбувана за
вказівкою папи Климента VIII

Рима на аудієнцію до папи Климента VIII були відіслані єпископи луцький Кирило Терлецький та володимирський і берестейський Іпатій Потій. Вони від імені Київської митрополії признали зверхність папи Римського. Так розпочалося оформлення церковної унії. Коли про це дізнався старий князь В.-К. Острозький, то розіслав по всіх братствах та церквах грамоти, щоб не слухалися більше «зрадників-єпископів», боролися проти унії й готувалися до церковного собору. Усі братства, більшість мирян і монастирів

прислухалися до княжої грамоти. Окрім того, під впливом В.-К. Острозького на бік православних перейшли львівський єпископ Гедеон Балабан та перемишльський – Захарій Копистенський.

Примітка. Після унії братства в Україні стали головною опорою православної церкви, підтримуючи її і, нерідко, керуючи нею.

1. Зверніть увагу на ілюстрацію та підпис під нею. Хто із згаданих у документі церковних діячів зображений на медалі?

2. Церковні собори в Бересті

Зверніть увагу — це важливо!

Церковний собор зібрали в м. Берестя (див. карту на с. 29), але через надто великі протиріччя між прихильниками і противниками унії **спільного собору не відбулося**. Князь Василь-Костянтин Острозький у будинку пана Райського організував **православний собор**, в якому взяли участь: сам князь, представник Константинопольського патріарха Никифор Параскес, представник Олександрійського патріарха Кирило Лукарис, львівський єпископ Гедеон Балабан і перемишльський — Захарій Копистенський, а також архімандрити, ігумени, парафіяльні священники, представники братств, православні шляхтичі.

Собор прихильників унії зібрався у церкві св. Миколая. В ньому брали участь: київський митрополит Михайло Рогоза, п'ять православних єпископів, декілька римо-католицьких єпископів, четверо найвідоміших єзуїтських проповідників, шляхта, прихильна до унії.

15 грудня 1596 р. організований королем Сигізмундом III Берестейський собор офіційно проголосив **створення об'єднаної Руської або унійної, згодом греко-католицької церкви**. Отже, замість відновлення єдності християнства утворилася ще одна церква. Першим унійним митрополитом став **Михайло Рогоза**. Православний собор засудив рішення своїх опонентів, його учасники залишилися вірними православ'ю. **Унія поставила православну церкву поза законом**, призвела до тривалої, а інколи і кривавої боротьби між прихильниками православної і греко-католицької церков.

1. Скільки соборів відбулося в Бересті? Чому?
2. Коли утворилась греко-католицька церква?
3. Хто став першим греко-католицьким митрополитом?

Угода

Основні умови Берестейської церковної унії

- ✓ Новоутворена Руська (унійна або греко-католицька) церква підпорядковувалась Папі Римському.
- ✓ Греко-католики визнавали основні догмати (беззаперечні твердження) католицького віровчення, зокрема догмат про

походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця).

- ✓ Церковні обряди греко-католиків, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу мали бути такими ж, як і у православних.
- ✓ В богослужіннях зберігалася церковнослов'янська мова.
- ✓ Греко-католики продовжували відзначати свята за старим стилем (юліанським календарем), а їх священики могли одружуватися.
- ✓ Унійне духовенство, звільнялося від сплати податків.
- ✓ Шляхта, яка сповідувала унію, на рівні з римо-католицькою мала право претендувати на державні посади.
- ✓ Унійним єпископам було обіцяно місце в сенаті Речі Посполитої (*обіцянку не було виконано*).

1. Поясніть, чому новоутворену церкву називають греко-католицькою.

Єпископ луцький і
острозький Кирило
Терлецький

Письменник про наслідки Берестейської церковної унії.
Іван Франко (*український письменник*)

Берестейська унія..., спричинила тимчасовий запал, пожвавлення, інтелектуальний рух, жваві диспути ... дала життя надзвичайно цікавій полемічній літературі та в кінцевому підсумку ослабила Русь, деморалізувала її ненавистю братів до братів, взаємним недовір'ям і нетерпимістю і була однією з причин козацьких війн, які принесли Україні руїну, а Польщі — зародок політичного занепаду.

1. Про які позитивні і негативні наслідки унії пише автор документа?

Дослідник про наслідки Берестейської унії.

Тереза Хинчевська-Геннель (*польський історик*)

Наслідки унії є парадоксальними і цілком протилежними планам ініціаторів унії. ...Роздвоєння народу на прибічників та противників унії спричинило величезне зростання національної свідомості (*українців*). Зрозуміло, що прихильники унії в Римі та Варшаві не чекали такого...

1. Чому автор вважає, що наслідки унії є парадоксальними (парадокс — це протиріччя, несумісність, розбіжність)?

Львівський православний
єпископ Гедеон Балабан

3. Греко-католицька церква після унії

Зверніть увагу – це важливо!

Новоутворена церква як спроба релігійного порозуміння опинилася в непростому становищі. **З одного боку**, її не визнавали рівноправною римокатолики, тому єпископи-уніати обіцяних місць у сенаті не отримали. А **з іншого боку** – православні вважали її чужою. Відбувся розкол між українцями на релігійній основі, який призвів до багаторічної ворожнечі суперечок за право володіти храмами, проводити богослужіння тощо.

Протиборство між православними й греко-католиками особливо загострилося, коли після смерті Михайла Рогози, митрополитом став **Іпатій Потій (1600–1613)**. Він був одним з головних ідеологів Берестейської унії, її ревним втілювачем у житті насильницькими методами. **Резиденція Іпатія Потія** знаходилась у Вільно, бо кияни, при підтримці козаків, не допустили його до Києва. **За період митрополичої каденції** (перебування на посаді митрополита) **Іпатія Потія** у православних силоміць відбирали храми, а священиків примушували до переходу в унію. **Спроби знайти порозуміння** між православними й греко-католиками були здійснені при митрополиті **Йосифові-Вельямінові Рутському (1613–1637)**. Окрім того, він провів реформи греко-католицької церкви: реорганізував монастирі, створив греко-католицькі школи, **Василіанський чернечий орден**, посилив дисципліну серед священиків, дбав про покращення освіти греко-католицьких священиків.

Хоча Берестейська унія породила ряд проблем, виявилися і несподівані **позитивні наслідки**. Утворена греко-католицька церква, зберегла національні традиції в обрядовості і була церквою українців та білорусів, а й водночас мала певні права в католицькому світі, і завдяки цьому стала серйозною перешкодою покатоличенню та полонізації українців.

1. Що ускладнювало становище унійної (греко-католицької) церкви?
2. Чим відрізнялося управління церквою І. Потія та Й.-В. Рутського?
3. Якими були позитивні наслідки створення греко-католицької церкви?

Дослідниця про окремі наслідки Берестейської церковної унії.

Наталя Яковенко (український історик)

Напружена ситуація з 1609 р. почала складатися і в Києві. Посланець Потія Антоній Грекович приїхав сюди, аби взяти під своє намісництво (супроти волі його насельників) митрополичий Софійський монастир. З різким опором православного духівництва вперше солідаризувалися козаки: гетьман Григорій Тискиневич застеріг київського підвоєводу,

Автограф І. Потія

щоб Грекович не надто поспішав, інакше його вб'ють, *яко пса*. Погроза справдилася... в лютому 1618 р...

1. Доведіть або спростуйте думку. У першій половині XVII ст. в Києві існувало церковне двовладдя.

Особистість.

Іпатій Потій (1541–1613)

Ім'я (повне). Адам (церковне ім'я Іпатій), син Лева, Потій Тишкович.

Народження. Народився 1541 р. в с. Рожанка на Холмщині (*нині територія Польщі*).

Походження. З православного шляхетського роду.

Початкові умови формування особистості.

Юнацькі роки провів при королівському дворі, під опікою короля Сигізмунда II Августа.

Освіта. Навчався в кальвіністській школі Віленського воєводи князя Миколи Радзивілла Чорного, а згодом у Краківському університеті.

Ключові події життя.

До 1595 р. Служив при дворі князя Миколи Радзивілла Чорного. Був секретарем польського короля Сигізмунда II Августа, а згодом земським суддею в Бересті, берестейським каштеляном (помічником воєводи) і сенатором Речі Посполитої. Близько 1589 р., організував у Бересті православне братство зі школою при ньому. Належав до гуртка літераторів і публіцистів князя В.-К. Острозького. В п'ятдесят два роки, після смерті дружини, постригся в ченці під ім'ям Іпатій. За сприянням князя В.-К. Острозького став володимиро-берестейським єпископом.

1595 р. всупереч волі старого князя Острозького, разом з Кирилом Терлецьким їздив до Рима як уповноважений від ініціаторів церковної унії. 1596 р. прийняв участь в унійному Берестейському соборі. Через чотири роки після прийняття унії став другим унійним митрополитом і на цій посаді вживав жорстких заходів для її зміцнення. Написав ряд полемічних творів: «Унія...» 1596 р., «Антиризис...» 1600 р., «Оборона собору флорентійського» 1603 р.

Наслідки діяльності. Іпатій Потій активною діяльністю с... в утворенню г... церкви, за що Іпатія ... інколи називають «батьком унії», але вживані ним жорсткі з... боротьби надто п... протиріччя між прихильниками і ... церковної ...

1. Заповніть пропуски в тексті підрубрики «Наслідки діяльності».

2. Доведіть, що чеснотами І. Потія були працелюбність та активна життєва позиція.

Коли в Україні було введено в дію Берестейську церковну унію,...

у Франції народився Рене Декарт – відомий філософ, фізик, математик, творець системи координат;
у Польщі було перенесено столицю з Кракова до Варшави.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дату і подію, пов'язану з нею. Поясніть значення поняття.
 - 1596 р. – Берестейські церковні собори.
 - Унійна (греко-католицька) церква.
2. Виділіть 3-4 найважливіших умови Берестейської унії. Запам'ятайте їх.
3. Підготуйте повідомлення «Наслідки Берестейської унії».
4. На прикладі діяльності Іпатія Потія та Йосифа-Вельяміна Рутського доведіть, що одне завдання можна вирішити різними способами.

§12

Пригадаймо
разом

Кримське ханство

- ✓ Коли Кримське ханство потрапило у васальну залежність від Османської імперії?
- ✓ Пригадайте. Що таке монархія?
- ✓ Як співіснували татари зі своїми сусідами?

Упродовж уроку з'ясуйте, що впливало на внутрішню і зовнішню політику Кримського ханства

1. Кримське ханство і його васали

Зверніть увагу – це важливо!

Кримське ханство було **феодальною монархією**, яку очолювали **хани** з династії **Гереїв**. Столицею Кримського ханства було **м. Бахчисарай**. Територія самого Кримського півострова поділялося на **бейліки** (*князівства*), на чолі яких стояла родова знать – **беї** (*подібно до руських князів*). Кожен бей на своїй землі мав велику владу, власне місто-столицю, військо, адміністрацію, суд тощо. Ханові він був зобов'язаний лише постачати військо. Влада хана у XVI–XVII ст. обмежувалася **диваном** – державною радою, до якої входили представники вищої знаті, а також **зверхністю султанів** Османської імперії.

Хоча Кримське ханство було васалом Османської імперії, воно також **мало своїх васалів** – татар-кочівників з Північного Причорномор'я: **Буджацьку** (Білгородську), **Едисанську** (Очаківську), **Джамбуйлуцьку**, **Єдичкульську**, **Кубанську** орди. При цьому орди, що кочували на схід від Дніпра (Джамбуйлуцька, Єдичкульська, Кубанська), були васалами власне кримського хана, а орди на захід від Дніпра (Буджацька (Білгородська), Едисанська (Очаківська)) перебували у подвійній васальній залежності, оскільки кочували на землях, що належали Османській імперії.

1. На які адміністративно-територіальні одиниці поділялося Кримське ханство?
2. Назвіть столицю Кримського ханства.
3. Хто перебував у васальній залежності від Кримського ханства?

Сучасник про столицю Кримського ханства в XVII ст.

Евлія Челебі (*турецький письменник XVII ст.*)

...Оскільки з чотирьох боків цього чудового палацу — райські сади, його називають Бахчисарай (палац-сад). З чотирьох боків цей палац схожий на фортецю і оточений зовсім кам'яними стінами... (в ньому) 360 чудових кімнат, розташованих одна над одною, з нішами, і високі палаци з незліченними розписами, схожими на хамелеона. Кожна будова збудована яким-небудь падишахом (*ханом*).

Ханський палац
(сучасний вигляд)

1. У чому унікальність ханського палацу в Бахчисарайі?

Тарак-тамга — родовий знак династії Герейів

Дослідник про повноваження дивану.

Леонтій Войтович (*український історик*)

Диван відав судом, фінансами і міжнародними відносинами. Калга-султан (1-й спадкоємець хана) і нуреддін-султан (2-й спадкоємець хана) відали військовими справами і заміщали хана під час його участі у походах.

1. Які функції виконував диван?
2. Чим відали 1-ий та 2-ий спадкоємці хана?

Сучасник подій про буджацьких татар.

Гійом Левассер де Боплан (*французький інженер*)

...Це свого роду незалежні татари, які не підкоряються ні хану, ні туркам; їхні поселення знаходяться в Буджаку, який являє собою рівнину, розташовану ... між гирлом Дністра і гирлом Дунаю. За моїх часів там було близько 20 тис. втікачів чи вигнанців. Ці татари хоробріші за тих, що мешкають у Криму, оскільки більш витривалі у військових діях, бо щодня мають нагоду в них вправлятися.

Кримський хан
(мал. сучасника)

1. Порівняйте текст коричневого кольору з цього документа і з наведеної вище рубрики «Зверніть увагу – це важливо!». Висловіть судження: суперечать ці уривки один одному чи ні.

2. Соціальна структура та господарство

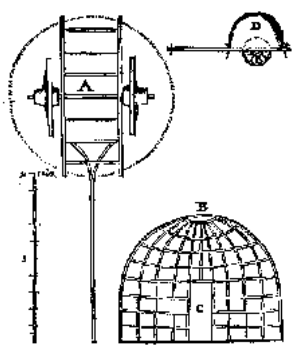
Зверніть увагу — це важливо!

Найбільшою повагою та авторитетом серед кримських татар користувалися представники роду **Гереїв**, оскільки вони були нащадками Чингізхана. Сходинокою нижче стояли **беї** – старші семи татарських родів. До верхівки суспільства належали найближчі родичі беїв – **мурзи** та духовенство – **муфтії**; нижчі щаблі суспільної драбини займали залежні від знаті **кочові татари** та **татари-землероби, ремісники**, які часто були не мусульманами. Значну частку жителів країни становив **ясир** – люди, що втратили особисту свободу, потрапивши під час татарських набігів у полон.

З другої половини XVI ст. серед татар поруч традиційного **кочового скотарства** почало **розвиватися землеробство**. Переважно в південних районах Криму вони сіяли ячмінь, пшеницю, просо, розводили сірих бджіл, мед з яких був дуже цілющий і користувався попитом. У передгір'ях і гірських районах плекали сади та виноградники. Осілі татари об'єднувалися в **джемаат** чи **ехалі** – сільські громади, схожі до українських. При цьому сінокоси, пасовиська і орна земля належали громаді. Осілі татари мусили відбувати повинності: **8–10 днів** на користь свого мурзи чи бея протягом року.

У містах Кримського ханства діяли **цехи**. Кримські ремісники – **татари, вірмени, греки, караїми** – досягли високої майстерності у виготовленні своїх виробів. Користувалися популярністю вироби з металу, шкіри, вовни й дерева. У великій кількості **вивозили з Криму** ножі, вогнепальну зброю, килими, тканини.

1. Хто складав значну частку жителів країни?
2. Яким новим видом господарства почали займатися татари з другої половини XVI ст.?
3. Чим торгували кримські майстри та купці?

Зображення житла татар-кочівників, зроблене Г. де Бопланом у XVII ст.

Сучасник подій про вбрання татар.

Гійом Левассер де Боплан (*французький інженер*)

Простолюд має на плечах тільки баранячі кожухи, вивертаючи їх вовною назовні під час спеки та в дощ. Вигляд їх у такому одязі, коли їх несподівано зустріти в полі, викликає жах, оскільки їх можна прийняти за білих ведмедів верхи на конях. У часи холодів та взимку вони вивертають свої кожухи вовною всередину. Те саме роблять і з шапкою, виготовленою з такого ж матеріалу.

1. Подумайте. Як татари пристосовували свій одяг відповідно до пір року?

Детальніше про...

релігію і населення Кримського ханства

Суспільство Кримського ханства було неоднорідним і зазвичай поділялось на мусульман, якими переважно були татари і турки та немусульман – євреїв, караїмів, вірменів, греків та ін. Немусульмани жили переважно в містах, де займалися ремеслами та торгівлею і користувалися певною автономією, але сплачували численні податки.

Свідок про господарство в Криму.

Евлія Челебі (*турецький письменник XVII ст.*)

... вони займаються ще землеробством ...Вирощують вони просо ... постійно харчуються просом. Але люди осяяння – шейхи і суфіт – вирощують ячмінь і їдять ячмінний хліб. «Тому що святий Пророк постійно їв ячмінний хліб»... Ще одне їхнє заняття – торгівля. Вони відвозять бранців у різні країни і там продають. Звідти вони привозять інші товари і торгують ними тут...

Водоспад у Старосіллі
неподалік Бахчисарая

1. Висловіть судження. Що автор джерела описує нейтрально, а що – з особливим піднесенням? Чому?

Сучасник подій про м. Перекоп.

Гійом Левассер де Боплан (*французький інженер*)

Залишки перекопського рову

На перешийку цього півострова (*Криму*) розташоване ... місто без мурів, оточене лише наполовину заповненим (*водою*) ровом... його ж обнесено (*невеликим*) валом... У ньому є кам'яний замок, замкнений в інший замок, який його оточує. У згаданому місті не може бути більш як 400 вогнищ. Татари називають його **Ор**, а поляки – **Перекоп...**

1. На основі джерела, ілюстрації та карти на с. 81 припустіть, які функції виконувало місто Ор.

3. Внутрішня та зовнішня політика Кримського ханства

Зверніть увагу – це важливо!

Протягом XVI–XVII ст. Кримським ханам так і не вдалося зміцнити свою владу. Натомість зріс вплив Османської імперії. **Турецькі султани** в різний спосіб контролювали внутрішню та зовнішню політику Кримського ханства і могли як призначити хана, так і замінити його іншим, якщо

попередній вийшов з довіри. Для кращого контролю над ханством **султани заохочували міжусобні війни** між знатними татарськими родами і навіть підбурювали, за потреби, беїв до непокори ханові.

Зовнішня політика кримських ханів найчастіше визначалася **трьома обставинами**: необхідністю підтримувати під час походів турецьких султанів, бідністю більшості населення і претензіями на спадщину Золотої Орди. Дві останні переважно призводили до постійних **військових набігів на польські, литовські та московські володіння**. З одного боку, це були колишні володіння золотоординських ханів, а з іншого – спосіб здобути якісь необхідні для себе речі і, головне, – **ясир**, бранців, яких можна було потім вигідно продати.

Щодо васальних обов'язків перед Османською імперією, то **Татарська кіннота** допомагала тримати в покорі інших османських васалів, зокрема Валахію, Молдавію та Трансільванію, у другій половині XVI ст. разом з османами заволоділа Грузією і Вірменією, в різний час підтримувала війни османів проти Австрії, Речі Посполитої, Московії та інших країн.

1. Яким чином Османська імперія збільшувала свій вплив на Кримське ханство?
2. Чому кримські татари періодично здійснювали набіги у землі своїх північних сусідів?
3. До яких війн турецькі султани залучали своїх васалів – кримських ханів?

Татари з ясиром

Дослідник про причини татарських набігів.

Аполлон Скальковський (*український історик*)

...Метою набігів був не стільки грабiж місцевого населення, скільки захоплення полонених, яких татари продавали на невільницьких ринках, одержуючи значні прибутки. Отже, матеріальна вигода, а також потреба робочих рук для економіки Османської імперії були основними причинами татарських набігів, і те, що від них постраждали саме українські землі, пояснюється ... відсутністю власної української державності...

Сучасник подій про татар і козаків.

Гійом Левассер де Боплан (*французький інженер*)

... (*Татари*) наближаються до кордонів Польщі, обираючи собі шлях по балках, яких шукають і які неначе переходять одна в одну. Це робиться для того, щоб сховатися в степу і не бути викритими козаками, які в різних місцях тримають сторожу і, дізнавшись про появу татар та напрям їх руху, піднімають тривогу у своєму краї.

Татарський лучник

1. З якою метою татари здійснювали набіги на землі Речі Посполитої?
2. Хто захищав польські кордони від татарських нападів?

Попрацюйте з картою «Кримське ханство у XVI–XVII ст.»

1. Відшукайте територію Кримського ханства, його столицю та основні міста.
2. Визначте, які татарські орди були васалами кримського хана?

Сучасник про Кафу – головне турецьке місто в Криму.
Гійом Левассер де Боплан (французький інженер)

Залишки старої Генуезької фортеці в м. Феодосія (Кафа)

...Татар у цьому місті живе мало, у ньому переважають християни, вони послуговуються купленими у татар невольниками, яких ті захопили у Польщі та Московії. У цьому місті є 12 грецьких церков, 32 вірменські і один костюл св. Петра. Тут може бути ... понад 30 тис. невольників. Це місто дуже купецьке і торгує ... по (всьому Середземномор'ю).

1. Поміркуйте. Чому жителі Кафи, які були християнами, купували у татар невольників з Польщі та Московії?
2. Що свідчить про релігійну толерантність жителів м. Кафи?

Учасник подій про данину для кримських ханів.

Мартин Броневський (посол короля Стефана Баторія до кримського хана Мехмеда II Герая в 1578 – 1580 рр.)

...На основі договорів і союзів хан постійно отримує щорічні упоминки (данину) від польського короля, великого князя литовського, князя московського, господаря молдавського...

1. Чому згадані в документі володарі платили упоминки ханові? Ханський палац у Бахчисараї

Коли в Криму в 1542 р. під владу хана було повернено м. Гезлев (нині Євпаторія), ...

у Південній Америці іспанський конкістадор Франсиско де Орельяно відкрив гирло великої річки, а оскільки його експедицію там атакував загін жінок-воїнів, то він назвав річку Амазонкою.

Підсумуйте свої знання.

1. Поясніть значення понять: хан, бейлік, диван, муфтії.
2. Хто був сюзереном кримського хана, а хто його васалами?
3. Підготуйте повідомлення про господарство Кримського ханства.
4. Висловіть обґрунтоване судження. Яким чином у Кримському ханстві вдалося мирно співіснувати мусульманам та християнам?

§13

Пригадаймо
разом

Походи козаків у першій чверті XVII ст.

- ✓ Пригадайте причини утворення козацтва.
- ✓ Чому було створено реєстрове козацьке військо?
- ✓ Що називають Солоницькою трагедією?

Протягом уроку з'ясуйте наслідки козацьких походів першої чверті XVII ст.

1. Військове мистецтво – запорука успішних військових походів українських козаків

Зверніть увагу – це важливо!

Для козаків під час військових виправ були притаманними **кмітливість та винахідливість**. Основна козацька зброя – **рушниця та шабля**, використовували також списи, луки, пістолі та іншу зброю. Дуже цінували козаки **гармати**. Здобували їх під час походів, купували, а також виготовляли у власних майстернях. У бою козаки надавали перевагу невеликим гарматам через їх маневреність.

Основою козацького війська була піхота. А оскільки в козаків не було чіткого поділу на різні види військ, то це була **така піхота**, яка однаково вправно воювала в чистому полі і у відкритому морі, вміла захоплювати добре укріплені міста та фортеці і споруджувати власні **фортифікації** (укріплення).

Козаки виробили чи довели до досконалості цілий ряд прийомів ведення бою. Найвідоміші з них: **шикування у три шеренги** під час стрільби із рушниць, ведення бою **під прикриттям рухомого табору** – «вужака» зі скріплених між собою возів та **морські походи** на козацьких човнах – **«чайках»**. Ефективність військового мистецтва козаків стала передумовою їх визнання як окремого стану Речі Посполитої.

1. Якою зброєю користувалися козаки?
2. Що було основою козацького війська?
3. Які прийоми ведення бою були характерними для козаків?

Козак у степу (фрагмент картини С. Васильківського)

Детальніше про...

козацьку прикордонну службу

Для спостереження за степом роз'їздили пікети – козацькі загони з 3–10 вершників. А на давніх курганах чи спеціально насипаних нових на відстані видимості одна від одної розміщувалися «фігури» – одночасно спостережні вишки і сигнальні вогнища, часто із просмолених бочок, які при горінні давали багато диму. Неподалік, інколи під «фігурою», облаштували таємний сховок для вартових козаків. У випадку небезпеки «фігури» підпалювали, тому попередження про напад швидко досягало Січі або котрогось із замків України.

Свідок подій про тришеренгове шиккування козаків.

Гійом Левассер де Боплан (французький інженер)

Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, уже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно.

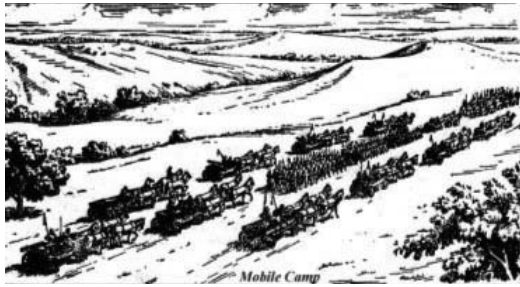

Тришеренгове шиккування козаків

Свідок подій про бій козаків під прикриттям табору.

Г. Л. де Боплан (французький інженер)

...Найбільше вони проявляють спритності та доблесті, ...б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, які є їхньою звичайною

Козацький
табір в русі

зброєю)... Сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть (*кількох*) тисяч татар.

Примітка. Під час захисту вози зазвичай розміщували в декілька рядів і зв'язували залізними ланцюгами. На возах, за наявності, розміщували невеликі гармати: три спереду, дві позаду, декілька по боках табору. Інколи при тривалій обороні табір обкопували ровом. З табору козаки полюбляли здійснювати несподівані вилазки.

Свідок подій про козацькі човни «чайки».

Г. Л. де Боплан (французький інженер)

... Таке судно не має кіля, його основа – це човен з верби або липи... Збоку він обшивається і вивершується дошками ... кожен ряд у напуск на наступний... розширюючись у міру підвищення. ...Товсті, як бочка, в'язанки очерету ... кріпляться ... по всій довжині

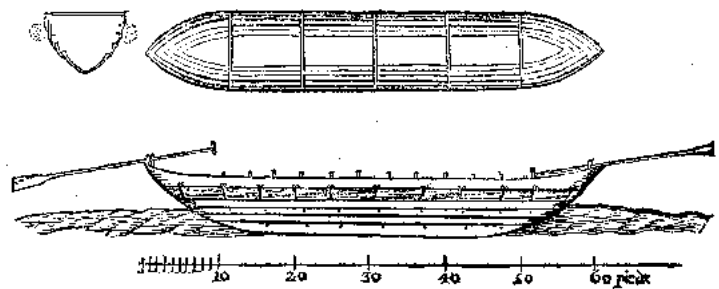
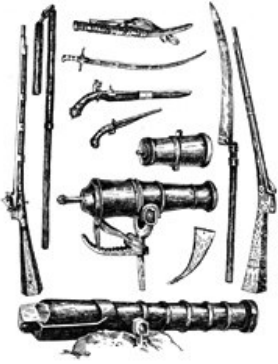

Схема чайки. Із книги Г. Л. де Боплана

човна від одного краю до другого... Їхні човни не мають верхньої палуби і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути. (*Козаки*) користуються двома стернами (*кермовими веслами*) по краях човна... оскільки човни дуже довгі і треба було б забагато часу, щоб розвертатися... З кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких галер. Є також і щогла, на якій вони напинають достатньо незграбне вітрило. Використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. У кожен човен сідає від 50 до 70 козаків, кожен з яких має дві рушниці і шаблю. На човні також є 4–6 фальконетів (*невеликих гармат*) і запас харчів... (*мають*) запас пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів, у кожного є годинник (*пристрій для орієнтування на місцевості, попередник компаса*). Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі.

1. Використовуючи наведені вище документи, спростуйте міф про те, що основними засобами війни для козака були кінь та шабля.

Козацька зброя

1. Відшукайте на ілюстрації: рушницю, пістолі, шаблю, цiп, бойову косу та козацькі гармати.

Очевидець про Великий Луг і Військову скарбницю.

Г. Л. де Боплан (*французський інженер*)

...(Є) понад 10 тис ... островів та острівців, розкиданих вздовж і впоперек (*Дніпра*) цілком хаотично, заплутано і нерівномірно; одні з них сухі, інші — болотисті, до того ж усі вкриті великим, як списи, очеретом, який заважає бачити протоки, що їх розділяють. Саме в плутанині цих місць козаки мають свою схованку, яку називають «Військовою скарбницею»... Усі здобуті у турків гармати вони опускають (*там*) на дно... Кожен козак має свою окрему схованку ... (*в якій*) ховає свій малий добуток...

1. Що козаки називали Військовою скарбницею?

2. Північні походи українських козаків

Зверніть увагу — це важливо!

Хоча коронне військо здобуло перемогу на р. Солониця, але **Станіслав Жолкевський не мав можливості рушити на південь, щоб узяти під контроль Базавлуцьку Січ**. Отже, козацтво не було знищене, а Запорозжя і надалі залишилося його надійним прихистком, куди стікалися усі, хто мав хоробре серце та зазнав кривд від магнатів та королівських урядників.

Сейм після перемоги на Солониці оголосив козаків ворогами держави, але продовжував запрошувати на свою службу. Зокрема, реєстровці Самійла Кішки брали участь у польсько-шведській війні в **Лівонії**, 50 тисяч козаків брали участь в **облозі і здобутті** королем **Смоленська**, 30 тисяч українських козаків були на коронній службі під час **Московської кампанії 1611–1613 рр.**

Щодо наслідків, то, збираючи з козаків, як тоді казали, податок кров'ю, держава визнавала право на існування козацького стану. До своїх воєн, та ще й у таких кількостях, **сприяло росту козацтва в Україні, зростанню його військової майстерності та поширенню козацького права в Брацлавському, а особливо — Київському воєводствах.**

1. Де зберігся козацький устрій і козацькі вольності після поразки 1596 р. на р. Солониця?
2. Про які північні походи козаків ви дізналися?
3. Якими були наслідки залучення Річчю Посполитою козаків до своїх воєн?

Детальніше про...

окремі особливості ведення бою козаками на суші

Легка козацька кіннота була не чисельною і використовувалася переважно для розвідки. Вершник, крім звичної шаблі і списа, міг мати лук зі стрілами, або пістолі. Під час штурму фортець козаки використовували

гуляй-городи — дерев'яні вежі на колесах, а також свої знання саперної справи: робили підкопи і закладали під стінами вибухівку. Коли козаки мали достатньо сил, то намагалися несподівано атакувати ворога, наступаючи лавою — півколом — і б'ючись галасом (від галасувати, кричати), тобто змішуючись із ворожим військом у рукопашну.

3. Південні походи козаків. «Доба героїчних походів»

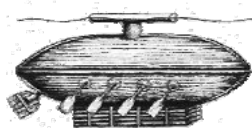
Зверніть увагу — це важливо!

Якщо північні походи козаки здійснювали на запрошення і за підтримки королівства, то, захищаючи свою Батьківщину з півдня, могли розраховувати лише на свої власні сили. При цьому у боротьбі проти Кримського ханства і Османської імперії козаки перейшли до активних наступальних дій: **будували чайки і виходили в Чорне море**, щоб знищувати ворожі кораблі та фортеці, здобувати зброю, гроші та інші потрібні їм речі, звільняти з рабства бранців.

Протягом **першої чверті XVII ст.** козакам вдалося оволодіти майже всіма важливими турецькими і татарськими фортецями на узбережжі Чорного моря, було знищено не один десяток турецьких кораблів, звільнено тисячі українських невільників, тому цей період увійшов в історію під назвою **«Доба героїчних походів»**. Більшістю вдалих морських і суходільних походів того часу керував гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**. Блискучою його морською операцією став похід **1616 р.**, коли козаки захопили найбільший невільничий ринок у Криму — **місто Кафу** (*саме там продавали більшість ясиру з України*). Козаки знищили декілька десятків кораблів, близько 14 тисяч турецького війська, звільнили кілька тисяч невільників і з багатою здобиччю повернулися додому.

Активні наступальні дії козаків вносили розлад в економіку Османської імперії, змушували і хана, і султана тримати великі гарнізони по своїх містах, що **ослаблювало їхні можливості** для наступу в українських землях. До того ж османи були змушені перекинути частину свого флоту із Середземного у Чорне море, що полегшило становище інших європейських країн.

1. Які активні наступальні дії застосовували козаки в боротьбі проти татар і турків?
2. Чому перші два десятиліття XVII ст. називають «Добою героїчних походів козаків»?
3. Хто очолював похід козаків на Кафу?

Уявний підводний човен козаків

Сучасник подій про штурм козаками турецької галери.

Г. Л. де Боплан (*французький інженер*)

...(*чайки*) виступають з води не більше, як на 2,5 стопи, тому ... (*козаки*) помічають судно або галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі. ... (*переслідували галеру здалеку*), намагаючись плисти так, щоб сонце до вечора було у них за

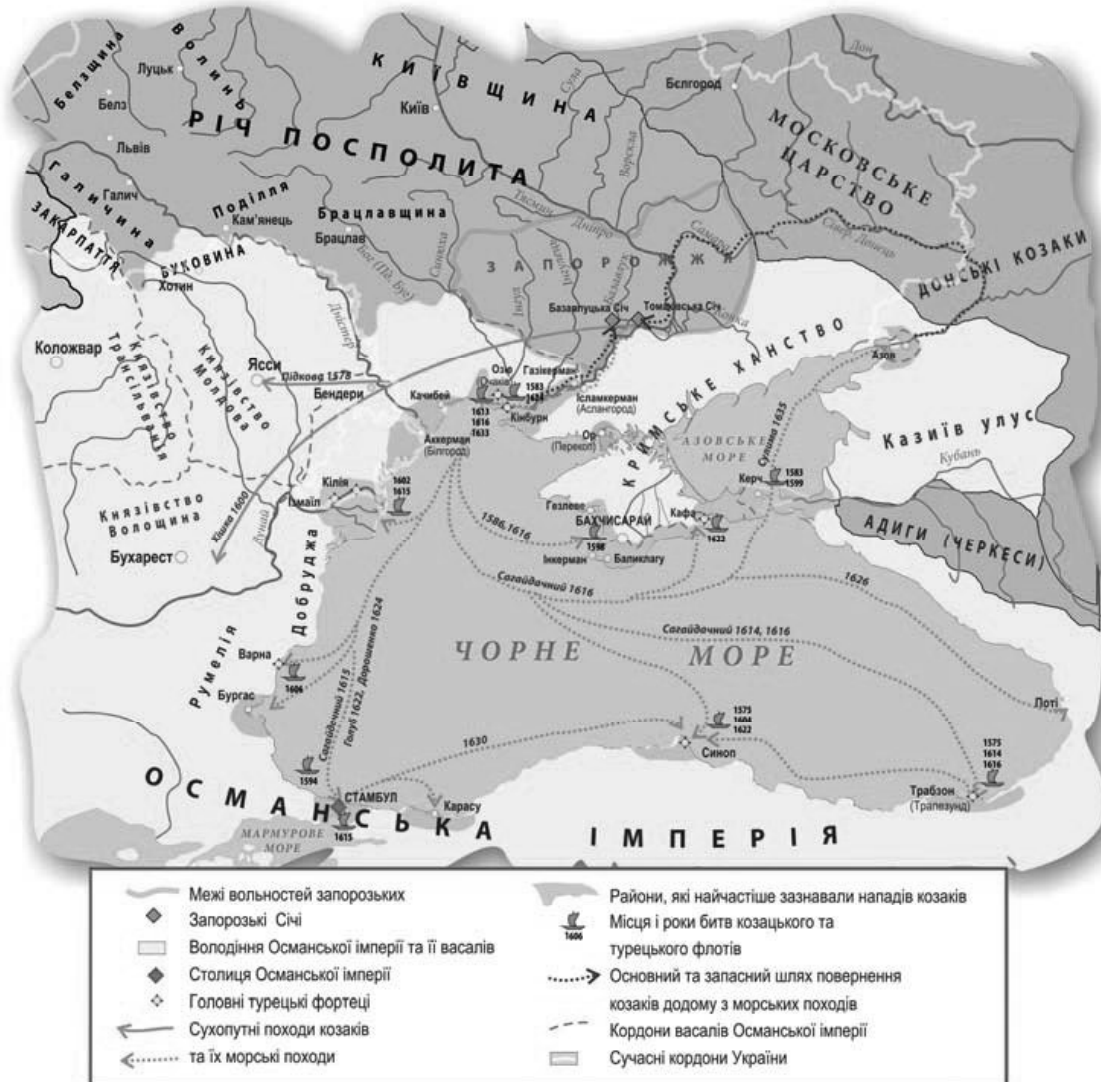
Примітка

Несподівані
козацькі атаки
посеред відкритого
моря породили
притушення, що
саме козаки
вперше
використовували
тїдводні човни.

спиною. За годину перед заходом сонця вони з силою гребуть до судна чи галери, доки не опиняться на відстані 1 льє ($\approx 5,6$ км) ...Потім десь близько півночі вони щосили веслюють до судна. ...Тї, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сипляться люди, одразу ж захоплюючи корабель.

1. З'ясуйте за документом. Які тактичні прийоми дозволяли козакам атакувати галеру несподівано і з невеликими втратами?

Попрацюйте з картою «Південні козацькі походи»

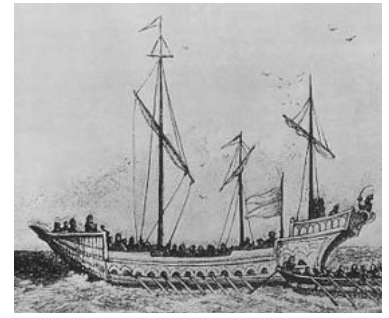
1. Попрацюйте в трїйках. 1-й учень з'ясовує, які мїста були здобутї козаками. 2-й – мїсця перемог над турецьким флотом. 3-й – шляхи повернення козаків додому. Обмїняйтеся інформацїєю.

Сучасник про повернення козаків з морського походу.

Гїйом Левассер де Боплан (французький інженер)

Тепер слїд повернутися у свїй край. (Але турецька) вартa (галери) у гирлі Борисфена (Днїпра) подвоєна. Вони

(*козаки*), одначе, кепкують з цього,... причалюють у затоці, ... за 3-4 льє (≈ 18 км) на схід від Очакова. В цьому місці ... у напрямку до Борисфена (*Дніпра*) тягнеться ... дуже низька долина, яка інколи заливається на півстопа водою. Звідси козаки по 200–300 чоловік починають перетягати волоком один за одним свої човни і протягом двох-трьох днів дістаються до Борисфена (*Дніпра*).

Галера – судно, яке могло ходити під вітрилами або на веслах

Примітка. Залежно від обставин, козаки могли вибирати й інші шляхи (див. карту). Окрім того, козаки на чайках могли атакувати турецькі галери у Дніпровському лимані.

1. Про які способи повернення козаків з морських походів говориться в документі і в примітці до нього

Коли в Україні Петро Сагайдачний звільняв невільників із Кафи,...

у Франції єпископ Люсонський, майбутній кардинал де Рішельє, увійшов до королівської ради як державний секретар у військових справах.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними.
 - 1611 р. – здобуття коронними військами за допомогою козаків Смоленська.
 - 1616 р. – здобуття козаками П. Сагайдачного Кафи (нині м. Феодосія).
- Поясніть значення понять: рухомий козацький табір, чайка, «героїчні походи».
- Підготуйте повідомлення «Причини і наслідки військових походів козаків першої чверті XVII ст.».
- Подумайте та дайте обґрунтовану відповідь. Яким чином козаки здобували військову освіту? Як до козаків можна застосувати прислів'я «вік живи – вік учись»?

§14

Пригадаймо разом

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

- ✓ Проти кого були спрямовані морські походи козаків?
- ✓ Хто очолював похід на Кафу?
- ✓ Якими були основні прийоми ведення бою козаками?

Упродовж уроку порівняйте методи і результати діяльності П. Сагайдачного і С. Наливайка

1. Петро Конашевич-Сагайдачний – воїн і політик

Зверніть увагу – це важливо!

Новий злет могутності козацтва пов'язаний з ім'ям славетного гетьмана **Петра Сагайдачного** (справжнє його прізвище *Конашевич*, а *Сагайдачний* від «сагайдак» – колчан зі стрілами та луком). Перша згадка про його гетьманування припадає на 1606 р. Сагайдачний дбав про те, щоб **кожен**

козак, який ішов у бій, мав шаблю, рушницю і решту необхідного спорядження. А **кожен підрозділ**: чайка, курінь, полк або інший окремий підрозділ – декілька гармат з порохом та ядрами. Сагайдачний у козацькому війську **проводив навчання і підтримував сувору дисципліну**, а в бою намагався **діяти несподівано** для ворога, **більше атакувати**, аніж захищатися.

За час гетьманування Сагайдачного Річ Посполита двічі намагалася взяти козаків під свій контроль, відсилаючи для цього коронні війська. Назустріч їм виходило козацьке військо. Завдяки дипломатичному хисту гетьмана кожного разу укладали угоди: **Вільшанську 1617 р., Роставицьку 1619 р.** Вони передбачали зменшення кількості козацтва, заборону морських походів та інші обмеження. Але після підписання угод коронне військо йшло з України, а неофіційними володарями краю і надалі залишалися козаки.

Через таку «угодовську» політику гетьмана запорозькі козаки декілька разів знімали Сагайдачного з гетьманства, але згодом знову обирали, через його неабиякий хист полководця. Король і сейм неодноразово дорікали йому за самовільні морські походи і грозили покараннями, але розуміли, що він єдиний, хто може миром залагоджувати стосунки козаків із Річчю Посполитою. У підсумку **П. К.-Сагайдачний став найвпливовішою людиною українських прикордонних воєводств** і 1618 р. з Військом Запорозьким увійшов до Європейської ліги для боротьби з Османською імперією.

1. Які заходи П. Сагайдачного сприяли зміцненню козацького війська?
2. Яким чином П. Сагайдачний утримував рівновагу між козаками й Річчю Посполитою?
3. Чому П.К.-Сагайдачний став найвпливовішим на українському прикордонні?

Хрест, пожертвований П. Сагайдачним Богоявленській церкві братського монастиря в Києві

Дослідник про Сагайдачного і обмеження козацьких прав згідно Роставицької угоди 1619 р.

Михайло Грушевський (український історик)

Нема сумніву, що козацька старшина, поступаючись вимогам уряду та його чорній невдячності супроти козацького війська, мала надію, що й цим разом обставини незадовго розвіють всі обмеження, покладені на козаччину останньою комісією... Сагайдачний, щоправда, їздив на Низ і палив козацькі чайки – так, принаймні, доносив... (*королівським урядникам*), але не перший це раз уже палено ті чайки, а вони все далі зіставалися.

1. Поміркуйте. Чому король вимагав, щоб козаки попалили свої чайки?
2. Зверніть увагу на рік укладання Роставицької угоди та порівняйте цей документ із текстом, поданим нижче і виділеним коричневим кольором. Чому дослідник говорить про чорну невдячність уряду Речі Посполитої?
3. Яка подія відбулася в Києві 1620 р.?

Попрацюйте з картою «Походи П. К.-Сагайдачного 1618 та 1621 рр.»

1. Які українські землі за Деулінським перемир'ям відійшли під владу Речі Посполитої?

2. Похід на Москву 1618 р.

Зверніть увагу — це важливо!

Тим часом продовжувалися польсько-московські війни. 1617 р. королевич Владислав вирушив на Москву, але дійшовши туди, опинився в складній ситуації. В зв'язку із тим король вчергове звернувся по допомогу до козаків, погоджуючись на їх вимоги про свободу православного віросповідання, збільшення реєстрового козацького війська, визнання Річчю Посполитою

адміністративної й судової автономії козацтва. Отож, влітку **1618 р.** Петро Сагайдачний із двадцятитисячним козацьким військом вирушив у похід.

Йдучи на Москву через Чернігово-Сіверщину, козаки брали під свій контроль міста, що були в них на дорозі, а коли підійшли під Москву, також робили сміливі рейди ближчими і дальшими укріпленими містами. І хоча перший штурм Москви виявився невдалим, наляканий таким розвитком подій московський уряд погодився заради миру поступитися Речі Посполитій Смоленською і Чернігово-Сіверською землями. Це було засвідчено в **Деулінському перемир'ї**, підписаному **1 грудня 1618 р.** на 14 з половиною років.

Похід 1618 р. ще більше зміцнив позиції П. Сагайдачного в Україні. Він цим скористався, щоб захистити рідну віру. **1620 р.**, незважаючи на заборони і погрози короля, гетьман запросив до Києва **Єрусалимського патріарха Феофана** і забезпечував йому захист, коли він вперше після 1596 р. **висвячував нового православного митрополита та єпископів**. Король так і не наважився застосувати проти гетьмана та його козаків своє військо.

1. На яких умовах козаки вирушили у Московський похід 1618 р.?
2. Що передбачало Деулінське перемир'я 1618 р.?
3. Коли єрусалимський патріарх Феофан відновив православну ієрархію в Україні?

3. Хотинська війна 1621 р.

Зверніть увагу — це важливо!

Турецький султан **Осман II** через постійні козацькі напади і намагання Польщі взяти під свій контроль Валахію та Молдавію (*відшукайте на карті*) вирішив поневолити Україну та Польщу і заразом знищити козаків. **1620 р.** його війська у **битві під Цецорою** розгромили десятитисячну польську армію на чолі із коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. А 1621 р. султан, зібравши величезне військо (від 100 до 250 тисяч), рушив до Хотинської фортеці, де стояло лише 35-тисячне військо Речі Посполитої.

Оскільки, з одного боку, нависла велика загроза не тільки над Польщею, але й над Україною, а з іншого – королівський уряд не полишав спроб обмежити козацькі вольності й утискав православну церкву, козаки провели протягом **5–7 червня 1621 р.** велику раду в урочищі **Суха Діброва** (*нині Черкаська область*). У ній взяли участь і реєстрові, і низові козаки, а також православне духовенство на чолі з митрополитом **Йовом Борецьким** (це вперше київський митрополит долучився до козацької ради). Рада постановила взяти участь у війні, але за це домагатися від короля затвердження нового православного митрополита і його єпископів, визнання козацьких прав, збільшення козацького реєстру. **Польський король дав надію козацьким послам, що виконає їх умови.**

Хотинська війна тривала з 2 до 28 вересня 1621 р. 40-тисячне козацьке військо на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним з'єдналося під Хотиним із 35-тисячним коронним військом на чолі з Каролем Ходкевичем лише за день до першого турецького штурму. Турки прагнули перш за все знищити козаків і спрямовували на них більшість своїх головних ударів. Та **козаки протягом місяця** не тільки успішно відбили всі ворожі атаки і вдало контратакували, але й **постійними вилазками** примушували османів боятися ночі в своєму ж таборі. Через безуспішні атаки і великі втрати султан був змушений погодитися на мирну угоду. У підсумку **завдяки тісній співпраці козаків із коронним військом** вдалося відвернути загрозу турецького поневолення, між країнами зберігалися **старі кордони «як до війни»**, ворогуючі сторони зобов'язувалися не нападати одна на одну. Так 1621 р. було розвіяно міф про непереможність турецької армії, а слава про козацьку доблесть розійшлася далеко за межі країни.

1. Якими були причини Хотинської війни?
2. Чому в урочищі Суха Діброва зібралася козацька рада? Назвіть її дату та рішення.
3. Коли відбулася Хотинська війна? Назвіть її наслідки?

Сигізмунд III в головному уборі

Дослідник про перемовини козацьких представників: П. Сагайдачного та Й. Курцевича (настоятеля Трахтемирівського монастиря) з королем перед Хотинською війною.

Михайло Грушевський (український історик)

Король на ... домагання (козаків) відповів досить стримано і не чітко ... (так що) поміж українців прийнято було за факт, що король пообіцяв (затвердити православних ієрархів). А поміж католиків ходила та мова, ... що король обіцяв швидше дати корону собі відібрати, ніж дозволити схизматику (православному) засісти на митрополії київській. Кожен міг тішитися по-своєму.

1. Хто очолював козацьке посольство до короля?
2. Поміркуйте. Чому король уникнув прямої відповіді козакам?

Дослідник про третій великий штурм козацького табору.

Михайло Грушевський (український історик)

Але ще більша битва відбулася третього дня (4 вересня), коли турецьке військо ударило ще сильніше, всіма силами, і знов особливо на козаків. Сам султан виїхав придивлятися турецьким тріумфам. Але цим разом козаки не тільки відбилися, але, вийшовши з табору, перейшли в атаку і, підтримані поляками, збили турків з позицій, понищили їм

Іменний меч Петра Конашевича-Сагайдачного

гармати, ... (полонили) кілька значних персон, і одного пашу Сагайдачний Ходкевичу в дарунок прислав. На турків такий страх це все нагнало, що збиралися тікати, і про султана оповідали, що плакав зі злості...

Хотинська фортеця

Примітка. Турецька армія загалом провела 9 великих штурмів, і всі вони були невдалими. Натомість козаки провели цілий ряд нічних вилазок і лише одна була невдалою.

1. Поміркуйте. Якої тактики дотримувався П. Сагайдачний, щоб досягнути перемоги над турками: атакуючої, контратакуючої чи оборонної?

Герб Петра К.- Сагайдачного

Сучасник про роль козаків у Хотинській війні 1621 р.
З хроніки XVII ст.

Ці козаки кожного благословенного дня стикалися з невірними і давали їм битву, перемагали їх і не допустили знищення поляків. Якби не було козаків, Бог один знає, поляки були б переможені протягом 3–4 днів.

Особистість.

Петро Сагайдачний (близько 1577–1622)

Ім'я (повне). Петро Кононович Конашевич-Сагайдачний. Отримав прізвище Сагайдачний від козаків за вправну стрільбу з лука.

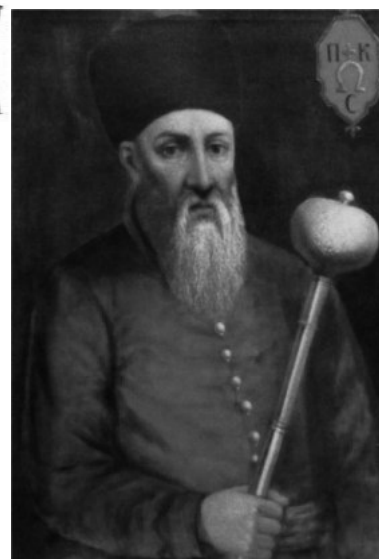
Народження. Народився близько 1577 р. в с. Кульчиці (нині Самбірський р-н, Львівської обл.).

Походження. Конашевичі-Попелі – українські православні шляхтичі з Галичини.

Освіта. Острозька академія. Під час навчання в академії написав полемічний твір «Пояснення про унію».

Початкові умови формування особистості. На межі 80–90-х рр. XVI ст., коли П. Конашевич навчався в Острозі, місто було твердинею православ'я і союзником українського козацтва. Атмосфера Острога, насичена релігійно-патріотичними і прокозацькими настроями, стала вагомим чинником формування особистості майбутнього гетьмана.

Ключові події життя.

Наприкінці XVI ст. пішов на Запорозжя, де швидко здобув авторитет завдяки особистій хоробрості та таланту полководця. У 1606 р. припадає перша згадка про гетьманування Сагайдачного.

з 1616 р. — гетьман реєстрового і низового козацтва (з перервами по кілька місяців у 1617, 1619, 1621 р.). Керівник більшості морських і суходільних походів. Вдосконалив козацьке військо. Уклав з польським урядом 1617 р. Вільшанську і 1619 р. Роставицьку угоди. 1618 р. посприяв підписанню Деулінського перемир'я. Для утворення антитурецької коаліції вів перемовини із перським шахом Абасом I Великим і грузинським володарем Мегрелії (Гурії).

Взяття Кафи. Гравюра з «Віршів на жалісний погреб...», 1622 р.

1620 р. посприяв відновленню вищої православної церковної ієрархії та вступив з усім Військом Запорозьким до Київського братства.

1621 р. зажив безсмертної слави під Хотином, але отримав важке поранення отруєною стрілою в руку. Декілька місяців хворів, а перед смертю заповів своє майно на потреби Київського братства та Львівської братської школи. 1622 р. помер у Києві. Був похований у Богоявленському соборі Київського Братського монастиря.

Наслідки діяльності. Завдяки діяльності П. К.-... було звільнено тисячі українських ... ; покращено озброєння, дисципліну і загалом боєздатність ... війська; зміцнено його позиції в городовій Україні. Завдяки вперше після 1596 р. було висвячено православного ... та є...в; Чернігово-Сіверщину об'єднано з рештою ... земель; захищено Україну та від турецького поневолення.

1. Усно заповніть пропуски у підрубриці «Наслідки діяльності».

2. Що сприяло піднесенню авторитета П.К.-Сагайдачного у козацькому середовищі?

Петро Конашевич-Сагайдачний, Гравюра з «Віршів на жалісний погреб...», 1622 р.

Детальніше про...

поховання Петра Конашевича-Сагайдачного

Смерть Петра Конашевича-Сагайдачного стала трагедією для сучасників. У Києві зібрався велелюдний похорон. Студенти Київської братської школи читали над його могилою **«Вірші на жалісний погреб знатного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»**. Ці вірші написав ректор школи Касіян Сакович. Вони були надруковані з декількома гравюрами. Так 1622 р. було створено один з перших

світських поетичних творів із портретом-гравюрою. Практично і своїм життям, і навіть своєю смертю Петро Сагайдачний достойно спричинився справі утвердження українського народу.

Коли в Україні під Хотином вирішувалося питання про межі мусульманського і християнського світів у Європі,...
 у Німеччині в ході Тридцятилітньої війни за визначення меж між католицьким і протестантським світами оголосила про саморозпуск «Протестантська ліга».

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними.
 - **1616 р.** – взяття козаками Сагайдачного м. Кафи.
 - **1618 р.** – московський похід П. Сагайдачного. Деулінське перемир'я.
 - **1620 р.** – Цецорська битва.
 - **5–7 червня 1621 р.** – козацька рада в Сухій Діброві.
 - **2–28 вересня 1621 р.** – Хотинська війна.
- Хто вперше взяв участь у козацькій раді в урочищі Суха Діброва? Коли відбулася рада?
- Підготуйте історичну довідку «Хотинська війна 1621 р., її причини, перебіг та наслідки».
- Обґрунтовано підтримайте або заперечте думку: «Гетьман Сагайдачний (1616–1622 рр.) – це козак на службі інтересів польського короля».

§15

Пригадаймо
разом

Практичне заняття № 2

- ✓ Від чого залежало розміщення і забудова Запорозької Січі?
- ✓ Пригадайте символи влади козацької старшини?
- ✓ Які зразки військового мистецтва козаків вам вже відомі?

Тема. Побут, військово-політична організація та військове мистецтво українського козацтва.

Мета. Опрацювавши документи, з'ясувати характерні особливості побуту, військово-політичної організації та військового мистецтва українського козацтва; розвивати навички критичного аналізу джерел.

Хід заняття

Завдання 1. Для подальшої роботи об'єднайтеся в пари.

Завдання 2. За порядком ознайомтеся із наведеними джерелами інформації. Усно виконайте завдання, подані під документами та обговоріть їх в загальному колі.

Очевидець про козаків.

Г. Л. де Боплан (французський інженер)

Вони надзвичайно міцної статури, легко перемагають холод та спеку, голод та спрагу, не втомлюються на війні, є мужніми і часто настільки зухвалими, що не цінують своє життя.

«Запорожець», Антон
Монастирський

1. Подумайте. На які умови життя козаків вказує джерело?
2. Які людські якості цінувалися в козацькому товаристві?

«Хмиз»
(робота Іларіона
Плещинського)

Сучасник подій про козаків зі слів козацького старшини.

Гамберіні (папський посол 80-х рр. XVI ст.)

Їхня зброя — шаблі й рушниці, що в них вони ніколи не хиблять. ... Живляться чим-небудь, а мешкають у куренях з хмизу, критих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва й татарської добичі. ... (Зимою) для більшої певності вирубують довкола острова (на якому живуть) лід і будують з нього вали. ... (А влітку) з обох боків (Дніпра) тягнуться милями болота так, що тих островів не можна не то здобути, але й найти тому, хто не знає дороги.

Примітка. Курені також накривали кінськими шкірами.

1. Прочитайте свідчення документа про будову куреня. Подумайте, чи не суперечить воно кліматичним умовам України.

Дослідник про Запорозьку Січ і жінок.

Дмитро Яворницький (український історик, академік)

(Козаки) зовсім не допускали в Січ жінок, будь вона навіть матір'ю чи сестрою або сторонньою для козака жінкою. ... Жінки (жонатих козаків) ... жили в поблизьких містах, куди їздять вони (козаки) до них на час; але ... так, щоб не знали старшини.

Примітка. В 38 куренях Січі жило близько 3-х тис. козаків.

«У похід»,
Микола Пимоненко

1. Зробіть кілька припущень. Про що може свідчити останнє речення документа?

Козацький зимівник

Дослідник про зимівники.

Дмитро Яворницький (український історик, академік)

У кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі; хати будували часом з рубленого дерева, часом плетені з хмизу й обмазані

глиною. В середині кожної хати була «кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тинном або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, або погребі, омшаники, ... (тобто) зимові приміщення для бджіл».

Примітка. У зимівниках жили одружені козаки з сім'ями.

1. Про розвиток яких напрямків сільського господарства козаків свідчать споруди зимівника?
2. Порівняйте опис зимівника із його зображенням. Що ви намальовали б інакше?

Детальніше про... козацьку кухню

Саламаха

Заквашене на воді житнє борошно, вимішане з вареним пшоном.

Тетеря

Пшоняна каша, до якої під час кипіння додавали кисле житнє тісто.

Братко

Пшоняна каша, до якої під час кипіння додавали пшеничне чи якесь інше прісне тісто.

Куліш

Добре промите, а потім повністю розварене з овочами та зеленню пшоно, затерте салом з цибулею та часником.

Коржі «Загребі»

Коржі з пшеничного тіста на житній заквасці чи без неї. Для випікання їх «загрібали» жаром від згорілих дров.

Малай

Каша з підсоленої води, в яку, постійно помішуючи, досипали пшоняне борошно.

Дослідник про бурдюги.

Дмитро Яворницький (український історик, академік)

Бурдюгами ... називали самотні, без жодних додаткових будівель землянки, де-не-де розкидані по безлюдному й глухому степу запорозьких вольностей; у них жили самотні козаки, що шукали повної відокремленості... У викопаній у землі ямі ставили чотири стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною й кізьяком і обставляли кураєм; у стінах залишали отвори для невеликих, круглих, мов тарілочки, віконечок... Піч заміняла «мечеть», на котрій пекли хліб, та «кабиця», на котрій варили страву; обидві

Дмитро Яворницький
(1855–1940)

робили з дикого каменю, вони легко нагрівалися, тому швидко зігрівали й бурдюг і в зимовий час змушували зовсім забувати і про лютий холод, і про шалені завірюхи.

1. Подумайте. Запаси яких ресурсів мали бути в бурдюгові або поруч нього, щоб запорожець міг там перезимувати?

Кадр з фільму «Вечори на хуторі поблизу Диканьки»

Сучасник подій про Січ у зимовий період.

Шимон Старовольський (польський шляхтич, ксьондз)

...На зиму гетьман, вертаючи додому, залишає на ... острові 500 людей – стерегти місця й гармат та усякого воєнного припасу. Там, у хижах, сплетених з очерету, покритих корою дерев, ждуть вони повороту гетьмана й товаришів, а ті, що кілька літ зносили тут холод і голод, стоячи на сторожі загального добра, вважають себе славнішими від інших.

1. Порівняйте текст такого кольору з описом бурдюга. Який документ, на вашу думку, заслуговує на більшу довіру? Чому?

Дослідник про характерників.

Дмитро Яворницький (український історик, академік)

Казали, наприклад, що серед них ... завжди були так звані «характерники», котрих ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі «характерники», могли відмикати замки без ключів..., залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків, «перекидатися» на котів, перетворювати людей на кущі, вершників на птахів... Вони в'язали товстелезні залізні смуги, як в'яжуть снопи на полі, за іграшку натягали страшенно тугі луки, над якими в Польщі марно силкувалися кілька чоловіків.

Вважається, що на народній картині «Козак Мамай» зображено характерника

1. Подумайте. З якого джерела дослідник почерпнув інформацію?
2. Що в документі може бути вигадкою, а що – правдою?

Уявне зображення січової церкви

Письменник про віру козаків.

Проспер Меріме (французький історик)

Більшість козаків сповідувала православну віру. Коли їхня маленька республіка збільшилася і впорядкувалися інституції, козаки завели своє духівництво; духівники освячували човни, що вирушали у похід, відпускали їм гріхи на смертному одрі. ... (Разом з тим, козаки) вірили у привиди, віщунів, знахарів; вперто боронили свою віру і

ладні були терпіти муки за православ'я, *(але)* не знали і не бажали знати, чим воно різниться від інших вірувань.

1. Подумайте. Спираючись на яку українську релігійну книгу XVII ст., можна частково заперечити останнє твердження дослідника?

Дослідник про судочинство на Січі.

Дмитро Яворницький *(український історик, академік)*

...Запорозькі козаки керувалися не писаними законами, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом»... Кошовий отаман вважався вищим суддею, ... *(а найпоширенішим покаранням було побивання)* киями біля ганебного стовпа: до цього засуджували осіб, що вчинили крадіжку або сховали украдені речі, ... *(вчинили)* побої, насильство, дезертирство.

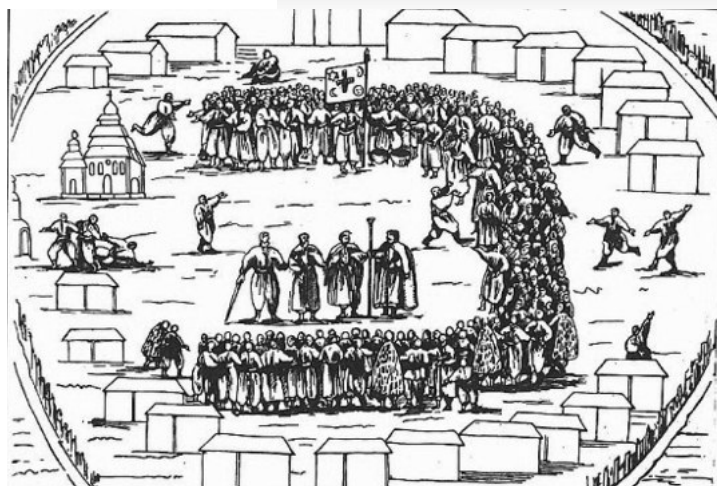
1. Відшукайте уривок, який вказує на майнову нерівність козаків.

«Січовий дід»
(С. Васильківський)

Учасник подій про козацьку раду на Базавлуцькій Січі.

Еріх Лясота *(посол австрійського імператора до запорожців)*

Козацька
рада на Січі

Вони *(козаки)* ... зажадали, щоб кожен висловив свою думку. Але коли вони всі на перший і другий заклик гетьмана вперто мовчали, то розділились ... і утворили два кола, в одному було начальство, а в другому простолюд *(чернь)*... А як порадилися тут і там, чернь, нарешті, своїм звичайним вигуком схвалення погодилась відправитися на службу Й.І.В. *(його імператорської величності)* і на знак цього кидала шапки вгору... *(Щоб домовитись про умови)* вони вибрали дванадцять представників. ... Згадані представники в центрі великого Кола утворили знову мале Коло, сидячи на землі, ... *(ми також)* сіли посередині між ними... Цього самого вечора кілька ... *(впливових козаків)* пішли до простолюдинів і, бігаючи від хати до хати, давали їм зрозуміти, що дорога далека і небезпечна, попереджали, щоб вони добре дивились, що роблять, щоб потім не обманули самих себе. ... *(А)* коли

наступного дня, ... рано-вранці прийшли знову в Коло, то (прийняли рішення), ... що вони при таких непевних обставинах не можуть ... іти в дорогу.

1. Спираючись на джерело, доведіть, що запорожці дотримувалися таємного голосування і дбали про прозорість роботи обраної старшини.

Детальніше про...

те, кого називали джурами

Джурами на Січі називали хлопців-підлітків, що були помічниками і зброєносцями в досвідчених запорозьких козаків і військових старшин, переймаючи їхній бойовий досвід. Джури також навчалися в січовій школі. Коли хлопцеві виповнювалося 16 років, його записували до куреня. Безродинні січовики нерідко мали джуру за надбаного сина. Мешкав і харчувався джура в тому ж курені, що і його наставник.

Сучасник подій про право брати участь у січовій раді.

Шимон Старовольський (польський автор)

У козацькій раді не приймають участі «новики» до трьох літ. За той час вони виконують повинності джур, а коли що наброять, то їх карають отамани дуже дошкульно. Таких «новиків», окрім дев'яти старих вояків, має під собою отаман тридцять, а деколи п'ятдесят.

Примітка. В козаків було прийнято більш досвідченого козака називати батьком, а менш досвідченого – сином. При цьому «батько» міг бути молодшим за «сина».

Проводи. Прощання в далеку дорогу на Запорозжя

1. Поясніть причину такого тривалого випробувального терміну, згадавши, кого і на яких умовах приймали до січового товариства (§ 5).

Завдання 3. Підведіть підсумки. Об'єднайтеся в четвірки. За вказівкою учителя (або за вибором) підготуйте план розповіді за однією із тем: «Козацький побут», «військово-політична організація українських козаків» та «Військове мистецтво українського козацтва». При цьому спирайтеся не тільки на документи із практичної роботи, але і на знання, які ви здобули опрацьовуючи §5, 6, 13 та 14. Презентуйте результати своєї роботи класові.

§16

Пригадаймо
разом

Православна церква в першій половині XVII ст.

- ✓ Коли було створено греко-католицьку церкву?
- ✓ Яким було становище православної церкви з 1596 р.?
- ✓ Чому у 1620 р. патріарх Феофан побував у Києві?

Упродовж уроку з'ясуйте, чи залежали особливості розвитку церкви від особи її настоятеля

1. Відновлення вищої церковної ієрархії Київської митрополії

Зверніть увагу — це важливо!

Після намагання І. Потія силою зміцнювати унійну церкву на захист православної віри стали різні стани українського суспільства. **Міщани**, гуртуючись коло братств, за можливості, захищали від захоплення православні храми, відстоювали права православних у судах. **Православні шляхтичі**, поєднуючи свої зусилля з протестантами домоглися від короля і сейму заборонити примусове навернення до іншої віри. **Козаки** сприяли заснуванню в 1615 р. Київського Богоявленського братства, спільно з киянами не допустили Іпатія Потія до Києва і не дозволили йому відібрати Києво-Печерський та Михайлівський монастирі. Затята боротьба православних з греко-католиками, на радість їх ворогам, часто доходила до жорсткостей і навіть убивств. Причому з обох сторін.

1620 р. склалося **ряд обставин** на користь православних вірян. Повертаючись із Московії, в Київ завітав **Єрусалимський патріарх Феофан**. Після укладення Роставицької угоди 1619 р. **коронна армія відступила з Київщини**, тож не могла завадити планам П. Сагайдачного, який 1620 року з усім Військом Запорозьким вступив до Київського Богоявленського братства. **Київське православне духовенство** не побоялося супроти волі короля просити патріарха про відновлення вищої православної ієрархії в Україні.

Отже, **1620 р. було відновлено вищу церковну православну ієрархію** в Україні: Єрусалимський патріарх Феофан у Києві висвятив шістьох православних єпископів та митрополита. **Митрополитом став ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректор Київської братської школи Йов Борецький**. Польський уряд відновлення ієрархії в такий спосіб не визнав, патріарха, митрополита та єпископів оголосив зрадниками й збирався їх покарати, але нічого не міг вдіяти, адже вони були під захистом козаків гетьмана Петра Сагайдачного.

1. Який внесок різних станів суспільства у захист прав православних вірян у Речі Посполитій?
2. Які обставини сприяли відновленню вищої православної ієрархії в Україні?
3. Хто став першим київським митрополитом від часу проголошення Берестейської унії?

Патріарх Феофан.
Гравюра XVII ст.

Історичне джерело про умови приїзду Єрусалимського патріарха до Києва в 1620 р.

Київський літопис (*описує події за 1441–1621 рр.*)

Року ... від Різдва Христового 1620, місяця березня в 22 день (*по дорозі до Єрусалима*) приїхав з Москви святіший патріарх Єрусалимський на ім'я Феофан до Києва і зупинився в монастирі братському і був прийнятий з великими почестями від духовних і від світських людей...

1. Поміркуйте. Про яких «духовних і світських людей» йдеться в документі?

З листа сучасника до київського воєводи Т. Замойського.

Станіслав Жолкевський (*великий коронний гетьман*)

Довге перебування цього патріарха в Києві не може не бути підозрілим. І їхав він не тим шляхом, як інші патріархи їздили... Не належало б патріарха пропускати вільно, а коли б він висловив бажання побувати у Львові, то це був би добрий випадок його затримати, коли б у ці краї приїхав. Я дав Почановському (*представнику короля при патріархові*) ... інструкції, щоб обходження з патріархом було ввічливе, аби ніхто не догадався, що таємно про нього ми думаємо.

Томаш
Замойський

1. Проаналізуйте. Чому перебування патріарха у Києві так непокоїло С. Жолкевського?

Йов Борецький

Учасник подій про відновлення церковної ієрархії.

Йов Борецький (*митрополит Київський у 1620–1631 рр.*)

...Були справді такі, що відраджували патріарху з огляду на ті небезпеки, які тепер нам загрожують; але люди лицарські, духом гарячі, сказали найсвятішому: «Не був би ти патріархом, не був би добрим пастирем, не будеш намісником Христовим і апостольським, коли б не посвятив і не залишив народові руському митрополита і єпископів...»

1. Подумайте. Кого Й. Борецький називає «людьми лицарськими»?

2. Легалізація православної церкви в Речі Посполитій

Зверніть увагу — це важливо!

Щороку від укладання Берестейської унії, у Речі Посполитій православні шляхтичі, а згодом і козацькі посольства, подавали прохання королю і звернення до сейму щодо захисту і узаконення своєї церкви. Але король Сигізмунд III не визнавав за православними права на власну церкву. Лише, коли на трон зійшов 1632 р. його син Владислав IV, ситуація дещо змінилася.

До легалізації православної церкви короля підштовхували ряд **зовнішніх і внутрішніх обставин**. У 1632 р. закінчувався термін Деулінського перемир'я, тому варто було заручитися підтримкою православного козацтва для нової **війни з Московією**. Окрім того щойно вдягнувши корону, Владислав IV намагався **зміцнити свій авторитет** і забезпечити **спокій у державі**, а в умовах національно-релігійного гніту цього досягти було неможливо.

Використовуючи момент зміни короля, в 1632 р. з новою силою православні стали вживати заходів для легалізації (визнання законності) православної церкви. Звернення козаків, православних братств, вищого духовенства Київської митрополії на чолі з настоятелем Києво-Печерської лаври Петром Могилою (на той час саме помер Йов Борецький) та навіть протестантів на чолі з князем Христофором Радзивіллою сприяли тому, що в **1632 р. король Володислав IV видав «Пункти для заспокоєння руського народу»**, за якими було легалізовано (узаконено) існування Київської православної митрополії, а новим і першим визнаним державою після Берестейської унії **Київським митрополитом затверджено Петра Могилу**.

1. Якими законними способами боролися за свої права православні Речі Посполитої?
2. Що змусило короля Владислава IV виконати прохання православних?
3. Який документ відновив законність існування православної церкви в Речі Посполитій?

Фрагменти стін
Святої Софії
Київської княжої
доби

Дослідник про події після смерті Йова Борецького.

Іван Власовський (український церковний і громадський діяч)

2 березня 1631 р. помер митрополит Іов Борецький, так і не признаний на становищі Київського православного митрополита польською державною владою. Наступник його, митрополит Ісайя Копинський, ... без всяких звернень до королівської влади, – почав акцію на козацьких радах 1631 і 1632 рр. за піддання себе московському царю...

1. Висловіть припущення. Як описані події могли вплинути на дії новообраного короля, зважаючи на закінчення Деулінського перемир'я?

Дослідниця про обрання королем Володислава IV.

Наталія Яковенко (український історик)

Смерть старого короля Жигимонта Сігізмунда III ... принесла формальні зміни. Ухвалені на елекційному (тому, що обирає нового короля) сеймі 1632 р. Статті заспокоєння грецької релігії, підтвержені дипломом новообраного короля Володислава IV 14 березня 1633 р., зафіксували те, що було і без королівського привілею здобуте сеймовим опором шляхти, міщанською опозицією і, врешті, козацькою шаблею. Проба можливостей відбулася, і Русь вийшла з цієї

Козацька шабля

ріки інакшою, ніж увійшла до неї, усвідомивши себе третьою силою в Речі Посполитій Двох Народів.

1*. Узагальніть зміст документа одним словом.

Один із портретів
Володислава IV

Документ

«Пункти для заспокоєння руського народу» 1632 р.

- ✓ Документ узаконював існування Київської православної митрополії на чолі з митрополитом і чотирма єпископами: львівським, луцьким, перемишльським та мстиславським.
- ✓ Православній церкві дозволялося мати власні церкви, монастирі, братства, друкарні та школи.
- ✓ У Києві православним поверталися усі церкви і монастирі, окрім Видубицького монастиря.

3. Реформи митрополита Петра Могили

Зверніть увагу — це важливо!

Петро Могила, ставши митрополитом, прагнув навести лад в церковному житті Київської православної митрополії. Для цього він провів **ряд реформ**: запровадив нагляд за дисципліною духівництва та порядком ведення богослужінь, **налагодив роботу консисторії** — суду для служителів церкви, обмежив права магнатів і братств втручатися в церковні справи, запровадив у богослужінні замість церковнослов'янської руську (староукраїнську) мову і зробив обов'язковими **недільні повчання-проповіді** для мирян.

Велику увагу Петро Могила приділяв освіті і, зокрема дбав про те, щоб усі священники проходили відповідне навчання. Він об'єднав Лаврську і Братську школи Києва. Так, у **1632 р.** постав славетний **Києво-братський колегіум**, який з часом перейменували в **Києво-Могилянський**. Це був другий, після Острозької академії, за черговістю відкриття вищий навчальний заклад України.

Особлива увага митрополита була спрямована на створення нових релігійних книг. Зокрема, Ісає Трофимович за участі і сприяння П. Могили написав **«Православне ісповідання віри»** — книгу про основи православного віровчення. Ця праця була схвалена собором православних патріархів. Петро Могила написав також староукраїнською мовою **«Требник» 1646 р.** — книгу про порядок церковних богослужінь. Опорою у видавничих стараннях Петра Могили була **друкарня Києво-Печерської лаври**, заснована ще Єлисеєм Плетинецьким 1615 р. **30–40-і рр. XVII ст.** — це період реформ і оновлення Київської митрополії, який ще називають **Могилянським періодом**.

1. Назвіть нововведення П. Могили для покращення діяльності православної церкви.
2. Як і коли було створено Києво-Могилянський колегіум?
3. До створення яких книг долучився Петро Могила?

Поштова марка
«Галшка
Гулевичівна»

Устами учасника подій.

Галшка Гулевичівна (українська шляхтянка роду Гулевичів)

Я, Галшка Гулевичівна... (1615 р.) даю, дарую і записую, і відказую, фундую добра мої власні ... власний мій двір з землею..., що знаходиться в Києві ... зі всім (належним) до того двору ... Усе це (даю) на монастир (православний) ... і на школу для дітей як шляхетських, так і міщанських, і на будинок для подорожніх...

Примітка. Саме в дарованому будинку Г. Гулевичівни 1615 р. була створена Київська братська школа, а після 1632 р. – Києво-братська (Могилянська) колегія.

1. Що поєднує Галшку Гулевичівну і Києво-Могилянську академію?

Особистість.

Петро Могила (1596–1647)

Ім'я (повне). Петро Симеонович Могила.

Народження. Народився 1596 р. в молдовському м. Сучава (нині Румунія).

Походження. З молдавського боярського роду.

Початкові умови формування особистості. Був третім сином православного господаря (князя) Молдови Симеона й угорської князівни Маргарет. Після загибелі батька в 1607 р. жив у Речі Посполитій під опікою впливових польських воєначальників С. Потоцького і С. Жулкевського.

Освіта. Навчався у Львівській братській школі, потім у Замоїській академії.

Ключові події життя.

До 1632 р. Служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні. В двадцять дев'ять років під впливом Йова Борецького прийняв чернецтво і за два роки по тому став архімандритом (настоятелем) Києво-Печерської лаври. 1631 р. заснував Лаврську школу.

З 1632 р. – митрополит Київський і Галицький і всієї Русі, екзарх Константинопольського патріарха. Провів ряд церковних реформ. 1632 р. заснував Києво-братський колегіум (в майбутньому Києво-Могилянська академія). За його підтримки було відреставровано Софійський собор Києва, будинки Києво-Печерської лаври, розкопано Десятинну церкву. Співавтор «Православного ісповідання віри», автор книг «Требник», «Антологія. Молитви і повчання, корисні для душі» та ін. Помер 1647 р. Похований у Великій церкві Києво-Печерської лаври.

Наслідки діяльності. Реформи Петра ... зміцнили становище Київської п...ї м...ї та її ієрархії, покращили дисципліну і моральність «... ісповідання ...» уже після його смерті було надруковане грецькою, латинською і польською мовами, заслужило повагу і визнання більшості православних богословів. У 1996 р. був канонізований (віднесений до лику святих) Українською ... церквою, а згодом всіма 15 ... церквами світу.

1. Заповніть пропуски в підрубриці «Наслідки діяльності»

Дослідниця про реставраційну діяльність Петра Могили.

Наталя Яковенко (доктор історичних наук, професор)

За Могили було проведене ... коло заходів, які наповнювали живим змістом релігійну свідомість християнина-українця, ... (У зв'язку із цим було здійснено проведення) ... масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули «з темряви підземної», як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трисвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов'язані з минулим княжої Русі, для людей того часу були не архітектурними пам'ятками, а матеріальним символом ідеї ... Недарма саме в цей час вперше фіксується повір'я, що доки в Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ.

Богоматір Оранта.
«Нерушима стіна»

1. Обґрунтовано підтримайте або заперечте думку. Київ єднає Русь–Україну із козацькою та сучасною Україною.

Коли в Україні було створено Києво-Могилянський колегіум,...

в Італії Галілео Галілей видрукував книгу «Діалог стосовно двох головних систем світу», в якій стверджувалося, що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки. За це наступного року він постав перед судом інквізиції, був змушений зректися своїх поглядів і решту життя провести під домашнім арештом.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати та події, пов'язані з ними.
 - **1620р.** – відновлення православної церковної ієрархії.
 - **1632р.** – король Володислав IV, «Пункти для заспокоєння руського народу»
 - **1632 р.** – з ініціативи П. Могили утворено Києво-брательський (Могилянський) колегіум.
2. Чому у 1620 р. було відновлено православному ієрархію?
3. Підготуйте повідомлення про реформи митрополита Петра Могили.
4. Висловіть судження. Що стало передумовою для реформ митрополита П. Могила?

§17

Пригадаймо
разом

Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст.

- ✓ Які причини козацьких війн 90-х рр. XVI ст.?
- ✓ Як завершилися війни К. Косинського та С. Наливайка?
- ✓ Що вам відомо про становище селян та міщан?

Упродовж уроку
прослідкуйте,
якими були
причини,
ключові події
та наслідки
повстань

1. Напередодні нових повстань в Україні

Зверніть увагу — це важливо!

Після повернення з Хотинської війни із 40 тисяч козацького війська польський уряд залишив лише 3 тисячі реєстровців, а решті наказав повернутися під владу своїх панів і старост. Козакам також не заплатили обіцяних за війну коштів. Звісно, не можна було очікувати, що понад 30 тисяч воїнів, які відчували смак волі і перемоги в бою, облишать свою зброю та добровільно повернуться в кріпацтво. Цього і не сталося.

У відповідь на спроби примусу до **випищиків** (козаків, яких викреслили з реєстру), посилення тиску на православну церкву, погіршення становища селян і городян **козаки селилися окремими групами**, не визнавали над собою ніякої влади та приймали за побратимів селян-утікачів. Також козаки поновили морські походи та вимагали визнання своїх прав і вольностей.

Королівський уряд, зі свого боку, був задоволений з того, що панські маєтки перестали руйнуватися татарами, що країна була врятована від турецької агресії, але належно віддячити козакам не збирався. Ці протиріччя породили визвольні повстання, або козацькі війни 20-30-х рр. XVII ст.

1. Як уряд Речі Посполитої «віддячив» козакам за допомогу у Хотинській війні?
2. Охарактеризуйте діяльність козаків, які не потрапили до реєстру (випищики).
3. Які протиріччя призвели до козацьких війн 20-30-х рр. XVII ст.?

Сигізмунд III
Ваза

Учасник подій констатує зростання впливу козаків в Україні.
Сигізмунд III Ваза (король польський)

Домашнє своєвілля (*козацьке*) бере гору і так завзялося, що і самим нам тяжко, і з сильними сусідами нас розсварює. Забувши зовсім віру і підданство, вони (*козаки*) урядили собі удільну державу... **Україна вся в послушності їм.** Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських вся управа, вся влада у козаків. ... закони видають.

Примітка. Текст, виділений **коричневим кольором**, засвідчує, що в Київському та Брацлавському воєводствах королівські урядники не наважувалися на серйозні конфлікти із козаками.

1. Подумайте. Кого король називає «сильними сусідами»?

Зразок ставлення заможної шляхти до козаків.

Криштоф Збараський (полонізований український князь)

Не ладнати з ними, а цілком визволитися від тієї біди... Не комісарами з ними діло вести, бо через те вони тільки ... набралися фальшивої величі, що з ними, як з якою сторонньою нацією, через найвизначніших людей Польщі, перемовинами, а не військовою силою, ведено справу...

Герб
К. Збараського

1. Поміркуйте. Як ставиться до козаків К.Збараський? Чому?

Станіслав
Конєцпольський

Учасник подій 1625 р. звертається до прикордонного турецького паші, щоб перешкодив союзу козаків з татарами.

Станіслав Конєцпольський (великий гетьман коронний)

...Нехай паша ... постарается, щоб козаки не мали ніякої користі від татар (у цей час) їм приятних і союзних. Бо зовсім певно, що ті розбійники (козаки), почувши про сильне військо королівське, ... втечуть до Московщини на Дон, або на Дніпрі в кочовищах своїх засядуть, і як би туди їм від приятних татар якісь припаси стали приходити, то вони легко перезимували б там, ... а на весну пішли б на Чорне море

1. На основі трьох документів, наведених вище, обґрунтовано підтримайте або заперечте думку. У міжнародній політиці ключовими є економічні та політичні чинники, а не моральні, релігійні чи культурні.

2. Куруківська угода 1625 р. «Тарасова ніч» 1630 р.

Зверніть увагу — це важливо!

1625 р. польське військо (понад 20 тис.) на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським вирушило на приборкання козаків. У відповідь з Базавлуцької Січі (див. карту на с. 109) виступили козаки на чолі з гетьманом **Марком Жмайлом** (близько 20 тис.). Вирішальна битва відбулася біля **Курукового озера** (неподалік нинішнього Кременчука) і завершилася підписанням мирної угоди. **Куруківська угода 1625 р.**, з однієї сторони, передбачала збільшення реєстру до 6 тис. козаків, а з іншої — була розрахована на те, **щоб зіштовхнути між собою реєстрове і низове козацтво.**

Замисел королівських урядників вдавня лише частково. Суперечності між реєстровими і низовими козаками дійсно виникли. Через це вони почали обирати собі окремих гетьманів, а в 1630 р. запорожці арештували і стратили Григорія Чорного — старшого над реєстровцями. Але коли через розбої розквартированого на Київщині коронного війська і введення додаткового податку **1630 р. розгорілося нове повстання**, то до нього приєдналися не

тільки селяни, але і частина реєстрових козаків. Повстання очолив гетьман низових козаків **Тарас Федорович (Трясило)** і підтримав православний київський митрополит Йов Борецький.

Головні бої відбулися під **Переяславом**, а найбільш вдалим для повстанців виявився бій **20 травня 1630 р.**, названий «**Тарасовою ніччю**», коли козаки розгромили частину добірного шляхетського війська С. Конєцпольського. За збройної переваги козаків С. Конєцпольський був змушений укласти більш вигідну для них **Переяславську угоду 1630 р.**, яка формально повторювала Куруківську, лише збільшувала реєстр з 6 до 8 тис. люду, але на практиці козаки в городовій Україні тепер могли себе почувати багато вільніше, ніж після Куруківської угоди 1625 р.

1. Хто очолив повстання 1625 р.? Чим завершилося повстання?
2. Яку подію і чому називають «Тарасовою ніччю»?
3. Чим відрізнялася Переяславська угода 1630 р. від Куруківської угоди 1625 р.?

1. Опишіть хід повстання, користуючись картою та підказкою.

Підказка. Напередодні повстання головні сили коронного гетьмана ... знаходилися в м. ... та м. А основні сили козаків — на Окрім того, козацькі залоги були в містах ..., ..., ..., Коронне військо з Поділля рухалося через міста ... та ... до При цьому козацькі залоги з боями відходили в напрямку ..., а звідти їм на зустріч ішли війська під проводом низового гетьмана

Головна битва відбулася біля ... озера, де, попри складну ситуацію повстанці домоглися підписання мирної ... угоди, а на гетьманство замість ... обрали поміркованого З тим козаки розійшлися по домівках.

Попрацюйте з картою «Повстання 1630 р. під проводом Т. Федоровича»

1. Опишіть хід повстання, користуючись картою та підказкою.

Підказка. У ... р. запорозькі козаки обрали собі гетьманом, і пішли через міста ... та Після взяття Корсуня до повстанців приєдналися ... козаки. Потім через міста ... та ... дісталися м. ..., де стали табором і укріпилися. Польські війська під орудою коронного ... вийшли з м. ... і маршем через міста ..., Білу ... та ... підійшли під Тут розгорілася взаємна партизанська Козацьке військо поступово перемагало. Найбільш вдалим для козаків став бій 20 ... р., названий У підсумку козаки примусили Станіслава ... погодитися на підписання більш вигідної ... угоди у травні ... р.

Угода

Основні пункти Куруківської угоди 1625 р.

1) Усі учасники повстання отримували амністію. 2) Реєстр збільшувався з 3 до 6 тис. 3) Ті, що не потрапили до реєстру, мали повернутися до свого попереднього стану. 4) Реєстровцям дозволялося селитися лише на королівщинах (державних землях). 5) Козаки мали право обирати собі гетьмана, але затверджував його король. 6) 1 тис. реєстровців мала перебувати на Січі, щоб перешкоджати втечам селян. 7) Передбачалося створення 6 територіальних полків реєстрового козацтва: Корсунського, Черкаського, Переяславського, Чигиринського, Білоцерківського, Канівського. 8) Козакам заборонялося долучатися до релігійних справ, тобто захищати православну церкву. 9) Заборонялося самовільно організовувати морські походи. 10) Заборонялися самостійні зносини з іншими державами.

3. Зруйнування Кодацької фортеці 1635 р. Визвольне повстання 1637–1638 рр. «Ординація Війська Запорозького...»

Зверніть увагу – це важливо!

Щоб приборкати запорозьку вольницю 1635 р., на першому дніпровому порозі було збудовано міцну Кодацьку фортецю. Її спорудженням керував французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**. Гарнізон фортеці складався з двохсот німецьких найманців-драгунів на чолі з капітаном Ж. Маріоном. Появу фортеці козаки сприйняли як порушення своїх прав. Тому у серпні **1635 р.** 3 тис. козаків на чолі із гетьманом низового козацтва **Іваном Сулимою** захопили і зруйнували **Кодацьку фортецю**. Але невдовзі військо Івана Сулими оточили, а його самого схопили підіслані козаки-зрадники і видали неприятелям (*див. карту на с. 110*). Згодом І. Сулиму стратили у Варшаві.

Утиски королівськими старостами православних загалом і козаків зокрема поступово зростали. До того ж уряд Речі Посполитої вирішив вилучити з реєстру усіх, хто співчував запорожцям, закріпаченим селянам чи загалом вболівав за ньеньку Україну. Через усе це спалахнуло **нове українське повстання**, яке тривало з **1637 до 1638 рр.** Повстання очолювали **Павло Бут (Павлюк) у 1637 р., Яків Острянин (Остряниця), Карпо Скидан та Дмитро Гуня у 1638 р.** Протистояло козакам військо на чолі із коронним гетьманом Станіславом Конецпольським та польним гетьманом Миколаєм Потоцьким.

16 грудня 1637 р. в бою під Кумейками повстанці зазнали першої великої поразки, а **в липні 1638 р.** були змушені остаточно **припинити боротьбу** на умовах Речі Посполитої. Так було введено в дію постанову

весняного сейму 1638 р. під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої». Згідно тієї постанови, козаки позбавлялися частини давніх прав і вольностей, а на Січі розміщувалася військова коронна залага. Після поразки 1638 р. 10 років українці, зносячи побори, утиски і злигодні, не піднімалися на боротьбу. В Речі Посполитій цей час називали десятиліттям «золотого спокою».

1. Чим уславився Іван Сулима?
2. Чому розгорілося повстання 1637–1638 рр. Хто його очолював?
3. Продовжіть речення. 16 грудня 1637 р. в бою ...
4. Що таке «Ординація Війська Запорозького...» 1638 р.?

Попрацюйте з картою «Повстання 1637–1638 рр.»

	Територія Речі Посполитої		Відступ частини козаків з Яковом Острянином (Остряницею) в межі Московського царства після поразки під Жовнином 10 червня 1638 р.
	Кордони сучасної України		Облога козацького табору в Урочищі Старець. Капітуляція козаків Дмитра Гуні в серпні 1638 р.
	Поразки козацьких військ		Невдала облога козаками Лубен в травні 1638 р.
	Перемога козацьких військ		Межа регіону козацько-селянських повстань 20-30-х рр. XVII ст.
	Облога козацького табору під Боровицею, ув'язнення Павла Бута (Павлюка) в грудні 1637 р.		Ліквідація Базавлуцької Січ (1593 – 1638 рр.) після поразки повстання 1637 – 1638 рр.
	Невдала облога козаками Лубен в травні 1638 р.		Зведення під наглядом коронних урядників менш захищеної Микитинської Січі (1638 – 1652 рр.)

*Попрацюйте в парах. А) Пригадайте, з якого міста зазвичай виступали коронні війська для придушення козацьких повстань на Київщині? Б) Користуючись картою та текстом рубрики «Зверніть увагу — це важливо!», визначте, хто керував повстанцями під Кумейками, Говтвою, Лубнами, Жовнином та в урочищі Старець. В) З'ясуйте, чому козаки покинули Базавлуцьку Січ і заснували Микитинську?

Угода

Основні пункти «Ординації Війська Запорозького...» 1638 р.

1) Реєстр зменшувався до 6 тис. 2) Козаки позбавлялися права обирати гетьмана та старшину. 3) Скасовувалося козацьке судочинство. 4) Керувати реєстровцями мав комісар, якого призначав сейм Речі Посполитої за поданням коронного гетьмана. 5) Комісаром над реєстровцями не міг бути призначений хтось із козацького середовища. 6) Козаки мали право селитися лише в декількох прикордонних містах: Черкасах, Чигирині та Корсуні. 7) Усі виключені з реєстру мали повернутися до свого попереднього стану. 8) Міщанам і селянам заборонялося вступати до козаків і навіть одружувати своїх дочок з козаками. 9) Полки реєстровців мали по черзі перебувати на Запорожжі, щоб боронити кордон від татар і придушувати козацьку вольницю. 10) Без дозволу комісара ніхто під загрозою смерті не мав права іти на Запорожжя.

Коли в Україні було введено в дію «Ординацію Війська Запорозького...»,...

в Японії після придушення повстання селян-католиків сьогун Токугава Ієясу запровадив політику самоізоляції країни (Сакоку) і вислав усіх іноземців за її межі.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними.

- 1625 р. — повстання під проводом Марка Жмайла. Куруківська угода.
- 1630 р. — повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Переяславська угода.
- 20 травня 1630 р. — «Тарасова ніч».
- 1635 р. — Зруйнування Кодацької фортеці козаками Івана Сулими.
- 1637–1638 рр. — повстання під проводом Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина (Остряниці), Карпа Скидана, Дмитра Гуні.
- 1638 р. — введення в дію «Ординації Війська Запорозького реєстрового...».

2. Запам'ятайте основні пункти Куруківської та Переяславської угод, а також «Ординації Війська Запорозького реєстрового...». Що спільного та відмінного між цими документами.

3–4. Підготуйтеся до розповіді про перебіг повстань за картою.

§18

Пригадаймо
разом

Розвиток української освіти та культури в першій половині XVII ст.

- ✓ Яку освіту можна було здобути в Україні у XVI ст.?
- ✓ Як сприйняли Берестейську унію православні?
- ✓ Пригадайте ознаки ренесансної архітектури.

Упродовж уроку з'ясуйте, який характер мала українська культура: світський чи церковний

1. Києво-Могилянський колегіум

Зверніть увагу – це важливо!

Заснований у 1632 р. **Києво-Братський (Могилянський) колегіум**, став **центром культурно-освітнього життя українського народу**, довкола якого гуртувалися кращі вчені і в якому виховувалися майбутні науковці та лідери козацької України. І хоча Річ Посполита офіційно не визнавала, що в Києві створено православний навчальний заклад вищого типу, тобто академію (університет), але на практиці учні Могилянки отримували рівень знань, подібний тому, що давали європейські академії та університети.

Києво-Могилянський колегіум був **усестановим** навчальним закладом, в якому могли навчатися як діти городян чи козаків, так і шляхтичів, а також **триступеневим**: коли учень проходив усі 12 років навчання, то отримував **початкову, середню і вищу** освіту. Основу навчання складало вивчення **«семи вільних наук»**, а в класах вищої школи вивчали філософію та богослов'я. В Києво-Могилянському колегіумі вивчали **церковнослов'янську, латинську, польську та руську (староукраїнську)** мови.

В Києво-Могилянському колегіумі, Острозькій академії та братських школах учнів вчили складати і декламувати вірші. Декламування окремих віршів або промов поступово переросло в постановку сюжетних діалогів перед глядачами. Так утворилися **шкільний театр і шкільна драма** як своєрідні явища української культури. Спочатку учні ставили вистави давньоримських авторів для кращого засвоєння латини, а згодом почали робити постановки староукраїнською мовою. Шкільні драми відповідали релігійній тематиці, тривали дуже довго і мали дві-три перерви. У перервах, учні-актори ставили розмовною українською мовою комедійні сценки — **інтермедії** на теми народного побуту (повсякденного життя).

1. Чому Києво-Могилянський колегіум називають усестановим і триступеневим?
2. Які дисципліни вивчалися в класах вищої школи?
3. Що таке шкільний театр та інтермедії?

Детальніше про...

систему навчання Києво-Могилянського колегіуму

Навчання розпочиналося 1 вересня. Кожної суботи перевіряли, що учні засвоїли за тиждень і здійснювали тілесні покарання за провини.

Щочотири місяці приймалися звітні іспити. Основу навчання склали 7 вільних наук. У XVII ст. студенти та викладачі колегії дали їм цікаву характеристику. Граматика – наука, що «учить слів і вимови», риторика – «промови», діалектика – «розумного в речах пізнання», арифметика – «лічби», геометрія – «землі розмірення», музика – «співам», астрономія «учить рухів тіл небесних». Повний курс навчання складав 8 шкіл (класів), які проходили за 12 років. 4 роки в нижчих (граматичних) класах вивчали мови: латинську, церковнослов'янську, руську (книжну староукраїнську), грецьку та польську. Це класи фара (підготовчий), інфіма, граматика, синтаксис. Ще 8 років студіювали у вищих школах (класах). 1 рік – поетику (віршування), 1 рік – риторику (красномовство, складання промов, написання листів тощо), 2 роки – філософію і 4 роки – богослов'я. Богослов'я дозволили вивчати з кінця XVII ст. Уже тоді під час навчання використовували диспути та навчальні ігри.

Думки мислителя ранньомодерної України XVII ст.

Інокентій Гізель (*професор Києво-Могилянського колегіуму*)

Багато філософів приписували ці коливання моря (*припливи і відпливи*) ангелові, так само як і рух зірок. Так вирішувати ці питання, справді, легко, але вдаватися до такого пояснення соромно для філософа, якому необхідно пояснювати, наскільки це можливо, природні наслідки природними причинами.

1. Порівняйте думки і зовнішній вигляд мислителя. Запропонуйте висновок.

Дослідник про значення Києво-Могилянського колегіуму.

Ярослав Ісаєвич (*український історик*)

... (*По Україні в час канікул було багато*) учителів початкових шкіл, «мандрованих спудеїв» – учителів (з «*Могилянки*»). ... Саме завдяки діяльності академії та Києво-Печерської друкарні Київ знову став найвизначнішим культурним осередком України.

1. Продовжіть речення. Культурному піднесенню Києва у XVII ст. сприяли ...

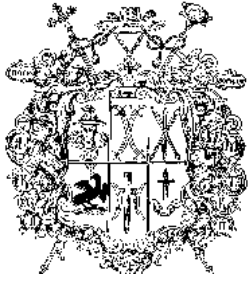

Інокентій Гізель

Дослідник про Києво-Могилянський колегіум.

Ярослав Ісаєвич (*український історик*)

На чолі колегіуму стояли ректор і префект, які водночас були професорами вищих курсів. Першим ректором став ... Ісая Трофимович-Козловський ... Першим префектом ...

Герб Петра Могили

Сильвестр Косов... Усі професори утримувалися Богоявленським монастирем, монахами якого вони були. ... Це був навчальний заклад філологічно-філософського профілю... Природничі відомості викладалися головно у складі курсів з філософії...

1. На основі знань з історії античної Греції висловіть припущення, чому природничі відомості вивчалися в курсі філософії.

2. Полемічна література

Зверніть увагу — це важливо!

Ріст освіченості українців спричинив бурхливий розвиток української літератури. Причому поруч з церковними книгами з'являються **публіцистичні твори** — це праці, в яких автори описують власний погляд на різні речі із суспільного життя країни. Відомим публіцистом був український гуманіст **Станіслав Оріховський (Роксолан)**. Його найвідоміша праця — **«Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»**

В другій половині XVI ст. новинкою часу стала **полемічна література** (від *полеміка* — диспут, суперечка). Одні письменники-полемісти в своїх книгах обґрунтовували правдивість і користь унії або католицького віровчення, інші навпаки — відстоювали православну віру. Полемічні твори — це **релігійно-публіцистична** література, оскільки в ній розглядаються не тільки питання віри, але й різні сторони тогочасного суспільного життя.

Відомими полемістами серед прихильників унії були **Петро Скарга**, який своїм твором **«Про єдність церкви Божої»** 1577 р. і започаткував полеміку, та **Іпатій Потій** з твором **«Унія»**. Серед православних полемістів виділялися **Герасим Смотрицький** з твором **«Ключ Царства Небесного»**, який обстоював правдивість православної віри, його син **Мелетій Смотрицький** у праці **«Тренос»** (плач) ведучи розповідь від імені православної церкви, розкривав її скрутне становище в Речі Посполитій. **Іван Вишенський** з твором **«Послання до єпископів»**, в якому, окрім усього, звинувачував православних єпископів у неналежному виконанні їхніх душпастирських обов'язків.

1. Які твори називають публіцистичними?
2. Що називають полемічною літературою?
3. Наведіть зразки полемічної літератури прихильників та противників унії.

Полеміст Іван Вишенський «Послання до єпископів».

Чи не ваші милості лихими справами розорили спершу віру? Чи не ваші милості розпустили в собі джерело похотей через прагнення мирського достатку і насититися ніяк не

можете ... коні, воли, вівці у бідних підданих забираєте, ... податки поту й труду від них витягуєте, із них з живого лупите, ... мучите, морите ... не зважаючи на час: взимку і влітку, в негоду, а самі, як ідоли, на одному місці сидите...

Полеміст Іпатій Потій «Унія».

І що ж іншого залишалось робити вівцям, коли вони бачать таку недбалість своїх пастухів? Коли вони ... блукали по пустелі, і хто на кого натрапив — чи то на Лютера, чи то на Кальвіна, чи на Арія ... Приставали до інших, якщо бачили ... кращий порядок. Що ж було інше діяти нам, бідним підпасичам (*єпископам*)? Одне: зважаючи на недбалість наших головних пастирів (*патріархів*), — повернутися до кращого порядку і до давнини та святої згоди.

Хрест на честь Берестейської унії у Чернівцях

1. Порівняйте два документи. Що спільного та відмінного у поглядах полемістів?

Особистість.

Іван Вишенський (близько 1550–1620)

Ім'я (повне). Іоан – ім'я чернече. Справжнє невідоме.

Народження. Народився близько 1550 р. в м. Судова Вишня Руського воєводства (Галичина, нині Мостиського району Львівської області).

Походження. Шляхтич або містянин.

Освіта. Спеціально ніде не навчався, але багато читав, причому як православні книги, так і римо-католицькі та протестантські, мав друзів серед представників різних християнських церков.

Ключові події життя. Замолоду вів звичайний парубоцький спосіб життя. В зрілому віці пристав до львівських братчиків. Згодом постригся в ченці відомого Афонського монастиря в Греції. Звідти надсилав до України свої **листи-послання** – полемічні твори, в яких виступав на захист православ'я і водночас критикував православних священнослужителів за надмірну жагу до збагачення. Іван Вишенський вперше в українській літературі описав скрутне становище тогочасних селян. У 1604–1606 рр. він відвідав Україну, але згодом знову повернувся на Афон, де усамітнився, але продовжував писати свої твори. Написав близько 16 полемічних творів.

Наслідки діяльності. Через свої послання переконував освічених і впливових людей в необхідності повернення до первісних ідеалів християнства.

1. Доведіть припущення. І. Вишенський на Афоні молився Богу за Україну.

Особистість.

Мелетій Смотрицький (1577–1633)

Ім'я (повне). Максим (у чернецтві Мелетій), син Герасима, Смотрицький.

Народження. Народився 1577 р. в с. Смотрич (тепер смт. Дунаєвецького району Хмельницької обл.)

Походження. З українського шляхетського роду.

Початкові умови формування особистості. Виховувався в сім'ї видатного православного письменника-полеміста, знавця Святого Письма, поета, першого ректора Острозької академії Герасима Смотрицького.

Освіта. Острозька академія, потім Віленська академія єзуїтів. Супроводжуючи князя Б. Соломирецького слухав лекції в Лейпцизькому, Віттенберзькому й Нюрнберзькому університетах, отримав ступінь доктора медицини.

Ключові події життя. Після повернення – вчитель молодих князів Соломирецьких. Згодом викладав у братських школах Вільна та Києва. 1620 р. був висвячений на православного архієпископа полоцького, єпископа вітебського і мстиславського, через що зазнав переслідувань. Здійснив подорож до східних патріархів. Після повернення став архимандритом Дерманського монастиря. Під тиском князя О. Заславського таємно прийняв унію (згодом про це стало відомо). Прагнув порозуміння двох церков. Помер 1633 р. в Дерманському монастирі на Волині.

Книги. «Тренос» (1610 р.), переклад староукраїнською мовою «Євангелія учительного ... Каліста» (1616 р.), «Грамматіки Славенския правильное синтагма» (1619 р.), низка протиунійних творів після 1620 р.; «Апологія» (1628 р.) була засуджена православними єпископами, кілька полемічних творів за унію після 1628 р.

Наслідки діяльності. Насичене і неоднозначне життя Мелетія ... відображає усю складність тієї Високоосвічений і талановитий письменник, він через свої ... робив помітний вплив на ... і свідомість своїх читачів. Особливо вражав людей його

1. Заповніть пропуски в підрубриці «Наслідки діяльності», використовуючи слова («Тренос, Смотрицький, епоха, думка, книги).

1. Порівняйте зміну тематики літературних творів зі змінами в житті Мелетія Смотрицького.

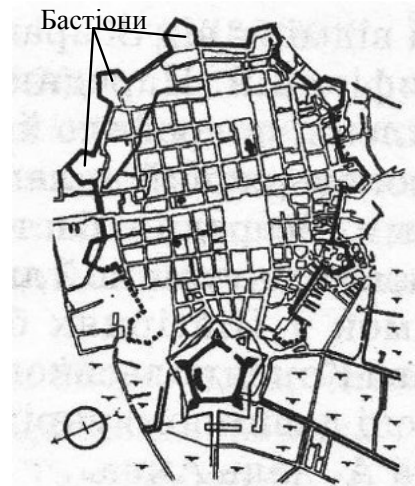
3. Архітектура. Містобудування. Живопис

Зверніть увагу – це важливо!

У XVII ст. при будівництві нових міст, або нових кварталів старих міст дотримувалися **регулярної забудови**: наперед планували розміщення площ та вулиць, дбали щоб вони були рівними і перетиналися під прямими кутами. В

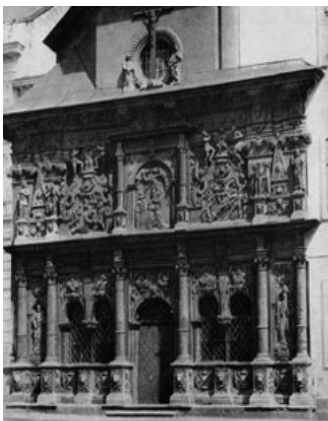
українській архітектурі новинкою початку XVII ст. став стиль **бароко**. Для нього притаманні пишність і різноманітність декору (оздоблення), порушення симетрії і «правильності» форм, плавність, вигнутість ліній. У **каплиці Боїмів**, що у Львові, відчутні впливи і бароко, і ренесансу. Поширення бароко сприяло подальшому розвитку **скульптури**.

Оборонна архітектура XVII ст. набула нових рис через розвиток гарматної справи. Високі башти та мури **баштової фортифікації** тепер легко руйнувалися, тому їм на зміну прийшли **бастіонні** укріплення з нижчими, але товстішими стінами і висунутими вперед невисокими п'ятикутними вежами – **бастіонами**. Бастіони давали можливість вести вогонь вздовж стін, і на них Але магнатам також хотілося розкоші. Через це з'являються багаті і добре укріплені бастіонами **замки-палаці**.

План м. Броди із замком і бастіонними укріпленнями

1. Відшукайте на плані захисну стіну, центральну площу і головну вулицю.
2. Забудова міста була регулярною чи нерегулярною?

Каплиця Боїмів у Львові

Замок-палац у Підгірцях, 1640 р. (бокові вежі зведені на бастіонах)

У першій половині XVII ст. значним центром іконопису і малярства був Львів, а кращим майстром – **Микола Петрахович**. Відома його ікона «Христос перед Пілатом». Водночас відроджуються іконописні традиції Києва. Кращий зразок київської школи іконопису – це ікона «Св. Миколай» невідомого автора з **церкви Святого Миколая Набережного** в Києві. **Світський портрет** найактивніше розвивався у Львові і знаходився під впливом ідеї про особливе «сарматське» походження шляхти. У портретах значну роль відіграють різні аксесуари, що відображають привілейоване становище героя портрета: шабля, дорогий одяг тощо. На той час світський портрет – це символ

знатності, багатства і влади. В замках магнатів інколи створювалися цілі родинні портретні галереї. Яскравим прикладом світського портрета є портрет **Криштофа Збараського у повний зріст**. Розвивалася і гравюра. Відомим гравером XVII ст. був Ілля з Києва. Він виконав гравюри для **«Требника» П. Могили та «Печерського патерика»**.

Ікона «Христос перед Пілатом» з Успенської церкви. Микола Петрахович. Львів, XVII ст.

Ікона «Святий Миколай» з церкви Святого Миколая Набережного. Київ, XVII ст.

Портрет Криштофа Збараського у повний зріст, XVII ст.

1. Назвіть архітектурні новинки першої половини XVII ст.
2. Наведіть приклади ікон та гравюр першої половини XVII ст.
3. Що таке світський портрет?

Коли в Україні 1640 р. було збудовано Підгорецький замок-палац, ...

в Англії король Карл I скликав спочатку так званий «Короткий» парламент, який діяв менше місяця, і в той же рік – «Довгий» парламент, який діяв 13 років.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте кращі зразки українського мистецтва XVII ст.: архітектури, іконопису, портрета, гравюри.
2. Поясніть значення слів: інтермедія, шкільна драма, публіцистична література, полемічна література, бастіони.
3. Підготуйте презентацію «Культура України у першій половині XVII ст.».
4. На основі цитат з творів І. Вишенського та І. Потія (див. с.116, 117) обґрунтовано доведіть або заперечте думку. Полемічна література є різновидом публіцистичної.

Гравюра з «Києво-Печерського патерика» 1661 р. у виконанні майстра Іллі

РОЗДІЛ III.

НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

Показувати на карті полковий устрій держави — Війська Запорозького; кордони Української козацької держави; основні напрямки походів і битви Національно-визвольної війни.

Характеризувати перебіг Національно-визвольної війни; соціально-економічне становище українських земель після утворення козацької держави; зміст Зборівського і Білоцерківського договорів, «Березневих статей», Кам'янецької угоди, умови Віленського перемир'я.

Визначати причини та наслідки Національно-визвольної війни українського народу; наслідки українсько-московського договору 1654 р.; утворення українсько-шведсько-трансильванського союзу.

Пояснювати особливості здійснення влади гетьмана в козацькій державі; особливості взаємовідносин Війська Запорозького з державами-сусідами.

Висловлювати судження щодо діяльності Богдана Хмельницького та його сподвижників у розбудові козацької держави; характеру відносин гетьмана з правителями сусідніх держав.

Вивчати дати основних битв Національно-визвольної війни, укладення Зборівського, Білоцерківського договорів, «Березневих статей», Кам'янецької угоди, Віленського перемир'я.

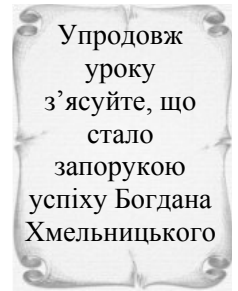
Пояснювати та застосовувати терміни і поняття: «Гетьманщина», «гетьман», «генеральна старшина», «генеральна військова та старшинська ради», «універсал», «полк», «сотня».

§19

Пригадаймо
разом

Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

- ✓ Якими були умови «Ординації Війська Запорозького...»?
- ✓ Пригадайте особливості військового мистецтва козаків.
- ✓ Що пов'язує П. Сагайдачного з історією Чернігова?

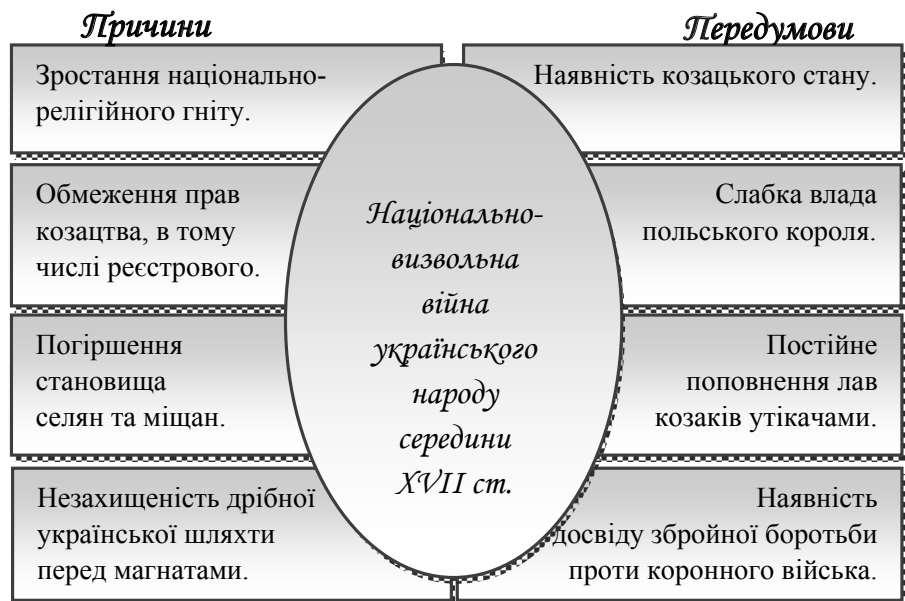

1. Причини та передумови Національно-визвольної війни

Зверніть увагу – це важливо!

Після 1638 р. на десятиліття «золотого спокою» уряд Речі Посполитої, магнати і середньо заможне панство вірили в те, що козацьку вольницю приборкано. А коли так, то можна, нікого не боячись, збільшити панщину для селянина, вигнати православного священика, а храм передати римокатоликам, греко-католикам чи орендарям, обкласти додатковими повинностями містянина. А коли він, містянин – православний українець, то можна змусити його жити лише в спеціальному кварталі, обмежити його права займатися ремеслами та торгівлею. Від сваволі магнатів та урядників страждала навіть дрібна українська шляхта. Шляхтича легко міг обікрати, а то й скалічити сильніший сусід, і бідолаха не міг знайти захисту і правди ані в шляхетських судах, ані від самого короля.

Але ж вільне Дике Поле та Дніпрові плавні нікуди не ділися. Без козаків Річ Посполита не могла захистити свої володіння від кочівників. І коли якогось козака після «Ординації...» 1638 р. примусили повернутися до плуга, то це не означало, що він забув, як користуватися шаблею. Також нікуди не поділися козацьке прагнення волі та набутий досвід збройної боротьби проти польського коронного війська.

Усе це разом створило необхідні причини та передумови для всенародного повстання. Не вистачало лише лідера, який міг би очолити боротьбу.

- 1 Які стани українського суспільства зазнавали утисків напередодні визвольної війни?
2. Що могли використати українці у боротьбі за свої права і вольності?

2. Початок Національно-визвольної війни

Зверніть увагу – це важливо!

Лідером, довкола якого згуртувалися українці, став талановитий полководець і політичний діяч, український козак і, водночас, православний шляхтич **Богдан Хмельницький**. Зазнавши кривд від королівських урядників, він вирішив боротися за відновлення давніх козацьких вольностей, а згодом і за здобуття для України волі. **25 січня 1648 р.** Богдан Хмельницький із загоном своїх однодумців і побратимів **без бою оволодів Микитинською Січчю**, де, згідно «Ординації...» 1638 р., стояла польська залога. На початку лютого на козацькій раді у Січі його обрано гетьманом. Ці події вважаються початком Національно-визвольної війни.

Після встановлення контролю над Січчю Хмельницький у лютому-березні 1648 р. домовився про військово-політичний союз із кримським ханом Іслам-Гереем III і, коли зійшов сніг, з об'єднаним козацько-татарським військом вирушив у городову Україну. **5–6 травня** Б. Хмельницький у **бою на р. Жовті Води** (відшукайте на карті) розгромив передовий загін карального війська, а **16 травня 1648 р. неподалік м. Корсуня** наздогнав і завдав нищівної поразки основному війську Речі Посполитої. При цьому полонив двох регіментарів: Миколая Потоцького – великого гетьмана коронного і його заступника Мартина Калиновського – великого гетьмана польного.

Восени відновилися бойові дії. 80-тисячне королівське військо і 100-тисячне – українського гетьмана зустрілися поблизу Пилявців (див. карту). Після триденної **Пилявецької битви (11–13 вересня 1648 р.)** польсько-шляхетське військо в паніці розбіглося перед військом Б. Хмельницького, залишивши козакам усі свої гармати та безліч іншого майна.

1. Якими подіями розпочалася Національно-визвольна війна? Коли це сталося?
2. Що було зроблено, щоб підготуватися до війни?
3. Хто став союзником Богдана Хмельницького?

Дослідники про кривди Богдана Хмельницького.

В. Смолій (доктор іст. наук), **В. Степанков** (доктор іст. наук)
...Улітку 1646 р. Богдан (*Хмельницький*) одержав королівський привілей із підтвердженням прав на хутір

Герб роду
Чаплинських

Суботів. Попри це ... наприкінці 1646 р. (*слуга Конецпольських, чигиринський підстароста*) Чаплинський ... здійснив невдалий замах на життя Хмеля. Трохи згодом слуги Д. Чаплинського жорстоко побили малолітнього сина Хмельницьких... У березні – квітні 1647 р. ... Чаплинський (*таки*) вигнав звідтіля (з *Суботова*) сім'ю (Б. Хмельницького).

Примітка. Подібні історії траплялися з багатьма реєстровими козаками та дрібними українськими шляхтичами.

1. Оберіть один із варіантів продовження речення і спробуйте пояснити свій вибір, спираючись на документ: Влада польського короля на місцях була ... (слабкою, відсутньою, сильною).

Дослідник про причини союзу із татарами.

Іван Стороженко (*український історик*)

...Варто зауважити, що всі (попередні) повстання козаків (*проти Речі Посполитої*) закінчувалися поразкою з однієї причини. Козаки як піхотинці ставали в оборону, окопувалися й намагалися відстрілюватися від поляків. ...Б. Хмельницький ... зрозумів, що треба ... не оборонятися, а нападати. Однак для нової тактики потрібна була кіннота, якої козаки не мали... Для поляків об'єднання татар і козаків обернулося на воєнну катастрофу. Такої доброї піхоти, як козаки, вони не мали, а кіннота була важкою й не такою маневреною, як у татар. Варто пам'ятати, що не лише татари допомагали козакам перемогти поляків, а й козаки неодноразово разом з татарами здійснювали походи на схід, аби захистити інтереси Кримського ханства.

Татарський
ротмістр,
мал. XVII ст.

1. Спираючись на документ, обґрунтуйте думку про те, що союз козаків і татар був взаємовигідним.

Філон
Джалалій,
увяний портрет

Козацький літопис про дилему реєстровців.

Григорій Граб'янка (*козацький літописець*)

...Послав Хмельницький ... посланця, ... (*щоб*) звернутися до них (*реєстровців*) з такими словами: “Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати – Україна? ... Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?”. Прослухали все це

козаки і всі шість тисяч, як одне серце і дума єдина, повстали. І щонайперше Филон Джелалій ... гетьмана (*реєстровців*) Барабаша ... списом пронизав, бо він ляхам допомагав. ... (*Реєстровці*) з драгунами німецькими, що разом з ними човнами пливли, рушили Хмельницькому на підмогу.

1. Чому на карті змінився колір стрілки руху річкового загону?
2. Подумайте. Що вплинуло на дії німецьких найманців?

Дослідник про значення травневих битв 1648 р.

М. Мірошниченко (*український історик*)

Уже перші битви дарували Б. Хмельницькому на все життя побратимів – талановитих воєначальників Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуна. Після Корсунської перемоги Б. Хмельницький отаборився під Білою Церквою. Звідти звернувся до українського народу з Універсалом (*документом, що доводить думку лідера до загалу*), закликаючи люд взяти участь у Визвольній війні... Визвольна армія Б. Хмельницького досягла більше 100 тисяч. Повстання переросло у Визвольну війну українського народу проти поневолювачів.

1. Заперечте твердження: 100-тисячне українське військо зібралося, щоб захистити права Б. Хмельницького на хутір Суботів.
2. Спробуйте, спираючись на документ, чітко сформулювати 2–3 наслідки травневих перемог Хмельницького.

Пам'ятник Я. Мудрому — засновнику м. Юр'єва (Білої Церкви)

Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. (Фрагмент картини Миколи Самокиша)

Детальніше про... події літа 1648 р.

Протягом літа 1648 р. повстанці звільнили від польської влади **Лівобережжя**, Максим Кривоніс у жорстоких боях з військами магната Яреми Вишневецького звільнив **Брацлавське і Подільське воєводства**, окрім м. Кам'янця (*див. карту*), південні та східні райони **Волині**,

а Богдан Хмельницький тим часом впорядковував і озброював військо, налагоджував управління звільненими територіями за козацьким звичаєм і правом. Тоді ж Річ Посполита збирала **посполите рушення** (загальний військовий збір шляхти).

Карта

Завдання до 2 пункту параграфа.

1. Запишіть назву міста, де базувалося коронне військо.
2. Якими двома шляхами ішов передовий польський загін?
3. Чому змінено колір стрілок руху річкового загону?

Завдання до 3 пункту параграфа.

4. З'ясуйте, чому і за яких умов Б. Хмельницький зняв облогу зі Львова.
5. З'ясуйте, чому Б. Хмельницький зняв облогу із Замостя.
6. Скількома групами військ діяла Річ Посполита в 1649 р.?

3. Відновлення української державності

Зверніть увагу — це важливо!

Одразу після Пилявецької битви гетьман здійснив **визвольний похід у Галичину**: 26 вересня взяв в облогу **Львів**, 27 жовтня обложив м. **Замостя**. Правда, обидва міста не піддалися козакам (за картою з'ясуйте, чому), але це вже не міняло того факту, що на кінець 1648 р. фактичним володарем майже усієї України був запорозький гетьман. **17 грудня 1648 р. Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до Києва**, де Єрусалимський патріарх Паїсій надав йому титул найсвітлішого князя Русі.

Попри перемир'я, вже у травні 1649 р. наступом Речі Посполитої відновилися бойові дії. Б. Хмельницькому з Іслам-Гереем III вдалося заблокувати основні коронні війська під м. Збараж. А коли сам новий король Ян II Казимир на чолі посполитого рушення спробував їх розблокувати, то і він зазнав поразки неподалік м. Зборова. Король був змушений просити миру. Так **8 серпня 1649 р.** було підписано **Зборівську мирну угоду**, якою за Військом Запорозьким визнавалася широка автономія у складі Речі Посполитої в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств і фактично відновлювалася, на славу предків, українська державність.

У самий розпал Збарасько-Зборівської кампанії з півночі на Київ рушили війська великого гетьмана литовського князя Януша Радзивілла. Зупинив їх просування неподалік м. Лоєв 10-тисячний козацький корпус київського полковника Михайла (Станіслава) Кричевського. Кровопробитна **Лоївська битва (21 липня 1649 р.)** не визначила переможця: литовські війська було зупинено, але і козаки зазнали надто великих втрат, а сам тяжко поранений полковник потрапив у полон, де і загинув смертю героя.

1. Якою подією розпочалася Національно-визвольна війна? Коли це сталося?
2. Що було зроблено, щоб підготуватися до війни?
3. Хто став союзником Богдана Хмельницького?

Б. Хмельницький
(мал. XVIII ст.)

Учасник подій під час зимових перемовин про перемир'я (Переяслав, лютий 1649 р.).

Богдан Хмельницький (*гетьман Війська Запорозького*)

Правда то є, що я ... малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем Руським... Тепер уже час минув. Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що до цього за шкodu і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич...

1. Якою Б. Хмельницький бачив мету своєї боротьби? Дослідіть початок Національно-визвольної війни за допомогою карти (с. 125).

Угода

Основні умови Зборівського мирного договору

- ✓ Україна отримувала автономію у складі колишніх Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств.
- ✓ На її території заборонялося перебувати польським військам.

- ✓ Управління в ній мало здійснюватися лише православними.
- ✓ Козацький реєстр мав становити 40 тис. осіб.
- ✓ «Випищики» повинні повернутися до своїх панів.
- ✓ Пани мали право повернутися до своїх володінь.
- ✓ Учасникам війни оголошувалась амністія.
- ✓ Піддані шляхтичів повинні виконувати колишні повинності.
- ✓ У володіння гетьмана переходив Чигирин, що став столицею Війська Запорозького.

Джерело (козацький літопис) про те, що вплинуло на перебіг подій Збаразько-Зборівської кампанії.

Літопис Григорія Граб'янки

...Після цієї бесіди (*представників хана та короля*) ... візир з поляками уклали таку угоду: «Відтепер дружба короля та хана непорушна. Король польський дарує сто тисяч ханові, які він візьме до Кам'янця. Хан більше не дозволятиме нападати на польську державу та не ворогуватиме. Сила татарська припинить облогу польського табору, відійде від Збаража і воювати не буде...

Хан Іслам-Герей III

1. Обговоріть. Кращою чи гіршою могла б бути Зборівська угода і за яких умов?

Коли в Україні було відновлено державність за умовами Зборівського договору, ... в Англії Олівер Кромвель оголосив про ліквідацію монархії та утворення республіки.

Підсумуйте свої знання.

- 1–2. Запам'ятайте дати і події.
 - **24 січня 1648 р.** – початок Національно-визвольної війни.
 - **6 травня 1648 р.** – перемога у битві на Жовтих Водах.
 - **16 травня 1648 р.** – перемога у Корсунській битві.
 - **11–13 вересня 1648 р.** – перемога у Пилявецькій битві.
 - **21 липня 1649 р.** – Лоївська битва.
 - **8 серпня 1649 р.** – укладення Зборівського мирного договору.
3. Підготуйте усну довідку «Основні умови Зборівської мирної угоди 1649 р.».
4. Підготуйте усну доповідь «Причини та передумови Національно-визвольної війни».

§20

Пригадаймо
разом

Українська козацька держава — Військо Запорозьке

- ✓ Що вважається першою Запорозькою Січчю?
- ✓ Які старшини були на Січі?
- ✓ Що ви знаєте про ярмарки XVI–XVII ст.?

Протягом уроку
з'ясуйте, як були
організовані різні
сфери діяльності
Війська
Запорозького

1. Устрій української козацької держави – Війська Запорозького

Зверніть увагу — це важливо!

Українська козацька держава іменувалася **Військо Запорозьке**. Її територія – це землі колишніх Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Столиця – м. **Чигирин**; державна релігія – **православ'я**. Окрім того, у Києві розташовувалась резиденція київських митрополитів, яким підпорядковувалися православні єпископства усієї Речі Посполитої. В 1649 р. землі Війська Запорозького поділялися на **16 полків**, а землі кожного полку – на **сотні**. Складовою частиною Війська Запорозького була і **Запорозька Січ** – Запорозжя, яка користувалася правами автономії.

Військо Запорозьке було **республікою** – державою, якою керують виборні посадовці чи органи влади. Найвищим органом влади була **Генеральна (загальна) військова рада**, в якій могли брати участь усі козаки, але її поступово майже перестали скликати. Замість неї усі найважливіші питання вирішувалися на **Генеральній старшинській раді**, що складалася з гетьмана, генеральної старшини, полковників, представників міст та духовенства. **Гетьман** як голова держави очолював старшинську раду, був найвищим суддею, головним господарником і головнокомандувачем військ.

У полках були свої, подібні до загальнодержавних, ради, а полковник мав повноваження, подібні до гетьманських, але в межах полку. Полковника обирали голосуванням, або він призначався гетьманом, коли козаки не мали суттєвих заперечень проти цього. Те ж стосувалося сотні та сотника. **І полк, і сотня були водночас військовими і адміністративно-територіальними одиницями.**

1. Якою була територія української козацької держави та де розташовувалася її столиця?
2. Хто входив до Генеральної старшинської ради?
3. На які адміністративні (управлінські) одиниці ділилася територія Війська Запорозького?

Дослідник про генеральну старшину.

Олексій Путро (доктор історичних наук)

...(Це були) найвищі військові чини та виборні посади в українському козацькому війську... До генеральної старшини, яку очолював гетьман, належали генеральний обозний

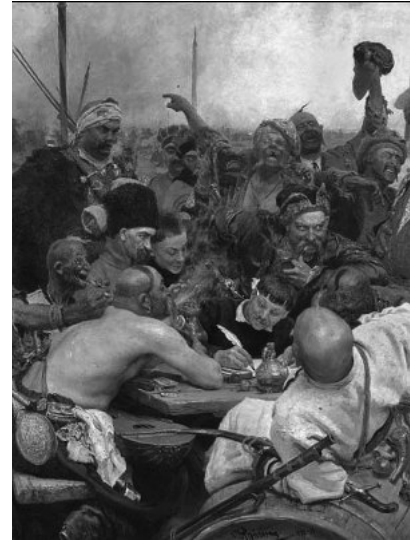
(завідував матеріальним забезпеченням війська), генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій (завідував фінансами), генеральний осавул, генеральний хорунжий (носив поруч гетьмана хоругву), генеральний бунчужний (носив поруч гетьмана бунчук).

1. Запам'ятайте, хто належав до генеральної старшини.

Детальніше про...

генерального писаря Івана Виговського

І. Виговський в Чигирині зорганізував цілу Генеральну військову канцелярію – орган, який допомагав гетьману у всіх його внутрішніх та зовнішніх державних справах. Окрім того, І. Виговський зорганізував розгалужену мережу друзів-вивідувачів – козацьких агентів-розвідників, маючи таких навіть при дворі самого короля Яна II Казимира. Завдяки тому гетьман був посвячений у таємниці не лише Речі Посполитої, але й сусідніх країн.

Фрагмент картини Іллі Рєпіна «Запорозці пишуть листа турецькому султанові»

1. Продовжіть речення. «Хто поінформований, той...».

Схема «Армія Війська Запорозького»

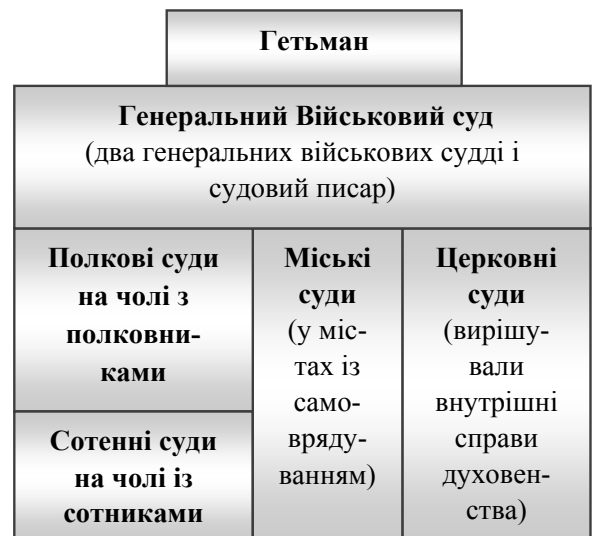

Схема «Судочинство Війська Запорозького»

Бунчук

Дослідник про Генеральну раду за часів Б. Хмельницького.

Віктор Горобець (український історик)

...Загальна рада (Генеральна, чи, як її називали сучасники, повна рада), за гетьманування Богдана Хмельницького з формального боку мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі... Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули... Враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад (*велике зібрання людей зазвичай проходило бурхливо і важко було дійти згоди*) та зважаючи на потребу в оперативному вирішенні назрілих проблем, Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їх розгляд на старшинські ради...

1. Згадайте структуру англійського парламенту. З якою частиною англійського парламенту можна порівняти старшинську раду?

2. Соціальна структура та господарство Війська Запорозького

Зверніть увагу – це важливо!

Національно-визвольна війна українського народу дозволила селянам отримати особисту свободу, містянам позбутися національно-релігійних обмежень у торгівлі та ремеслах, а козакам – жити і судити за давнім козацьким звичаєм і правом. При цьому **частина шляхти покозачилася** – прийняла козацькі звичаї та православне віросповідання, коли була іншої віри. Позбулося утисків православне духівництво.

В Українській козацькій державі розвивалося як сільське господарство, так і міське ремесло. **Селяни** вирощували жито, пшеницю, ячмінь, льон, хміль, розводили коней, свиней, волів тощо. **Ремісники** виготовляли шаблі та іншу зброю, сільськогосподарський реманент, вози, одяг, зводили будівлі. Було добре налагоджене виробництво поташу (соди), селітри, відмінного пороху. Важливу роль у господарстві відігравала внутрішня та міжнародна **торгівля**. Ярмарки були звичним явищем для козацької України.

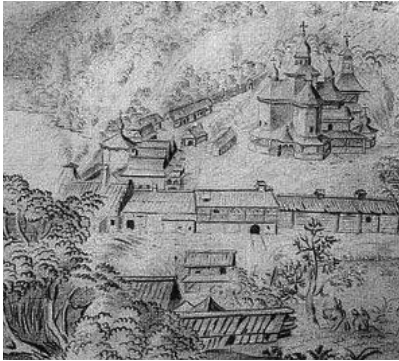
Для утримання війська, відрядження посольств, утримання державних урядників, ведення воєн потрібні великі кошти. **Основні джерела прибутків** козацької держави були такими: плата за оренду державної землі, а також за промисли в державних річках, лісах тощо; збори з торгів і ярмарок, ввізне і вивізне прикордонне мито; загальні податки, які збиралися не з окремої людини, а з двору. Розпоряджався фінансами гетьман, але за їх надходження і впорядкування відповідав **генеральний підскарбій**.

1. Що змінилося в становищі різних верств українського суспільства в ході Національно-визвольної війни?

2. Наведіть приклади з різних галузей господарської діяльності Війська Запорозького.
3. Якими були джерела прибутків і витрат Війська Запорозького?

Дослідники про церковне землеволодіння в часи Хмельниччини.

Олег Крижанівський (український історик),
Сергій Плохій (український історик у діаспорі)

Межигірський монастир
поблизу Києва
(А. Вестерфельд, XVII ст.)

Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. завдала відчутного удару по церковно-монастирському землеволодінню, ... причому особливо значних втрат зазнали монастирі... Неодноразова видача монастирям гетьманських охоронних грамот свідчила водночас про масові випадки захоплення їхніх земель селянами та козаками й про недостатню ефективність цих урядових актів.

1. Продовжіть речення. «Гетьман сприяв...».

Дослідник про митну систему Війська Запорозького.

Володимир Пришляк (український історик)

...До так званих внутрішніх мит слід зарахувати митні збори з мостів, гребель, перевозів, вагове, кругове тощо. Існувало два основних види зовнішніх митних зборів: мито від вивезення, тобто експорту товарів – “евекта” і мито за ввезення, тобто імпорту товарів – “індукта”, запроваджений як тариф з привізних товарів Богданом Хмельницьким ще в 1654 р. Індуктовий збір часто поєднувався з евектою. Усі зібрані кошти йшли до Військового скарбу...

Золотий дукат
XVII ст.

1. Виконайте усно. «Імпортне мито – це..., а експортне – це...».

Цитадель
м. Алеппо в Сирії

Свідок подій про українську торгівлю в 1654–1656 рр.

Павло Алеппський (архідиякон, сирійський мандрівник)

...У козацькій країні ярмарки відбуваються безперервно, від початку до кінця року, кожного свята, кожної пори року буває ярмарок у тому чи іншому місті... Жінки продають у прегарних крамницях різні парчі, соболі та інше; вони гарно одягнені, зайняті своєю роботою...

1. Пригадайте, чим ярмарок відрізняється від торгу.

Дослідник про міжнародну і транзитну торгівлю у Війську Запорозькому.

Іван Крип'якевич (український історик)

...Частими гостями на Україні бували (окрім російських) молдавські, волоські й угорські купці ... Кримські татари продавали коней, худобу, овець, а купували на Україні хліб та інші продукти... Цій торгівлі (з Туреччиною) сприяли часті турецькі посольства до Чигирина, бо з кожним послом, під охороною дипломатичної недоторканності, слідували каравани купців. ... Торгівлю вели турки, вірмени і найбільше греки. Частина (турецьких) товарів через Україну йшла до Російської держави. ... Турецькі товари (це) шовк, килими, пояси, киндяки (кафтани), ... південні фрукти і східне коріння: фіги, ізюм, мигдалі, шафран, а також рис ... і багато іншого.

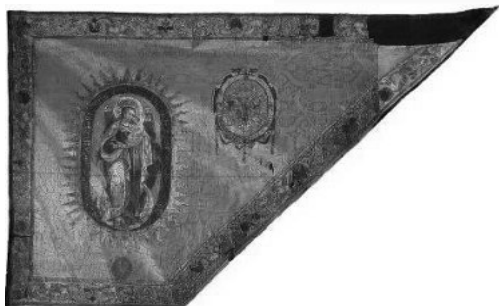

Кримські татари
(мал. XVII ст.)

1. З'ясуйте головних торговельних партнерів Війська Запорозького.

Дослідник про наявність козацької шляхти.

Василь Танцюра (український історик)

Прапор
Чернігівського
полку

...Існували серйозні розбіжності й між окремими козацькими полками, яких у різні часи налічувалося від 16 до 36, в основному через специфічні позиції старшинської шляхти. За реєстром 1649 р. на 40475 козаків припадало 1324 шляхтичі. Корінними полками вважалися Чигиринський, Білоцерківський, Переяславський, Корсунський, Канівський, Черкаський, східні сотні Київського. До новостворених козацько-шляхетських полків належали: Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський, Стародубський. Полками з орієнтацією на Запорозьку Січ були: Полтавський, Гадяцький, Миргородський, Лубенський, частина Уманського, південні сотні Чигиринського. До шляхетсько-козацьких полків належали: Брацлавський, західні сотні Київського (на базі Овруцького полку), частина Уманського.

Примітка. Покозачені шляхтичі часто займали старшинські посади через свої освіченість, дипломатичний чи військовий досвід.

1. Запропонуйте декілька версій. Чому попри війни тривала торгівля?

3. Зовнішня політика Війська Запорозького

Зверніть увагу — це важливо!

За ранньомодерної доби будь-яка з існуючих на той час держав намагалася збільшити свою територію за рахунок сусідів і не постраждати від них самій. Окрім того, на стосунки між державами впливали віросповідання та династичні відносини, тобто родинні стосунки між володарями різних країн.

Б. Хмельницький розумів, що на той час сильна козацька держава була вигідною для українців, але невигідною для жодного їхнього сусіда. Маючи видатний хист дипломата, він вирішив використати ворожнечу сусідніх держав для зміцнення України. Ведучи перемовини із Кримом чи Молдовою, Туреччиною чи Польщею, Венецією чи Московським царством, він був ладен визнати навіть свою васальну залежність, аби отримати шанс розбудувати українську державу. Таку політику гетьмана прийнято називати полівасалітетом. Полівасалітет – це підтримка дружніх стосунків з різними державами за рахунок визнання їх формальної зверхності.

Проте станом на 1649 р. непримиренним **ворогом** Війська Запорозького залишалася Річ Посполита, а потенційним (можливим за певних умов) – католицька Австрія. Найактивнішим, але не завжди надійним **союзником**, було Кримське ханство, потенційними союзниками були Туреччина, Англія, Московія, Швеція – вони висловлювали прихильність, але активно у війну вони не втручалися. Стосунки із придунайськими князівствами Валахією, Трансільванією та Молдовою змінювалися залежно від того, хто ставав їх володарем, або від кого вони відчували більшу загрозу чи підтримку.

1. Що впливало на стосунки між державами ранньомодерної доби?
2. Яку зовнішню політику проводив Богдан Хмельницький?
3. Якими були стосунки Війська Запорозького із сусідніми країнами?

Руїни княжого замку в Сучаві — давній столиці Молдови (Нині Румунія)

Дослідник про Молдавське князівство.

Михайло Грушевський (український історик, академік)

...З серединою XVI віку Молдава (Волощина) робиться ареною неустанних авантур. Трон молдавський турецьке правительство (уряд) доволі дає різним авантюристам, що один перед другим обіцяли йому вищий харч (данину), давали більші дарунки; висаджуючи один одного (з княжого місця), сі претенденти шукали опертя у різних сусідніх володарів, звертали ся по поміч до польсько-українських магнатів і козаків.

1. Спираючись на документ, наведіть декілька доказів того, що васальне становище країни виснажувало її господарські і людські ресурси.

Карта

1. Якої зі згаданих у параграфі країн не видно на карті?

Коли в Україні

Павло Алеппський спостерігав за тим, як проходять ярмарки, ... у Німеччині Отто фон Геріке спостерігав за тим, як коні не могли розтягнути дві нічим не з'єднані півкулі, з яких, проте, було відкачено повітря. Дослідник цим довів наявність атмосферного тиску.

Підсумуйте свої знання.

1. Поясніть значення понять.
- Генеральна військова рада, старшинська рада, полк, сотня, генеральний підскарбій.
2. Підготуйте усну доповідь про стосунки Війська Запорозького із сусідніми країнами.
3. Підготуйте усну доповідь про державну організацію Війська Запорозького, його військо та судову систему.
4. Обґрунтовано продовжіть речення. «В міжнародній політиці різні держави стають друзями або ворогами через...».

§21

Пригадаймо
разом

Практичне заняття № 3

- ✓ Яких козаків називали реєстровими, а яких низовими?
- ✓ Пригадайте відомі вам події з життя Б. Хмельницького?
- ✓ Що поєднувало Б. Хмельницького та Іслама-Геряя III?

Тема. Богдан Хмельницький як політик і людина.

Мета. Опрацювавши документи, здобути відомості про сім'ю та вдачу Богдана Хмельницького, його здібності до управління державою та дипломатичної діяльності.

Хід заняття

Завдання 1. Об'єднайтесь в четвірки. Оберіть напрямок за яким будете проводити дослідження: «Хмельницький-людина», «Хмельницький-політик» .

Завдання 2. Прочитайте документи. Розділіть сторінку зошита на дві колонки: у меншій - запишіть номери документів, які стосуються напрямку вашого дослідження.

Герб роду
Хмельницьких

Документ № 1. Сучасник про родину Б. Хмельницького.

Веспасіан Коховський (*польський хроніст*)

...Походить він (*рід Богданів*) – за одними свідченнями – з жмудських (*частина Литви*) земель, а за іншими з Лисянки, міста на Україні ... Коли Іоану Даниловичу, воєводі руському, король пожалував староство Чигиринське, (*Михайла*) Хмельницького відрядили туди писарем, аби описав податі. ... (*Згодом*) він одружився, і жінка народила йому сина Зиновія (*його опісля Богданом прозвали*).

Документ № 2. Джерело про сім'ю Б. Хмельницького.

Літопис Самійла Величка (*козацький літопис*)

...Нарешті, знудившись у Запорозькій Січі (*після повернення з турецького полону*), він ... осів ... у Чигиринському повіті й женився, поймавши собі панну Ганну Сомківну. З нею Хмельницький мав двох синів: Тимоша та Юрія, і третю – доньку Єлену... Він був освічений і серед реєстрових козаків знаменитий, а в боях проти бусурманів особливо відзначився... Єлену (Хмельницьку) спершу поймав був за жінку шляхетний чоловік Данило Виговський – рідний брат того Виговського, що (*був генеральним писарем при Б. Хмельницькому*)... Після нього її взяв за дружину (*полковник*) Павло ... Тетеря.

Ганна Сомко
(уявний портрет)

Богдан Хмельницький

Документ № 3. Очевидець про Б. Хмельницького.

Альберто Віміна (*венеційський посол у Чигирині 1650 р.*)

... Зросту швидше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови, його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом... Його манери люб'язні й відкриті, і це викликає любов у вояків, так само, як суворість покарань підтримує серед них дисципліну. Всім, хто заходить до нього в кімнату, він простягає руку і садить на лаву, якщо це козаки.

*Голландський гравер **В. Гондіус** у середині XVII ст. зробив цю гравюру за портретом художника А. Вестерфєльда, який бачив Б. Хмельницького на власні очі.

*Порівняйте словесний і графічний портрети видатного українського гетьмана.

Документ № 4. Дослідник про вдачу Б. Хмельницького.

Володимир Пришляк (*український історик*)

А руку Богдан Хмельницький мав тяжку і запальну. Якось в одній гарячій суперечці зі старшиною спересердя рубонув шаблею по руці черкаського полковника Яська Пархоменка. Потім тричі вклонився, просячи вибачення. ... У нестримній люті наказував прикувати то до гармати, то до підлоги генерального писаря Івана Виговського – за підозру, що той шпигує на користь Москви... Коли ж гетьман був у доброму гуморі, міг закурити люльку чи пограти на кобзі.

Фрагмент шаблі
Б. Хмельницького

Документ № 5. Учасник подій про зустріч Антіохійського патріарха Макарія з **Б. Хмельницьким**.

Павло Алеппський (*архідиякон, сирійський мандрівник*)

...Гетьман спішився, те ж вчинив і його супровід, підступив до патріарха, тричі вклонився... Цей Хміль – муж поважного віку ... щирий, спокійний, мовчазний, не цурається людей, усіма справами займається особисто, помірний у їжі, питві та одязі ... пополудні гетьман попрощався з нашим

владикою патріархом ... і сів у свій повіз однокінку. ... хоча в гетьмана ... тисячі (*баских коней*). Він тут-таки поїхав під зливою ... до свого війська.

Документ № 6. Джерело про повстання Богдана Хмельницького і смерть короля Володислава IV.

Польський літопис

...Помер 20 травня 1648 польський король Владислав IV, а ще за його життя перед самою його смертю з'явився бунтівник Богдан Хмельницький, котрий ... збунтував козаків і всіх селян, з татарською ордою розгромив коронне кварцяне військо з обома коронними гетьманами і взяв їх у полон.

Татарський лучник

Князь Владислав
Домінік
Заславський

Документ № 7. Універсал гетьмана від 20 липня 1648 р.
Богдана Хмельницького (*гетьман Війська Запорозького*)

Богдан Хмельницький, гетьман Війська його к. (*королівської*) м. (*милости*) Запорозького. Всім, ... особливо козакам з Війська нашого Запорозького ... доводжу до відома, що ми, ... дізнаємо великої милості ясновельможного князя ... Домініка (*Заславського*), ... (*Тому*) якщо ... нам би довелось прийти до маєтностей князя ... Острога і всіх (*інших*), ... щоб жоден ... не важився ... чинити жодної шкоди і кривд. (*Бо порушник*) ... не уникне суворого покарання смертю.

Завдання 3. Ознайомтеся із джерелом № 8. Після якої події написано того листа? *Завдання для формування аналітичних компетентностей. Попрацюйте в парах. Доведіть, що перша частина листа суперечить другій.

Документ № 8.

Б. Хмельницький листом звертається до Яна II Казимира.

Мій славетний пане і ласкавий королю! Падаючи до милостивих ніг Вашої милості, заявляю Вашій королівській милості про моє підданче послухенство. ... Ми робили помилки, але не з власної волі, а з необхідності. ... Ми, правда, маємо союз з татарським ханом, а зміст двосторонніх союзних листів такий, що ми повинні бути єдині серцем та кольором. Його світлість татарський хан навіть погодився на договір, що він не буде нападати на край Вашої королівської милості. ... Якщо йому десь потрібна буде наша військова

Пам'ятна монета на честь 420-річчя від народження Б. Хмельницького

допомога, то ми не можемо її йому відмовити. Дано в нашому таборі в **середині серпня 1649 р.**

Традиційне вбрання
Дожа (володаря)
Венеції

Документ № 9. Учасник подій про перемовини з Богданом Хмельницьким.

Альберто Віміна (венеційський посол у Чигирині 1650 р.)

... Він (*Хмельницький*) устав зі свого місця і стрів мене серед покою, обняв мене і посадив потім коло себе... Він розпитував мене про новини ... Тоді я розповів ... (*що Турок*) тепер стоїть безборонний (*через дії Венеції в Середземномор'ї*) ... пройшла поголобка, що й Татарин ... хоче ... заволодіти Оттоманською імперією. ... Відповів (*гетьман*), що дякує ... (*володарю Венеції*) за чемні відносини ... і радо прилучився б до їх акції (*проти турок*), коли б ... (*не було*) незабезпечених відносин з Поляками. ... В кожному разі не залишить подати сю справу на обряду і рішення Запорозького товариства.

Завдання 4. Завдання для формування аналітичних компетентностей. Попрацюйте в парах. У джерелі № 9 відшукайте підтвердження висновків, наведених у джерелі № 10.

Документ № 10. Дослідник про Б. Хмельницького.

Проспер Меріме (французький історик)

Небагато знаходимо таких абсолютних правителів, і жоден так уважно не дотримувався б звичаїв свого краю. У межах Війська Запорозького він, здавалось, був лише покірним виконавцем рішень їхньої ради. Вся сила його влади полягала в переконанні козаків у його непорушній відданості їхнім інтересам...

Шапка
Б. Хмельницького

Завдання 5. *Завдання для формування аналітичних компетентностей. Попрацюйте в четвірках. У джерелах № 8, 9 та 12 відшукайте підтвердження висновків, наведених у джерелі № 11.

Документ № 11. Дослідник про політику полівасалітету Богдана Хмельницького.

Проспер Меріме (французький історик)

Надто слабкий, щоб самому завоювати свою незалежність, мусив годитися на принагідних спільників, шукаючи, однак, таких, що не могли б ним правити ... Із союзниками, яким завжди видавався підозрілим і котрі

кидали його так само легко, як він сам їх залишав, Хмельницький зумів протягом десяти років втримати Україну вільною від будь-якого чужоземного гніту.

Ікона Покрову Богородиці із зображенням Б. Хмельницького першої половини XVIII ст.

1. Продовжіть речення. І документ № 13, і ікона Покрову Богородиці свідчать ...

Документ № 12. Очевидець про розмову І. Виговського із московськими послами.

Франц Шебеші (*трансільванський посол*)

Московський посол (*зауважував*) ... чому гетьман ніколи не приїде особисто порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на це говорив, що як цар у своїй землі цар, так і гетьман у своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. Коли хочете, ... (*зберігайте*) приязнь і живіть з нами по доброму, коли ні – будемо боротися і наведемо на вас татар, шведів, угрів.

Документ № 13.

Українська народна творчість

Оце Богдан Хмельницький намальований
Воїн руський славний, так і неподоланий.
Завдяки йому Україна на ноги стала ...
Ох і голосні ж ви, вісті переможні,
Раз у всесвіті славу понести спроможні!

Завдання 6. До кожного, обраного вами, документу підберіть слова з довідки, які б найповніше відображали подану в ньому інформацію про Богдана Хмельницького. Підібрані слова запишіть в зошиті навпроти відповідного номера документа .

Довідка. Михайло Хмельницький, полон, Тиміш, зріст, розсудливість, фізична сила, дисципліна, демократичність, гарячковість, Запорожжя, скромність, виваженість, «бунтівник», завбачливий політик, полівасалітет, чигиринський писар, Ганна Сомківна, вправний дипломат, товариськість, талановитий лідер, повага до звичаїв, Юрій, впевненість в своїх силах, відчуття власної гідності, освіченість, об'єктивна самооцінка, прославлений в народі, визволитель, вихованість, розум, рішучість, Єлена, мудрість.

Завдання 7. Працюючи в четвірках, складіть характеристику Богдана Хмельницького за темою вашого дослідження, використовуючи слова, записані вами в зошиті упродовж уроку.

Завдання 8. Підведіть підсумки, працюючи в загальному колі, порівняйте складені вами характеристики Богдана Хмельницького. Якщо виявляться розбіжності, з'ясуйте їх причини.

§22

Пригадаймо
разом

Військо Запорозьке в 1650–1653 рр.

- ✓ Якою була мета боротьби Б. Хмельницького?
- ✓ Якими були умови Зборівської мирної угоди?
- ✓ Коли було укладено Зборівську мирну угоду?

Упродовж уроку
з'ясуйте ключові
моменти
боротьби
українського
народу за волю в
1650–1653 рр.

1. I-й молдовський похід. Напад М. Калиновського на Брацлавщину

Зверніть увагу – це важливо!

1650 р. Б. Хмельницький відновив приязні стосунки із ханом Іслам-Ґереєм III, і об'єднаними силами рушили на Молдавію, у **вересні 1650 р.** здобули її столицю – м. Ясси, а господар (князь) Молдови Василь Лупул погодився на союз із Військом Запорозьким. Запорукою нового союзу мало стати весілля дочки Василя Лупула **Розанди** та **Тимоша** – старшого сина Богдана Хмельницького. Так завершився **Перший Молдовський похід**.

10 лютого 1651 р. Річ Посполита порушила Зборівський мир – понад 25-тисячне військо **Мартина Калиновського** захопило м. **Красне** на Брацлавщині. Потім М. Калиновський спробував захопити Вінницю, але завдяки старанням вінницького полковника **Івана Богуна** і вчасно надісланим підкріпленням від Хмельницького було не тільки захищено Вінницю, але і вигнано загарбників за межі козацької держави. Так було зупинено спробу захопити Брацлавщину, під час якої М. Калиновський надаремно згубив близько половини свого війська.

1. Чим закінчився Молдовський похід?
2. Хто і коли порушив умови Зборівської мирної угоди?

Обеліск на могилі
Данила Нечая
поблизу
с. Черемошного
на Вінничині

Дослідник про Данила Нечая і Національно-визвольну війну.
о. Юрій Мицик (український історик)

Данило Нечай – герой Визвольної війни українського народу середини XVII ст., брацлавський полковник. Нечай разом із Б. Хмельницьким брав участь у підготовці повстання (з 1646 р.)... Організував Брацлавський полк, який став одним із найбоездатніших. ... По смерті Максима Кривоноса очолював радикальну течію у повстанському русі... Навесні 1649 р. організував оборону Поділля та Південної Волині, вів бої під Баром, Меджибожем. (*Брав участь у всіх кампаніях 1648–1650 рр.*). Загинув у бою після раптового нападу ... **М. Калиновського на м. Красне (взимку 1651 р.)**.

1. Яка роль Д. Нечая під час Збарасько-Зборівської кампанії?
2. Хто захищав м. Красне на Брацлавщині від М. Калиновського?

Джерело про захист Вінниці І. Богунем навесні 1651 р.

Літопис Григорія Граб'янки

...Ще (*вояки М. Калиновського*) не дійшли до Вінниці, як він організував засідку і перебив значну частину шляхетського війська... (*Богун*) прорубав лід на річці Бог (*Пд. Буг*) і притрусив лід снігом... Поляки кінно пішли на штурм ... проломилися й багато потонули. ... чимало (*вояків М. Калиновського*) перебили козаки і під час штурму Вінниці...

Вінницький полковник Іван Богун

1. Яку засідку організував Іван Богун?

2. Берестецька битва 1651 р. Білоцерківська мирна угода

Зверніть увагу — це важливо!

Після зимової поразки М. Калиновського Річ Посполита до початку літа збрала величезне військо: регулярні королівські загони, шляхетське ополчення, наймані західноєвропейські загони та озброєні слуги разом склали понад 200-тисячну армію на чолі із королем, Миколаєм Потоцьким та Мартином Калиновським. Військо Б. Хмельницького складалося із козацьких та селянських загонів, татарської кінноти Іслам-Герей III і разом також сягало 200 тисяч. Зійшлися дві армії під м. Берестечком на Волині.

Берестецька битва тривала з **18 по 30 червня 1651 р.** Вже на третій день бою стала відчутною деяка перевага українсько-татарського війська, проте в найбільш вирішальний момент Іслам-Герей III відвів свої загони з поля бою. Б. Хмельницький з малою охороною кинувся навперейми ханові, але був ним ув'язнений і звільнений лише по завершенні битви. Тим часом козаки 10 днів в оточенні боронилися від атак вдвічі більшого війська, після чого 30 червня під керівництвом **Івана Богуна** налагодили переправи через р. Пляшівку, до якої були притиснуті ворогом, і під покровом ночі вийшли з оточення. Поразка під Берестечком ослабила козацьке військо і загрожувала знищенню української державності.

Після звільнення з полону Б. Хмельницький швидко відновив боєздатність козацького війська і вже у вересні під час протистояння під Білою Церквою, маючи близько 60 тисяч війська, змусив великого коронного гетьмана М. Потоцького до підписання мирної угоди. **Білоцерківський мирний договір 18 вересня 1651 р.** обмежував володіння гетьмана лише землями Київського воєводства, але дозволив у критичній ситуації зберегти

козацьку державу і дав Богдану Хмельницькому час для підготовки до подальшої боротьби.

1. Які війська зібралися на битву під Берестечком 18 червня 1651 р.?
2. Хто врятував від розгрому козацьке військо під Берестечком?
3. Чого вдалося домогтися Б. Хмельницькому попри поразку в Берестецькій битві?

Джерело про панічний відхід окремих частин українського війська під час переправи через р. Пляшівку.

Літопис Григорія Граб'янки

...На раді полковники вирішили навести через Плешиву міст ... і дати змогу усьому козацтву вийти з облоги. Посеред ночі з возів, з войлоку та опанчі козаки навели три мости через Плешиву, а на ранок тими мостами пішли кінні загони (*І. Богуна*). Побачив їх Лянцкоронський ... відступився і дав прохід козакам. (*Тим часом*) з-поміж сіроми ... зчинилося сум'яття, всі кинулися до переправи, юрмилися, щоб вибратися на мости, сильно розхитали їх і почали тонути. Сила-силенна люду загинула в болоті...

Кам'яний хрест з козацького цвинтаря на полі Берестецької битви

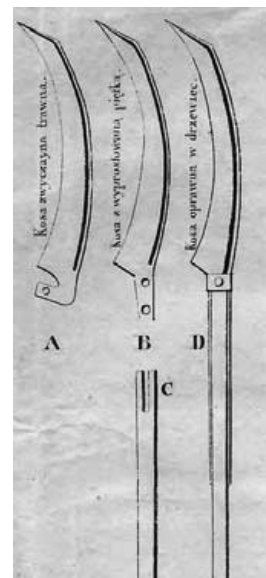
Примітка. Селяни вирішили, що старшина хоче втекти з табору без них.

1. Висловіть декілька припущень. Яка саме деталь із описаних подій зчинила поміж селян паніку?

Учасник подій про героїчний опір окремих козацьких загонів під час Берестецької битви.

Станіслав Освенцім (*шляхтич із посполитого рушення*)

Одна ватага козацька, зложена з двохсот або трьохсот козаків, зробивши засіку на однім островці, ставила мужній опір так відважно і самовідречено, що Потоцький велів їм обіцяти життя (*коли піддадуться*). Але вони не хотіли того прийняти. ...Викинули з чересів своїх гроші в воду і так сильно почали відбиватися від наших, що кінець-кінцем піхота мусіла на них гурмом наступити. А хоч ... розігнала з острова (*з великими власними стратами*), але ... один з них, добившись до човна, на очах короля і всього війська дав докази мужности не хлопської! Кілька годин відбивався він з того човна косою, зовсім не вважаючи на стрільбу – котра чи то випадком його не трапляла – чи такий твердий був, що кулі його не брали.

Бойова коса – основна зброя селянських загонів

1. Наскільки можна довіряти джерелу? Чому?

Угода

Основні пункти Білоцерківського мирного договору 18 вересня 1651 р.

- ✓ Територія козацької держави обмежувалась Київським воєводством.
- ✓ До Брацлавського і Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація.
- ✓ Магнати і шляхта отримували свої довоєнні маєтки.
- ✓ Козацький реєстр зменшувався із 40 до 20 тисяч.

Дослідіть події 1650–1653 рр. за допомогою карти

Карта

1. Відшукайте місця і роки головних битв.

Джерело про похід на Київ литовських військ Я. Радзивілла в червні-липні 1651 р. (в часі Берестецької битви).

Літопис Григорія Граб'янки

...(*Януш Радзивілл*), розбивши Небабу (*чернігівського полковника*) під Лоевом, а потім і Гаркушу, завітав ... у Київ, сплюндрував вогнем опустілий Поділ, бо козаки і міщани, посідавши на байдаки і добро забравши, Дніпром попрямували на Черкаси, а то іще далі. Пограбував Радзивілл Київ і всю здобич ... послав до себе.

Примітка. Вище духовенство та магістрат попросили козаків вийти за межі міста, щоб уникнути в ньому побоїща.

Януш Радзивілл

1. Співставте мету і наслідки прохання магістрату міста до козаків.

3. II – IV Молдовські походи. Жванецька облога 1653 р.

Зверніть увагу – це важливо!

Молдовський господар Василь Лупул після Берестецької битви відмовився дотримуватися союзу з Україною. Тоді Б. Хмельницький із кримським ханом вирушив у **Другий Молдовський похід**, а Ян II Казимир, щоб захистити свого нового союзника, відправив напередім їм військо на чолі з Мартином Калиновським. Бій відбувся **23 травня 1652 р. поблизу гори Батіг** на Брацлавщині (нині Вінницька обл.) і завершився цілковитою поразкою королівського війська. Після Батозької битви повсталі козаки, селяни та городяни знову очистили від королівських урядників Брацлавське та Чернігівське воєводства. Так Білоцерківський договір втратив чинність. А гетьман з сином Тимошем і військом вирушив до Молдавії, відновив союз із В. Лупулом, а дещо згодом справили весілля Тимоша та Розанди Лупул.

У відповідь на це володарі Валахії Матвій Басараб та Трансільванії Дердь II Ракоці, об'єднавши свої зусилля, навесні 1653 р. захопили м. Ясси, усунувши від влади В. Лупула. Через це у **квітні 1653 р. відбувся III Молдовський похід**. Тиміш Хмельницький на чолі експедиційного козацького корпусу відновив владу тестя над Молдовою, але як тільки повернувся до України, Лупул знову був змушений тікати зі своєї столиці і потрапив в облогу в м. Сучава. Через це у **серпні 1653 р. розпочався трагічний Четвертий Молдовський похід**. Тиміш Хмельницький з 6-тисячним військом прорвався крізь оточення до В. Лупула, але зняти облогу йому не вдалося. 2 вересня 1653 р. він зазнав смертельного поранення гарматним ядром.

Б. Хмельницький не зміг надіслати до Молдавії більше війська, оскільки саме в цей час разом з татарами взяв в облогу понад 40-тисячне військо Яна II Казимира під Жванцем (неподалік Хотина). Від повного розгрому короля під

час **Жванецької облоги 1653 р.** вчергове порятував Іслам-Герей III. Він уклав з королем усну **Кам'янецьку угоду 15 грудня 1653 р.** За тією угодою, король мав ханові виплачувати щорічні «упоминки» – своєрідну данину, а щодо козаків поверталися в дію умови Зборівської угоди 1649 р., що вже їх не влаштовувало. Тому Б. Хмельницький вирішив шукати нового союзника.

1. Коли відбулася і як закінчилася битва під Батогом? Які її наслідки?
2. Коли відбулися та чим закінчилися Третій та Четвертий Молдовські походи?
3. Коли відбулася та чим закінчилася Жванецька облога?

Розанда
Хмельницька-Лупул

Свідок подій, що перебував у Яссах, про бій Тимоша Хмельницького під Яссами навесні 1653 р.

Павло Алеппський (*архидиякон, сирійський мандрівник*)

Козаки стояли табором, обставившись возами і викопавши навколо рів і зробивши вал... Вони сиділи спокійно в ровах так, що не видно було й душі, коли ж молдавське військо приступило і вистрілило зі своїх гармат, козаки спочатку стріляли з своїх 11 гармат, потім дали вогонь з рушниць, а нарешті, добувши шабель, кинулися рубати неприятеля, від котрого нічого не лишилося, крім скорої втікачки.

1. Зверніть увагу. Багато дослідників вважають, що козаки першими почали застосовувати настільки поширене нині використання окопів.

Сучасник про можливі наслідки перемоги Тимоша Хмельницького під Яссами.

Анджей Тшебіцький (*коронний підканцлер у 1653 р.*)

Тепер небезпека ця (*козацька*) ще збільшилася з перемогою бунтівників (*козаків*) на Волощині (*у Молдавії*), коли 10 тисяч козаків побило легко, з першого ж наступу 30-тисячне військо Ракоція, воєводи Валахії і нового господаря Волощини. Треба ... міркувати, яка то величезна козацька сила ... коли вони відважилися свої сили розділити на двоє – чого іншими роками не робили. ... Переможений Ракоцій і воєвода Валахії, бачучи слабосилість Польщі, без сумніву, ратуючи себе, увійдуть в порозуміння з Хмельницьким проти короля і Корони.

Тиміш
Хмельницький

1. Яких трьох наслідків боявся польський урядник?

Детальніше про...

дії козаків у Сучаві після загибелі Тимоша Хмельницького

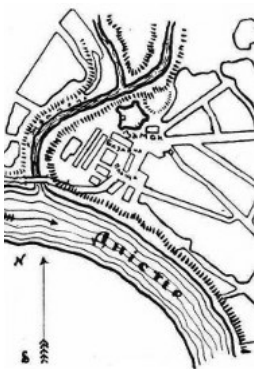
Козаки ще місяць утримували місто, незважаючи на щільну облогу, а потім погодилися його здати, але натомість отримали можливість повернутися додому при зброї і з тілом загиблого гетьманича.

Джерело про становище польських військ на чолі з Яном II Казимиром під Жванцем.

Літопис Григорія Граб'янки

...Король ... став біля Жванця. ...Ось тоді Хмельницький разом з ханом і підійшли до (*коронного*) війська і так облягли його, що (*коронні вояки*) не могли з табору й голови виткнути. Почався голод ... (*з п'ятнадцяти тисяч піших залишилося тільки чотири*), чимало кінних та піших і від меча загинуло. ... Король ... почав хана просити і згоду обіцяти. Проте хан, аж поки йому не заплатять за труди і поки Зборівських статей козаків клятвою король не підтвердить, не хотів меч у піхви вкладати. Тоді поляки здалися на ласку переможців (*i*) з усім погодилися ... (*a*) самі заледве з вошами повернулися у Польщу.

1. Запропонуйте декілька інших можливих варіантів розвитку подій.

План Жванця із замком (виконав Наполеон Орда)

Коли в Україні

1653 р. Т. Хмельницький здійснював Молдовські походи, ... в Англії лордом-протектором було проголошено Олівера Кромвеля.

Підсумуйте свої знання.

1–2. Запам'ятайте дати і події.

- вересень 1650 р. – Перший Молдовський похід.
- лютий-березень 1651 р. – напад Мартина Калиновського на Брацлавщину.
- 18–30 червня 1651 р. – Берестецька битва.
- 18 вересня 1651 р. – Білоцерківський мирний договір.
- 23 травня 1652 р. – битва під Батогом, а потім похід до Молдавії.
- квітень-серпень 1653 р. – Молдовські походи Тимоша Хмельницького.
- вересень-грудень 1653 р. – Жванецька облога.
- 15 грудня 1653 р. – Кам'янецька угода.

3. Підготуйте усну довідку про введення в дію і припинення чинності Білоцерківського мирного договору.

4. Висловіть обґрунтоване судження. Які держави були зацікавлені у зміцненні Війська Запорозького, а які – ні і чому?

§23

Пригадаймо
разом

Військо Запорозьке в 1654–1657 рр.

- ✓ Як було укладено Зборівський мирний договір?
- ✓ Хто допомагав козакам під час Батозької битви?
- ✓ Як і чому закінчилася Жванецька облога?

Упродовж уроку
доведіть, що
Б. Хмельницький
прагнув до
здобуття
незалежності для
Війська
Запорозького

1. Українсько-московський договір 1654 р.

Зверніть увагу — це важливо!

З початку Національно-визвольної війни цілих 5 років відчутну військову допомогу козакам надавав лише кримський хан Іслам-Герей III, але події під Зборовом, Берестечком та Жванцем засвідчували непередбачуваність кримського хана і змушували Богдана Хмельницького вдаватися до пошуків нових союзників.

З усіх можливих варіантів у 1654 р. найбільш вигідним видавався союз із Московським царством (цар Алексей Михайлович Романов), з яким Військо Запорозьке поєднувало православне віросповідання і з яким гетьман давно підтримував дипломатичні стосунки. Рішення про укладення союзу із Московським царством було прийняте на раді у м. **Переяславі 8 січня 1654 р. (Переяславська рада).**

В березні 1654 р. рішення Переяславської ради були оформлені письмовими договорами між міщанами та царським урядом, а також між козаками та царським урядом. Договір козаків увійшов в історію під назвою **Березневі статті**. Військо Запорозьке визнавало зверхність царя, але за умов спільної боротьби проти ворогів та за умов збереження козацьких прав і вольностей.

1. Чому Богдан Хмельницький шукав нових союзників для боротьби проти Речі Посполитої?
2. Де і коли було прийнято рішення про військово-політичний союз із Московським царством?
3. Як називається письмова угода козаків із Московським царством?

Герб Війська
Запорозького з
літопису
Г. Граб'янки

Дослідник про перебіг Переяславської ради 1654 р.

Віктор Горобець (український історик)

На старшинській раді, що відбулася рано-вранці (про союз із Московським царством), у Хмельницького несподівано виникла ідея щодо скликання ще однієї ради — Генеральної, яка мала відбутися вже по полудню. Зрозуміло, що процедура скликання подібного роду зібрання вимагала набагато більше часу для його підготовки... (Тобто Генеральна рада того дня не могла відбутися) Проте о другій годині дня ... почали бити в барабани... Єдине, що на раді

Алексей Михайлович
Романов
(московський цар)

справді відбулося, так це формальне проголошення доцільності укладення союзу саме з московським царем, а не з якимись іншими володарями... (В той же день) виявилось, що ... Хмельницький і старшина були переконані в тому, що слідом за виголошенням українською стороною тексту присяги аналогічне мала зробити й російська сторона. Але Бутурлін заявив, що в Московській державі ніколи такого й не було, щоб цар присягав перед своїми підданими. Хмельницький, залишивши царську делегацію (у соборі Переяслава), разом із вищою старшиною пішов до будинку полковника Тетері, щоб скликати там уже третю за день козацьку раду, цього разу старшинську. ... Вихід із скрутної ситуації було знайдено в тому, що гетьман і старшина таки погодилися скласти присягу цареві. А боярин Бутурлін, зі свого боку, покладаючись на **слово Олексія Михайловича**, завірив їх у тому, що цар невідмінно підтвердить усі права й вольності Війська Зопорозького.

1. Скільки козацьких рад відбулося 8 січня у Переяславі?
2. Як вдалося залагодити непорозуміння?

Угода

Основні пункти Березневих статей

- ✓ Гетьмана і старшину козаки мали самостійно обирати на раді.
- ✓ Українські адміністрація (управлінський апарат держави) та суд лишалися самостійними і не підпорядковувалися Москві.
- ✓ Гетьману заборонялися самостійні зносини із Туреччиною та Польщею.
- ✓ Податки мав збирати український скарб.
- ✓ Зібрані податки слід було перераховувати до царської казни.
- ✓ Чисельність козацького війська встановлювалася в 60 тисяч

Примітка. Синім кольором виділено пункти, які Богдан Хмельницький не дозволив реалізувати на практиці.

Детальніше про...

те, хто відмовився присягати на вірність царю

На нібито Генеральній раді було присутньо всього трохи більше 200 чоловік. Відмовились підтримати Переяславську угоду й присягати московському царю полковники Іван Богун, Йосип Глух, Григорій

Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, Брацлавський, Кропивнянський, Полтавський (царських представників там побили киями), Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом Сільвестром Косовим. Не присягала Запорозька Січ. Не присягали селяни, а також жінки.

Сучасник подій про ставлення українців до союзу із Московським царством.

Василь Бутурлін (*царський посол на Переяславській раді*)

Почав гетьман говорити мову до всього народу: ... вже шість літ ми живемо в нашій землі без государя ... і бачимо, що не можна нам більше жити без царя... Той великий государ християнський ... тепер, милостиве своє царське серце до нас прихиливши, своїх великих ближніх людей до нас з царською ласкою своєю прислати зволив. Його коли ми щиро полюбимо, крім його царської високої руки, благодішнійшого пристановища не знайдемо... Весь народ закричав: «Волимо під царя східного православного...» ...

Центральна частина прапора Богдана Хмельницького

Шляхтич (XVII ст.)

Сучасник подій про ставлення українців до союзу із Московським царством.

Павша (*православний шляхтич на службі Речі Посполитої*)

Уманський і Брацлавський полки не хотіли ... їхати задля цієї присяги до Переяслава. ... Переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт захворів. Коли його, хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці, він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги ... (*Кияни*) дуже впиралися й не хотіли йти, але їх, як бидло, гнали... Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем, а після цієї присяги дуже на неї нарікали... Митрополит не дозволив присягати, і отець архімандрит, і усе духовництво...

1. Порівняйте свідчення двох джерел. Що є спільного в обох свідченнях, а що різного? Чому?

2. Наслідки українсько-московського договору 1654 р.

Зверніть увагу — це важливо!

Договір Війська Запорозького із Московським царством призвів до утворення антиукраїнського союзу між Річчю Посполитою та Кримським ханством. З новою силою розгорілося **полум'я війни**, яка протягом

1654–1656 рр. тривала між **Військом Запорозьким і Московським царством** з одного боку та **Річчю Посполитою і Кримським ханством** – з іншого.

Внаслідок військових дій значних руйнувань зазнала **Брацлавщина** (*відшукайте на карті*). Проте під контроль Війська Запорозького потрапили **землі південної Білорусі**, де було запроваджено козацький устрій та сформовано декілька білоруських полків. В Україні під контроль козаків підпали землі східної частини Волині та східної частини Західного Поділля.

Через укладення договору Московське царство отримало більше можливостей втручатися у внутрішні справи козацької держави.

1. Як вплинув на міждержавні відносини в регіоні українсько-московський союз 1654 р.?
2. Які були наслідки військових дій 1654–1656 рр.?
3. Подумайте. Чому кримський хан уклав військовий союз із Річчю Посполитою?

Дослідіть бойові дії 1654–1656 рр., користуючись картою

Карта

1. Заповніть пропуски в тексті, користуючись картою.

1654 р. московські війська і 20-тисячний козацький корпус полковника ... захопили майже всю Білорусь та частину Литви разом із столицею ... На півдні Білорусі було створено козацькі ... Ці землі відійшли під владу гетьмана. Тим часом восени 1654 р. 30-тисячна коронна армія дуже спустошила ... Героїчно загинули всі оборонці і навіть жінки міста ... Проте встояла Умань, яку полковник ... перетворив на неприступну фортецю. Вирішальна битва відбулася в січні 1655 р. під селом ... (нині – Черкаська область). Битву назвали Дрижипільською, бо було дуже ... Битва не визначила переможця. Кожна з армій: ..., ..., ..., ... відступила до своїх володінь. Проте протягом весни 1655 р. полки ... та ... звільнили землі ..., а Б. Хмельницький разом з московським військом В. Бутурліна **19 вересня 1655 р.** під містом ... розгромив коронне військо С. Потоцького, що дозволило звільнити значну частину Західної ... Проте, не бажаючи руйнувати місто і втрачати бійців, гетьман з Львова взяв лише ... А **12 листопада 1655 р.** біля містечка ..., зазнавши великих втрат у бою з ..., гетьман все ж домовився із кримським ханом про його невтручання в українсько-... війну, що стало значним у...м!

3. На сторожі національних інтересів

Зверніть увагу – це важливо!

24 жовтня 1656 р., зраджуючи своїх українських союзників, Московський цар укладає **Віленське перемир'я** із Річчю Посполитою задля спільних дій проти Швеції, а також з надією отримати в майбутньому польську корону (*пригадайте, з якою метою Богдан Хмельницький прагнув союзу із Московським царством*). У відповідь, дбаючи про права та інтереси своєї Батьківщини, Богдан Хмельницький укладає військовий союз із трансільванським князем Дьордем II Ракоці та веде переговори про союз зі шведським королем Карлом Густавом задля спільних дій проти Речі Посполитої. Зрештою було домовлено про спільні військові операції (*відшукайте на карті Швецію та Трансільванію*).

У грудні 1656 р. Богдан Хмельницький відправляє на підтримку трансільванському князеві та шведському королю козацький військовий корпус під проводом наказного гетьмана Антона Ждановича. Спільними зусиллями союзники здобули Перемишль, Краків, Люблін, Брест, Варшаву та ряд інших міст Речі Посполитої. Отримані здобутки союзникам не вдалося закріпити. Навесні 1657 р. з війни проти Польщі вийшла Швеція, у липні – Трансільванія, а **27 липня 1657 р. помер** відновлювач української державності, видатний полководець, гетьман Війська Запорозького, для усіх козаків – «батько Хмель», **Богдан Михайлович Хмельницький**.

Своїм спадкоємцям Богдан Хмельницький залишив відновлену українську державу – Військо Запорозьке з усталеними кордонами в межах трьох воєводств (Чернігівського, Брацлавського та Київського), а також з рядом контрольованих територій у південній Білорусі, східній частині Волині та східній частині Західного Поділля.

1. Коли було підписане Віленське перемир'я?
2. Як відреагував Б. Хмельницький на зраду Московського царя?
3. Коли помер Богдан Хмельницький і яку державну спадщину залишив нащадкам?

Карл X Густав,
король Швеції

Сучасник подій про умови, які Богдан Хмельницький вважав прийнятними для союзу зі Швецією (січень 1657 р.).

Готард Велінг (*посол шведського короля*)

Але при тім (*писар Іван Виговський*) пояснив мені, що з приводу моєї пропозиції (*про укладення союзу зі Шведським королівством*) була рада, і на ній ухвалено не вступати в жодні перемовини, доки (*шведський король*) не признає за ними (*козаками*) права на всю стару Україну або Роксоланію, де грецька віра була і мова (*їх*) ще існує – до Вісли.

1. Про яку подію з лютого 1649 р. нагадує цей документ?

Дослідник про шведське посольство до Б. Хмельницького у червні 1657 р.

Михайло Грушевський (*український історик*)

...(*Шведські послы показали*) всі документи, дані їм від короля, з котрих видно було, що Карл Густав принципово готовий прийняти всі жадання Запорозького Війська. Тоді ... Лілієкрони (*шведському послу*) надіслано запрошення, щоб приїздив, і, ... незважаючи на присутність московських послів, шведів з помпою (*помпезністю, пишністю*) впроваджено до Чигирини ... аби Москва побачила на власні очі, як козаки цінять приязнь і союз із шведським королем.

1. Обґрунтовано заперечте твердження. «Б. Хмельницький прагнув приєднати Україну до Московської держави».

Герб Густава
Лілієкрони,
шведського
посла

Учасник подій дає відповідь на вимогу московських послів про розірвання союзу козаків із Шведським королівством у червні 1657 р.

Богдан Хмельницький (*гетьман Війська Запорозького*)

Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз (*дружба*) і приязнь, і згода давня: тому більше шести літ, ще як ми не були в підданстві під царською високою рукою. І Шведи люди правдиві, всякий союз і приязнь – на що слово дали – додержують. А царська величність зо мною і всім військом немилосердно вчинив, помирившись з поляками...

1. Чи довіряє гетьман московському цареві?
2. Чи дозволяє гетьман цареві замість українців вирішувати їх власну долю?

Ільїнська церква у
с. Суботів —
усипальниця Богдана
Хмельницького

Карта

1. Подумайте. Чому шведи вийшли із війни проти Польщі?
2. З'ясуйте, які країни підтримували Річ Посполиту, а які воювали проти неї.
3. Які території контролював Богдан Хмельницький влітку 1657 р.?

Коли в Україні в 1657 р. помер гетьман Богдан Хмельницький, ...
в Священній Римській імперії того ж року помер імператор Фердинанд III Габсбург.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події.
 - **8 січня 1654 р.** – Переяславська рада.
 - **березень 1654 р.** – завершення оформлення Березневих статей.
 - **24 жовтня 1656 р.** – Віленське перемир'я.
 - **грудень 1656 р.** – **червень 1657 рр.** – союз козаків зі Швецією і Трансільванією.
 - **27 липня 1657 р.** – смерть Богдана Хмельницького.
2. Охарактеризуйте таких історичних осіб: короля Карла X Густава, князя Дьордя II Ракоці, царя Алексея Михайловича.
3. Порівняйте зміст Березневих статей з умовами Зборівського договору.
4. Усно підготуйте спростування або підтвердження наступної тези: «Б. Хмельницький у своїй діяльності керувався інтересами України та її людей».

РОЗДІЛ IV.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-х РОКІВ XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

Показувати на карті території Лівобережної і Правобережної Гетьманщин, Запорозької Січі, Слобідської України; події україно-московської війни; межу поділу України за Андрусівським перемир'ям, Бахчисарайським договором, «Вічним миром»; Чигиринські походи; події Північної війни на українських землях; територію поширення повстання Семена Палія.

Характеризувати зміст політики Росії щодо українських земель; адміністративно-територіальний устрій, господарське та повсякденне життя запорозьких земель; внесок Києво-Могилянської академії в розвиток освіти і науки; історико-культурні пам'ятки доби; основні положення Конституції Пилипа Орлика.

Визначати причини і наслідки періоду «Руїни»; військово-політичного виступу Івана Мазепи.

Висловлювати судження щодо діяльності гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Пилипа Орлика; кошових отаманів Івана Сірка, Костя Гордієнка; полковника Семена Палія; Феофана Прокоповича.

Вивчати хронологічні межі періоду «Руїни», дати Гадяцької угоди, Андрусівського договору, Бахчисарайського договору, «Вічного миру», повстання під проводом С. Палія; зруйнування Батурина і Чортомлицької Січі; Полтавської битви; ухвалення Конституції Пилипа Орлика.

Пояснювати та застосовувати терміни і поняття: «Руїна», «протекторат», «Малоросійська колегія», «козацьке бароко», «Чигиринські походи».

§24

Пригадаймо
разом

Гетьман Іван Виговський

- ✓ В якому році помер Б. Хмельницький?
- ✓ З ким на той час підтримувала союз гетьманщина?
- ✓ Яку посаду при Б. Хмельницькому займав І. Виговський?

Протягом уроку
з'ясуйте, до чого
приводить
наявність або
відсутність
рівноваги у
суспільстві

1. Перші кроки нового гетьмана Івана Виговського

Зверніть увагу — це важливо!

21 жовтня 1657 р. генеральна рада в Корсуні **обрала гетьманом** колишнього генерального писаря **Івана Виговського**. Новий гетьман у 1657 р. здобув **ряд успіхів у зовнішній політиці**: він уклав рівноправний союз зі Швецією, відновив приязні стосунки з Туреччиною, Трансільванією та Кримським ханством, домовився про перемир'я з Польщею.

Тим часом **цар Алексій Михайлович** хотів скористатися смертю Богдана Хмельницького, щоб повністю підкорити собі Україну. Московські послі неодноразово передавали Івану Виговському грамоти від царя, в яких він **вимагав** розірвати договір зі Швецією, якщо та не піде на мир з Москвою, вивести козацькі війська із Білорусі, хоча білоруси самі визнавали владу українського гетьмана; розташувати московські військові залоги в Чернігові, Ніжині, Переяславі, що дало б царю можливість контролювати гетьмана і збирати податки в тих містах.

Іван Виговський був проти такого обмеження прав Війська Запорозького, але, прагнучи миру й не бажаючи порушувати союзу з Московським царством, пішов на **окремі поступки**. Зокрема, дозволив розмістити московські військові залоги в Чернігові, Переяславі та Ніжині. Це призвело до втручання воєвод у справі місцевого управління та судочинства.

1. Кого обрали гетьманом на Корсунській раді 1657 р.?
2. Які вимоги ставив перед І. Виговським московський цар?
3. На які поступки погодився І. Виговський, щоб зберегти союз із Москвою?

Очевидець про Чигиринську раду 26 серпня 1657 р.

Васілій Кікін (посол московського царя в Чигирині)

... Вибрали ... на гетьманство писаря Івана Виговського, і дали йому гетьманську булаву, примовляючи: «Доки виросте

... Богданів син Юрій Хмельницький і прийде в літа, ... доти має відати військом (*протягом трьох років*)...

1. Спробуйте пояснити. Чому на підставі цього документа можна говорити, що гетьманство могло стати спадковим урядом Хмельницьких?

Історик про Чигиринську та Корсунську ради.

Михайло Грушевський (*український історик*)

... На першій раді, в Чигирині були полковники, а черні небагато, і з Запоріжжя козаки були ... А як була друга рада, в Корсуні (*21 жовтня 1657 р.*), то за гетьманським наказом були полковники і сотники з усіх полків, і з кожним сотником було черні по 20. З Запорозжя на тій раді козаків не було, бо не можна було по них послати (*через брак часу*)... На тій раді гетьман І. Виговський положив булаву і бунчук і поїхав з ради геть, а військо догонивши упростило, щоб був гетьманом далі...

Гетьман
Іван Виговський
(О. Владімірова,
В. Прядка, 2007 р.)

1. Яка з рад була Старшинською, а яка Генеральною? Чому?

2. Внутрішня політика І. Виговського

Зверніть увагу — це важливо!

Ще за часів Хмельниччини **козацтво було неоднорідним**: серед козаків були бідні і багаті, міщани і селяни, старовинне козацтво і щойно покозачена шляхта. Але талант Б. Хмельницького та його авторитет утримували в суспільстві рівновагу. Іван Виговський, прийшовши до влади, у своїй внутрішній політиці трохи більше уваги приділяв інтересам старшини, покозаченої шляхти та православного духовенства, і замало – усім іншим.

Нехтування І. Виговським інтересами селян та козацької сіроми (бідноти) призвело до бунтів проти гетьмана. **Навесні 1658 р.** розпочалось антиурядове повстання, яке очолили полтавський полковник **Мартин Пушкар** і запорозький отаман **Яків Барабаш** за таємної підтримки московського царя. Виговський спробував переконати повсталих не чинити братовбивства, але його не почули. У травні 1658 р. поблизу Полтави **війська гетьмана розбили повсталих за допомогою кримських татар.**

Хоч перемога була на боці гетьмана, але стабільності й миру це не принесло. В ході битви загинуло багато українців, що ще більше посилювало незадоволення новим гетьманом серед Війська Запорозького. Окрім того, майже відверта підтримка повстанців московським царем спонукала **Івана**

Виговського до зміни зовнішньої політики. Він вирішив розірвати стосунки з Московським царством і **повернутися до союзу з Річчю Посполитою**.

1. На кого у внутрішній політиці орієнтувався І. Виговський?
2. Хто очолив антигетьманське повстання в 1658 р.?
3. Що спонукало І. Виговського укласти союз із Річчю Посполитою?

Юрій Немирич

Джерело про одну з причин появи невдоволення гетьманом Іваном Виговським.

Самійло Величко (*козацький літописець*)

... Полтавці були (*дуже*) невдоволені поверненням (*покозаченого шляхтича*) Юрія Немирича, що був (*до війни*) одним з найбільших магнатів, а Виговський повертав йому майно. Немирич наклав на полтавців побори, яких вони давно не знали...

1. Порівняйте відомості М. Пушкаря з текстом документа.

Дослідники про зв'язок Мартина Пушкаря та Якова Барабаша з Московським царством.

Надія Кочерга (*український історик*)

Віктор Ревегук (*український історик*)

... Обидва лідери антигетьманського руху різними способами намагалися дискредитувати Івана Виговського і шукали підтримки в царського уряду, створюючи прецедент втручання Москви у внутрішні справи України, що загрожувало самому існуванню молодій козацькій державі...

Обрання полковником Мартина Пушкаря
(С. Васильківський)

Яків Барабаш
(уявний портрет невідомого автора)

Дослідник про політику Московського царства щодо Війська Запорозького.

Михайло Грушевський (*український історик*)

... Московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам (*людям, що обманом здобувають прихильність інших людей*), покликуючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному уряду... Ця політика Москви привела до страшної внутрішньої війни на Україні...

1. Порівняйте два вище наведені документи. Чи доцільно в описаній ситуації згадати вислів «Ворог мого ворога – мій друг»?

Джерело про придушення Іваном Виговським повстання Мартина Пушкаря та Якова Барабаша.

Самійло Величко (*козацький літописець*)

... А Виговський з козаками й татарами міцно вдарив на несправне Пушкареве військо ... і, вчинивши велику січу, нарешті зломив його і побив усе до ноги, врзнобіч розігнавши і там його добивши... В цьому бою Барабаш із запорожцями ... відлучились від Пушкаря й пішли ... до Січі... Пушкар ... в тому бою ... допустив, аби його молодецька голова (*була*) відсічена одним добрим козаком із пліч...

Герб Івана
Виговського

Зверніть увагу. Це вперше гетьман використав проти власного народу, хай і непокірного, іноземні війська.

1. Продовжіть речення. «І козаки М. Пушкаря та Я. Барабаша вірили у свою справу, і козаки Виговського також, але вони разом...».

3. Гадяцька угода

Зверніть увагу — це важливо!

6 вересня 1658 р. Іван Виговський уклав **Гадяцький договір** з Річчю Посполитою. Згідно угоди, Річ Посполита відтоді мала складатися з трьох рівноправних частин: Польщі, Литви та України під назвою **Велике князівство Руське**.

Підписання Гадяцької угоди призвело до **московсько-української війни 1658–1659 рр.** Головна битва відбулася **28 червня 1659 р.** поблизу м. **Конотопа** (нині Сумської обл.). У Конотопській битві війська гетьмана Івана Виговського та кримського хана Мехмед-Герая IV завдали нищівної поразки російському війську. Через це московський цар був наляканий і готовий іти на великі поступки Гетьманщині заради миру.

Але в Україні надто багато людей боялися, що Іван Виговський відновить владу шляхти та «старі» кріпацько-магнатські порядки. Тому відразу після Конотопської битви проти гетьмана піднімається потужне повстання на чолі з авторитетними козацькими полковниками, яке змусило І. Виговського зректися булави. Так відсутність єдності між українцями призвела до поступового настання **періоду Руїни** – часу розколу України, коли різні претенденти на гетьманську булаву боролися між собою, спираючись на своїх прихильників та іноземні війська. У підсумку — зруйновані міста і села, ослаблена, зневажена й поділена сусідами Україна.

1. В якому році було укладено Гадяцьку угоду?
2. Де і коли відбулася головна битва московсько-української війни?
3. Що в українській історії називають періодом Руїни?

Угода

Основні умови Гадяцького трактату 1658 р.

- ✓ Україна у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств під назвою Велике князівство Руське (ВКР) входила на рівних правах з Польщею і Литвою до Речі Посполитої.
- ✓ Виконавчу владу і командування військом здійснював гетьман, який обирався довічно і затверджувався королем. Обирати гетьмана мали козацтво, шляхта та духовенство.
- ✓ Вища законодавча влада повинна була належати Раді з представників від козацьких полків та міст Великого князівства Руського.
- ✓ Усе діловодство Великого князівства Руського мало вестися руською (староукраїнською) мовою.
- ✓ ВКР мало мати окремі військо, судову систему, власну монету.
- ✓ ВКР могло утримувати 30-тисячне реєстрове козацьке і 10-тисячне наймане військо. Польським військам заборонялось перебувати на території Великого князівства Руського.
- ✓ За поданням гетьмана 100 козаків з кожного полку щороку повинні прийматися до шляхетського стану.
- ✓ Берестейська унія скасовувалася. Православному митрополиту і п'ятьом єпископам надавалися місця у сенаті Речі Посполитої.
- ✓ Передбачалося відкрити в Україні два університети, а також гімназії, колегії та друкарні згідно потреби.
- ✓ Землі шляхти, конфісковані після 1648 року, поверталися попереднім власникам. Питання селян і козаків, які проживали на цих землях, залишалося нерегульованим.

Гадяцький трактат
Іван Вигівський

Автограф гетьмана Івана Вигівського

Особистість.

Іван Виговський (1608–1664)

Ім'я (повне). Іван Остапович Виговський.

Народження. Народився 1608 р., ймовірно, у с. Вигові Овруцького повіту Київського воєводства (нині Овруцький район Житомирської обл.).

Походження. З української православної шляхти.

Початкові умови формування особистості. Зростав у православної шляхетській багатодітній родині.

Освіта. Києво-Могилянський колегіум. Окрім української, чудово володів церковнослов'янською, польською, латинською, російською мовами.

Ключові події життя.

- ✓ У 30-х роках XVII ст. – канцелярист Луцького гродського суду, згодом – намісник луцького старости.
- ✓ На початку Національно-визвольної війни служив у війську М. Потоцького, у битві під Жовтими Водами потрапив у полон до татар, з якого був визволений Б. Хмельницьким.
- ✓ За гетьмана Б. Хмельницького був генеральним військовим писарем. На тій посаді сформував і очолив Генеральну військову канцелярію.
- ✓ У серпні 1657 р. на Чигиринській раді обраний гетьманом до часу повноліття Юрія Хмельницького, а 21 жовтня на Генеральній козацькій раді в Корсуні був обраний повноправним гетьманом.
- ✓ У внутрішній політиці орієнтувався на інтереси старшини та покозаченої шляхти, що призвело до козацьких повстань.
- ✓ Навесні 1658 р. придушив повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря та запорозького отамана Якова Барабаша. При цьому М. Пушкаря загинув у бою, а Я. Барабаша було страчено згодом.
- ✓ 6 вересня 1658 р. уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою.
- ✓ Здобув перемогу у Конотопській битві 28 червня 1659 р.
- ✓ Того ж року через антигетьманські виступи зрікся булави.

Наслідки діяльності. Після смерті Б. Хмельницького ... Україну від протиправних зазіхань ... царства, але ... внутрішня політика дозволила Московському царству ... у внутрішні справи України і завершилася масовими ... виступами.

1. Заповніть пропуски в підрубриці «Наслідки діяльності», використовуючи слова (*антигетьманський, Московське, втручатися, невдала, захистив*).

2. Зверніть увагу, коли і за яких умов покозачився шляхтич І. Виговський. Висловіть обгрунтоване припущення, як це вплинуло на особливості його гетьманування.

Карта

1. Відкоригуйте текст, користуючись картою.

Московське військо під проводом ... 16 квітня 1659 р. підійшло до м, яке мужньо боронили 5 ... козаків ... і ... полків на чолі з Майже ... місяці тривала облога. Козаки робили вилазки, відновлювали вали й не давали засипати рів. Щоб помститися, Трубецький послав частини свого війська до міст ... та ... Зруйнували їх, побили людей. Успішна оборона Конотопа дала можливість гетьману ... зібрати 60000 війська з ..., ... та затяжних (найманих) загонів. Об'єднане військо ... червня ... р. підійшло до Конотопа й змусило ворога панічно

Коли в Україні

Іван Виговський зрікся гетьманської булави, ...

в Іспанії король погодився поступитися на користь Франції своїми володіннями на північ від Піренейських гір.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати та події.

- **1657–1659 рр.** — гетьманування І. Виговського.
- **Весна 1658 р.** — повстання М. Пушкаря, Я. Барабаша.
- **6 вересня 1658 р.** — Гадяцька угода.
- **1658–1659 рр.** — московсько-українська війна.
- **28 червня 1659 р.** — Конотопська битва.

2. Поясніть значення терміна «Руїна».

3. Підготуйте повідомлення про причини, умови та наслідки Гадяцького договору.

4. Проаналізуйте. Що з визначенням «Руїни» співпадає з гетьмануванням І. Виговського, а що ні?

§25

Пригадаймо
разом

Військо Запорозьке від Юрія Хмельницького до Андрусівського перемир'я

Упродовж уроку простежте процес розпаду єдиної козацької держави на дві частини

- ✓ Які наслідки мала Конотопська битва?
- ✓ З чого розпочалася доба Руїни?
- ✓ Хто підтримував українські усябиці ззовні?

1. Гетьманування Юрія Хмельницького

Зверніть увагу — це важливо!

Після того, як І. Виговський відмовився від булави, **28 вересня 1659 р.** новим гетьманом **обрали Юрія Хмельницького**. Юрій розпочав гетьманування з підписання **Переяславських статей 1659 р.** з Московським царством. Згідно тієї угоди, українська держава перетворювалася на автономну частину Московського царства. Козакам не можна було самостійно переобирати гетьмана та старшину, розпочинати чи закінчувати війну, вести міжнародні перемовини. В українських містах мали розміщуватися царські залоги з воєводами, які мали утримуватися на кошти і засоби українців.

У 1660 р. Ю. Хмельницький разом із московським військом Шереметьєва, яке йшло окремою групою, здійснив похід на західноукраїнські землі. Ця операція увійшла в історію під назвою **«Чуднівська кампанія»**, бо союзні війська просунулися не далі Чуднова (нині місто в Житомирській обл.). Під Чудновим в оточення потрапив Шереметьєв, а війська гетьмана зазнали поразки неподалік, поблизу Слободищ, тож він був змушений підписати **Слободищенську угоду** з Річчю Посполитою, згідно якої Україна перетворювалася на її автономну частину з правом шляхти повертатися у свої старі маєтки та поновлювати кріпацтво і панщину.

Через Слободищенську угоду значна частина лівобережного козацтва відмовилася визнавати владу гетьмана й обрала наказним гетьманом **Якіма Сомка (1660–1663)**. У відповідь Юрій Хмельницький організував декілька походів на Лівобережжя, але в усіх зазнав невдачі і, зрештою, на початку 1663 р. на раді в Чигирині зрікся булави і під іменем Гедеон постригся в монахи.

1. Хто став гетьманом у 1659 р.? З ким він підписав угоду?
2. Як називалася військова операція на Правобережжі?
3. До чого призвело підписання Слободищенської угоди?

Дослідниця про підписання Переяславських статей 1659 р.
Татьяна Таїрова-Яковлева (російський історик)

14 жовтня до (царського посла) О. Трубецького ... від Юрія Хмельницького ... привозять знамениті Жердівські

Юрась Хмельниченко (гравюра з літопису Самійла Величка)

статті... (в яких передбачалися): ... тверда влада гетьманської адміністрації, свобода призначень, ... відсутність російських воєвод (в Україні), вільні зовнішні зносини, самостійна церква, поширення старшинської влади на територію Білорусі... Однак авторитетні ... полковники ... самі не приїжджають у Переяслав... Внаслідок цього воєводи нав'язали (Юрію Хмельницькому) нову редакцію Переяславської угоди, брехливо називаючи її «Статтями Богдана Хмельницького».

1. Які статті набули чинності: Жердівські чи Переяславські? Чому?

2. Розкол Гетьманщини. Правобережний гетьман Павло Тетеря

Зверніть увагу — це важливо!

У 1663 р. Військо Запорозьке розколося на дві частини: **Правобережну гетьманщину** і **Лівобережну гетьманщину**. Правобережні козаки більше схилилися до союзу із Річчю Посполитою, а лівобережні — до союзу із Московським царством. Першим правобережним гетьманом став **Павло Тетеря (1663–1665 рр.)**.

Павло Тетеря у своїй політиці спирався й оглядався на Річ Посполиту і Слободищенський трактат 1660 р. Щоб підкорити собі Лівобережжя, здійснив **похід у 1663–1664 рр.** разом із польськими військами та татарами. Похід був невдалий, оскільки королівські і ханські війська руйнували та грабували українські міста і села. Це згуртувало населення Лівобережжя і викликало обурення українців на Правобережжі.

Підсилювала незадоволення Павлом Тетерею і його внутрішня політика. Окрім того, що при ньому шляхта взялася відновлювати свої старі порядки в козацьких землях, з його згоди було **страчено** відомих старшин — **Івана Богуна та Івана Виговського**. Помалу П. Тетеря став королівським гетьманом, тож, побоюючись розправи козаків, **1665 р. Павло Тетеря втік** до Польщі.

1. В якому році відбувся розкол Війська Запорозького?
2. Чому Павло Тетеря втратив довіру українського козацтва?
3. В яких роках П. Тетеря був гетьманом?

Дослідниця про становище на Правобережжі.

Наталя Яковенко (український історик)

Павло Тетеря ... намагався привести до покори Полтавщину, але в його власних тилах вибухнули бунти: на Київщині антигетьманський рух очолив якийсь Сулимка, а на Поділлі брацлавський полковник Остап Гоголь проголосив

Павло Тетеря
(один із портретів)

себе (втім, на досить короткий час) підданим московського царя. Впродовж літа 1664 – весни 1665 рр. правобережні регіони Козацької держави перетворилися на арену жорстокої, безглуздої і хаотичної війни, в якій зійшлися, з одного боку, загони Івана Брюховецького, місцевих повстанців, запорожців та московських ратних людей, а з іншого – полки Павла Тетері, підсилені татарами і польським корпусом. Жоден з гетьманів не досягнув перемоги у війні берегів, а дрібні сутички, що точилися по всьому Правобережжю, ... виснажували змучений народ і сіяли деморалізацію та анархію.

1. Які іноземні війська були залучені до братовбивчої війни між Павлом Тетерею та Іваном Брюховецьким?

Особистість

Павло Тетеря (1620 (1622)–1671)

Ім'я (повне). Павло Іванович Тетеря-Моржковський.

Народження. Достовірно невідомо.

Походження. Напевно не встановлене.

Освіта. Закінчив унійну школу василіан у Мінську і Києво-Могилянський колегіум.

Початкові умови формування особистості. В молоді роки мав можливість здобути якісну освіту і подорожувати аристократичною Європою (був в Італії).

Ключові події життя.

- ✓ З дев'ятнадцяти років перебував на службі в магнатів Пражмовських.
- ✓ Через рік — канцелярист Луцького гродського суду.
- ✓ Учасник Національно-визвольної війни. Був писарем Переяславського полку, а з 1653 р. — Переяславським полковником. В 1649 р. очолював посольство Б. Хмельницького до трансільванського князя Дердя II Ракоці, а в 1654 р. в Москві від імені гетьмана укладав Березневі статті.
- ✓ Брав участь у підготовці до підписання Гадяцького договору 1658 р.
- ✓ Був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького.
- ✓ З 1663 по 1665 рр. — гетьман Правобережної України.
- ✓ Прагнув об'єднати українські землі під зверхністю Речі Посполитої. В 1663–1664 рр. разом з військами Яна II Казимира здійснив невдалий похід на Лівобережжя.

- ✓ Наступного року після походу за допомогою військ хана та короля придушив повстання на Правобережжі, але того ж року втік до королівських володінь.
- ✓ Якийсь час жив у Варшаві, але потім перебрався до Османської імперії.
- ✓ У квітні 1671 р. помер в Андріанополі (нині Едірне) на території Туреччини (був отруений агентами польського короля).

Наслідки діяльності. Його талант дипломата використовували ... Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький. Ораторські здібності цінували при польському й московському Та прагнення за будь-яку ціну збагатитись і утримати ... призвели до втрати і гетьманської ... , і авторитету; до розорення й ... Правобережжя.

1. Заповніть пропуски в підрубриці «Наслідки діяльності», використовуючи слова (*спустошення, гетьман, влада, двір, булава*).
2. Що із різних видів діяльності Павлу Тетері вдавалося найкраще? Запропоновані слова запишіть у зошиті від його найскромніших результатів до найуспішніших: виконавець дрібних доручень, канцелярист (писар), полковник, дипломат (переговорник), гетьман.

3. Лівобережний гетьман І. Брюховецький. Андрусівське перемир'я

Зверніть увагу — це важливо!

Царський уряд не довіряв Якимому Сомку, тому зажадав скликання Генеральної ради. **1663 р. на Генеральній раді в Ніжині (Чорній раді) першим гетьманом Лівобережжя обрали Івана Брюховецького (1663–1668)**, бо він обіцяв дбати про інтереси простих людей, містян та запорожців. Його підтримував навіть московський цар, бо і йому Брюховецький обіцяв, але дещо інше – дати скільки захоче влади в Україні. Для цього в рік обрання гетьман підтвердив Переяславські статті Ю. Хмельницького, а в **1665 р.** уклав нові – **Московські статті**, які дозволяли московським воєводам збирати податки з українців до царської казни.

Тим часом стало зрозуміло, що ані Московське царство, ані Річ Посполита не зможуть силою підкорити собі українців без їхньої згоди. Тоді ті держави, скориставшись розбратом в Україні, вирішили її поділити. **30 січня 1667 р.** було укладене **Андрусівське перемир'я** (в білоруському с. Андрусово під Смоленськом). Згідно його умов, війна припинялася на 13,5 років, Правобережжя мало відійти до Речі Посполитої, а Лівобережжя – до Московського царства.

А Іван Брюховецький, у свою чергу, не виконував своїх же обіцянок перед українцями. **Замість підтримки містян** – став збирати з них додатковий податок на гетьманські потреби, зменшив кількість міст, які жили за магдебурзьким правом. **Замість захисту інтересів козацьких низів** – став

захисником інтересів козацької старшини, а щоб запорожці не становили для нього загрози, розселив їх по всьому Лівобережжю невеликими групами. Усе це разом, а також **безчинства московських воєвод** та їх вояків, спричинило до **антимосковського повстання 1668 р.** в Лівобережжі та Слобідській Україні (землях, заселених українцями в межах Московського царства).

1. Хто став правобережним гетьманом у 1663 р.?
2. Коли було підписано Андрусівське перемир'я? Що воно передбачало?
3. Чому в 1668 р. розгорілося повстання в Лівобережній та Слобідській Україні?

Джерело про обставини проведення Чорної ради 1663 р.
Козацький Літопис Самовидця

Одні із збережених козацьких литаврів

...Як вдарено в бубни (*литаври*) на раду, Брюховецький ... піше військо припровадив до намету своєї сторони... І (*Яким*) Сомко не забарився: сам і усі козаки, які були при ньому, люди заможні, на конях добрих, ошатні і при зброї, як до війни... І скоро тая рада стала... Одні кричать: – Брюховецького гетьманом! А другі кричать: – Сомка гетьманом! І на стілець обох саджали. А далі між собою узяли битися (*подекуди на смерть*) і бунчук Сомків зламали. Ледве Сомко вирвався... І так сторона Сомкова мусила уступати... (*А люди*) Брюховецького на стілець всадили Брюховецького ... давши йому булаву і бунчук у руки...

Примітка. Ніжинську раду називають Чорною, бо в ній брали участь не лише козаки, але й посполитий люд (*чернь*), а ще через криваве побоїще, що на ній трапилося.

1. Подумайте. Чи могли Сомко та Брюховецький запобігти бійні? Як саме?

Угода

З умов Андрусівського перемир'я 1667 р.

- ✓ Україну поділили уздовж Дніпра: Лівобережжя визнавалося за Московською державою, Правобережжя – за Річчю Посполитою.
- ✓ Київ з прилеглими містечками на два роки залишався за Московською державою, а потім передавався Речі Посполитій.
- ✓ Запорожжя мало бути під зверхністю як Московського царства, так і Речі Посполитої та під їх захистом від татарських набігів.
- ✓ Московське царство повертало собі Смоленськ і Сіверщину.

Особистість

Іван Брюховецький (бл. 1623–1668)

Ім'я (повне). Іван Мартинович Брюховецький.

Народження. с. Диканька Першої полтавської сотні Полтавського полку.

Походження. Ймовірно, з козаків.

Початкові умови формування особистості. З юних років був джурую Богдана Хмельницького, виконував доручення приватного характеру.

Освіта. Володів латиною й був обізнаний у придворному етикеті.

Ключові події життя.

- ✓ Під час Національно-визвольної війни — джура, надвірний помічник Б. Хмельницького.
- ✓ У 1659 р. Ю. Хмельницький направив І. Брюховецького на Запорозжя, щоб той забезпечив йому прихильність запорожців.
- ✓ В тому ж році став кошовим отаманом Запорозької Січі. Завоював прихильність запорожців обіцянками, які не збирався виконувати.
- ✓ 1663 р. на Генеральній військовій раді у Ніжині (Чорній раді) був проголошений гетьманом Лівобережної України (1663–1668).
- ✓ З царським урядом уклав Батуринські статті (1663), які підтверджували Переяславські статті Ю. Хмельницького.
- ✓ Столицею Лівобережного Гетьманату зробив м. Гадяч.
- ✓ 1663–1665 рр. — невдалі спроби силою зброї підкорити собі Правобережну Гетьманщину.
- ✓ У вересні 1665 р. Іван Брюховецький першим з українських гетьманів особисто відвідав Москву, де погодився на підписання принизливих Московських статей 1665 р., які зводили нанівець автономію Лівобережної України. За це отримав титул боярина.
- ✓ Рятуючи свою владу, І. Брюховецький спробував очолити антимосковське повстання 1668 р., але був убитий козаками в таборі під Опішнею.

Наслідки діяльності. ... політика ... , з одного боку, майже ... українську ... і призвела до ... всередині країни, а з іншого — дозволила українцям відчувати, що вони можуть втратити з втратою власної держави.

1. Заповніть пропуски в підрубриці «Наслідки діяльності», використовуючи слова (*знищити, державність, промосковська, гетьман, кровопролиття*).

2. Висловіть обґрунтоване судження. Що спільного і відмінного в особливостях гетьманування І. Брюховецького та П. Тетері?

Карта

1. Відшукайте межі Лівобережної та Правобережної Гетьманщин.
2. Які міста у 1668 р. вдалося звільнити повстанцям від царських воєвод, а які —ні?

Коли в Україні 1668 р. спалахнуло антимосковське повстання, ...

на Піренейському пів-ві Іспанія визнала Португалію незалежною, хоч вона вже 23 роки була такою в дійсності.

Підсумуйте свої знання.

- 1–2. Запам'ятайте дати та події.
 - **1659 р.** — обрання гетьманом Ю. Хмельницького. Переяславські статті.
 - **1660 р.** — Чуднівська кампанія. Слободищенська угода.
 - **1663 р.** — Розкол Гетьманщини. Обрання правобережним гетьманом Павла Тетері.
 - **1663 р.** — Чорна рада в Ніжині, обрання лівобережним гетьманом Івана Брюховецького.
 - **30 січня 1667 р.** — Андрусівське перемир'я.
 - **1668 р.** — антимосковське повстання на Лівобережжі та в Слобідській Україні.
3. Підготуйте повідомлення про способи, якими Іван Брюховецький здобув підтримку як українців, так і царського уряду на Чорній раді в Ніжині.
4. Займіть обгрунтовану позицію. «Україна розкололася» чи «Україну розкололи».

§26

Пригадаймо
разом

Гетьман Петро Дорошенко

- ✓ Якими були умови Андрусівського перемир'я?
- ✓ Якими були особливості гетьманування П. Тетері?
- ✓ Які були особливості гетьманування І. Брюховецького?

Протягом уроку
з'ясуйте, чому
політика
П. Дорошенка
знала краху

1. Петро Дорошенко і відновлення єдності Війська Запорозького

Зверніть увагу — це важливо!

У той час, коли Правобережжя лежало в руїні, а чисельність населення зменшилась на 65–70%, у Чигирині в **жовтні 1665 р. Петро Дорошенко** був обраний Правобережним гетьманом. Гетьман поставив перед собою мету – стабілізувати ситуацію в державі, боротися за об'єднання всіх земель Війська Запорозького, здобути незалежність як від Московії, так і від Речі Посполитої.

Для досягнення мети Петро Дорошенко провів ряд реформ: створив постійне **20-тисячне сердюцьке** (наймане) військо, щоб позбутися залежності від старшини; встановив на кордоні нову **митну лінію** й почав **карбувати власну монету** задля зміцнення фінансової системи, часто **скликав козацькі ради**, щоб здобути підтримку козаків, і **заохочував заселення** спустошеного війнами Правобережжя.

Коли ж на Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання, П. Дорошенко вирішив скористатися ситуацією для об'єднання українських земель. Щоправда, рятуючи своє становище, Іван Брюховецький спробував те повстання очолити, але козаки йому вже не повірили і стратили Брюховецького в таборі під Опішнею. Туди ж прибув П. Дорошенко і на спільній раді в **червні 1668 р. був обраний гетьманом обох берегів Дніпра**. Зі своїм основним військом він повернув на правий берег, щоб відбити наступ коронних військ, а на лівому березі залишив **наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного** на випадок нападу царських воєвод.

1. Коли і де гетьманом було обрано Петра Дорошенка?
2. Які реформи провів Петра Дорошенко на Правобережжі?
3. Коли і де Петра Дорошенка обрали гетьманом обох берегів Дніпра?

Герб П. Дорошенка

Про умови, за яких Петро Дорошенко став гетьманом.

Дмитро Дорошенко (український історик)

... (При обранні) гетьман мусив визнавати польський суверенітет (над козаками), хоча б уже тому, що в цілому ряді важніших пунктів краю: в Чигирині, Корсуні, Білій Церкві та інших стояли польські залоги, а в самого

Дорошенка спочатку була всього якась тисяча козаків, і вся його сила, як каже один сучасник, була в татарах. ...

1. Яку державну спадщину залишив по собі Павло Тетеря?

Історик про дії Петра Дорошенка на Правобережжі.

Наталя Яковенко (український історик)

... Укріплюючи свою владу, новий гетьман рішуче подавив опозиційні виступи лідерів промосковської орієнтації, і невдовзі ... скликав старшинську раду, яка схвалила запропоновану ним програму – *вигнати усіх ляхів з України до Польщі* і, заручившись підтримкою хана Адиль-Гірея, під гетьманською булавою об'єднати Лівобережжя та Правобережжя. ... У грудні 1666 р. разом з незмінними союзниками-татами він розбив відділи коронного війська ... на Поділлі, розпочинаючи чергову ... війну.

Примітка. На той час П. Дорошенку вдалося взяти під контроль правобережну Київщину та Брацлавщину.

1. На що скористав П. Дорошенко перші 14 місяців свого гетьманування?

Один із портретів Петра Дорошенка

Гетьманське військо на марші, мал. кінця XVII ст. Припускають, що це сердюки

Про умови, за яких Петро Дорошенко став гетьманом.

Дмитро Дорошенко (український історик)

... Дорошенко вернувся до Чигирин, який став його резиденцією, як ... за Б. Хмельницького й І. Виговського. Число прихильників Дорошенка почало швидко зростати ... (і в скорому часі досягло) 20.000 козаків. Основою своєї збройної сили зробив Дорошенко полки ... сердюків, ... які склалися з найманих «охотників», ... не залежали від різних політичних хитань ... і знали тільки свого вождя. Серед них були й чужоземні офіцери, які перейшли до Дорошенка з польської служби. Тримав при собі Дорошенко й відділи татарської кінноти...

1. Обговоріть у загальному колі. Що спільного і відмінного між військами Б. Хмельницького та П. Дорошенка?

2. Петро Дорошенко і Дем'ян Многогрішний

Зверніть увагу — це важливо!

Коли Петро Дорошенко з військом залишив край, **Дем'ян Многогрішний** під загрозою московських військ та промосковськи налаштованих старшин погодився розірвати стосунки з Дорошенком. Натомість його обрали

повноправним гетьманом Лівобережної України. Окрім того, Дем'яну Многогрішному вдалося в складних переговорах із московитами підписати порівняно вигідні **Глухівські статті (9 березня 1669 р.)**, за якими Гетьманщина знову отримувала широку автономію.

Тим часом ситуація на Правобережжі суттєво ускладнилася. Запорожці окремо проголосили гетьманом **Петра Суховієнка**, який розпочав бойові дії проти Петра Дорошенка, а із заходу наступали коронні війська на Київщину і Брацлавщину. Коли ж Суховієнко в боротьбі з Дорошенком зазнав поразки, в Умані, за підтримки Польщі у 1669 р. було проголошено гетьманом **Михайла Ханенка**. За таких умов Петро Дорошенко все більше схилився до думки про союз із Османською імперією.

У той час, коли Правобережжя палало у полум'ї безперервних боїв, Д. Многогрішний вжив ряд заходів, які поклали край Руїні на Лівобережжі, і домігся щоб Київ залишився у складі Лівобережної гетьманщини. Для підтримки порядку він створив **наймане військо компанійців**, підтримував старшину, роздаючи їй землі. Але водночас надто обдаровував посадами й землями родичів, самочинно карав полковників, **все менше зважав на Старшинську раду**. Таке посилення гетьманської влади не подобалося Москві. Отож, царські урядники скористалися доносами заздрісної та чимось ще невдоволеної старшини. **1672 р. Д. Многогрішного арештували**, відправили до Москви, а згодом до Сибіру.

1. Коли і чому лівобережним гетьманом став Дем'ян Многогрішний?
2. Назвіть конкурентів Петра Дорошенка на Правобережжі.
3. Якими були успіхи і невдачі Дем'яна Многогрішного?

Герб та автограф
Дем'яна Многогрішного

Угода

Основні умови Глухівських статей 1669 р.

- ✓ Підтвердження вольностей Війська Запорозького, прав і привілеїв козацької старшини.
- ✓ Московські воєводи залишалися в Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові, Острі, але мали займатися лише військовими справами.
- ✓ Податки повинні збиратися козацькою старшиною й надходити до гетьманської скарбниці.
- ✓ Гетьману заборонялося мати самостійні відносини з іноземними державами, але зберігалося право посилати своїх представників на дипломатичні перемовини, пов'язані з Гетьманщиною.
- ✓ Козацький реєстр встановлювався в 30 тис.
- ✓ Обмежувався перехід селян у козацтво.

Особистість.

Дем'ян Многогрішний (1631–1703)

Ім'я (повне). Дем'ян (Демко) Гнатович Многогрішний.

Народження. З-під м. Коропа на Чернігівщині.

Походження. З селянської родини.

Початкові умови формування особистості. Як селянин з дитинства ненавидів систему господарювання Речі Посполитої, тому, коли спалахнула Хмельниччина, покозачився і, користуючись хистом лідера, організовував великі селянські загони для боротьби з неприятелем.

Освіта. Був чоловік «простий і неграмотний» — так сам про себе казав.

Ключові події життя.

До 1668 р. В часи Хмельниччини пройшов шлях від покозаченого селянина до генерального осавула. За гетьманування І. Брюховецького став чернігівським полковником. Був противником Андрусівського договору, тому в 1668 р. взяв участь в антимосковському повстанні на Лівобережжі. Підтримував політику П. Дорошенка, спрямовану на об'єднання українських земель. У 1668 р. був призначений наказним гетьманом Лівобережної України.

З 1668 р. В грудні під загрозою вторгнення московських військ був обраний Лівобережним гетьманом. У 1669 р. уклав Глухівські статті з Московським царством. Столицею зробив м. Батурин. Домігся, щоб Київ залишився у складі Лівобережної гетьманщини. У внутрішній політиці спирався на наймане військо компанійців; старшин-родичів; на дисципліну, яку встановлював власноруч, караючи без старшинської ради навіть полковників. У 1672 р. звинувачений у державній зраді на підставі доносів козацької старшини і вивезений з родиною до Сибіру. В 1696 р. став ченцем, до смерті жив у монастирі.

Наслідки діяльності. Вольовий характер і амбітні плани допомогли йому стати гетьманом ... , зміцнити там свою владу і встановити ... , припинивши цим у регіоні Але ... зі старшиною через розподіл землі й маєтків та самовладність у вирішенні державних питань призвели до ... спротиву та втрати

1. Заповніть пропуски в підрубриці «Наслідки діяльності», використовуючи слова (*влада, старшинський, Руїна, порядок, Лівобережжя, конфлікт*).

2. Порівняйте синій текст рубрики із документами №4 та №10 §21. Сформулюйте висновки.

3. Петро Дорошенко та Іван Самойлович

Зверніть увагу — це важливо!

П. Дорошенко в 1669 р. прийняв непросте рішення — визнав протекторат Османської імперії і попрохав у неї допомогу. Як наслідок,

османи захопили м. Кам'янець, але і завдали жахливих спустошень по всьому краю. Після кровопролитної війни Туреччина уклала з Польщею **Бучацький мирний договір у жовтні 1672 р.**, за яким **П. Дорошенку** як васалу османів мали належати лише спустошені **Брацлавщина та Південна Київщина**, а під владу султана відходило Подільське воєводство із м. Кам'янцем.

Незадовго перед тим на Генеральній військовій раді під Конотопом у **червні 1672 р.** новим гетьманом Лівобережжя було обрано **Івана Самойловича**. І. Самойлович, щоб стати гетьманом, заручився підтримкою московського царя та дворянства, пообіцявши їм більше прав на Україні. І як наслідок – нова угода з Московським царством – **Конотопські статті**, які дещо обмежували владу гетьмана. Зважаючи на промахи свого попередника, І. Самойлович будував аристократичну державу, – в якій влада належить знатним людям. Для цього гетьман **регулярно скликав старшинську раду**, обдаровував старшин маєтностями, сформував із синів старшин **бунчукове товариство**. Бунчукові товариші, перебуваючи при гетьманові, з юнацьких років готувалося до служби на військових та адміністративних посадах.

Значну увагу гетьман Самойлович приділяв церковному будівництву. Заохочував до того старшин. Але справами власне церковними цікавився мало. Саме за його гетьманування в **1686 р. Київську митрополію було включено до складу Московської патріархії**. І хоча в 1687 р. **Константинопольська патріархія визнала цю дію неканонічною**, Українська православна церква все ж втратила свою незалежність.

1. Що передбачав Бучацький мирний договір 1672 р.?
2. Кого і коли обрали гетьманом після Дем'яна Многогрішного?
3. Коли Київську митрополію було підпорядковано московському патріархові?

Угода

Основні умови Бучацького мирного договору 1672 р.

- ✓ Річ Посполита визнавала незалежність «Української держави».
- ✓ (перше використання такої назви у міжнародному договорі) в межах Брацлавщини та Південної Київщини, що переходили під владу Петра Дорошенка.
- ✓ Річ Посполита віддавала Туреччині Подільське воєводство з м. Кам'янець.
- ✓ Річ Посполита зобов'язувалась сплачувати щорічну данину турецькому султану в розмірі 22 тис. золотих.
- ✓ Річ Посполита за зняття османами облоги зі Львова повинна була сплатити контрибуцію.

Примітка. Сейм відмовився затвердити умови договору, тож війну було поновлено.

Особистість.

Іван Самойлович (?–1690)

Ім'я (повне). Іван Самійлович Самойлович.

Народження. Народився в м. Ходорків (Ходорів) Київського воєводства (нині Житомирщина).

Походження. З родини священника.

Початкові умови формування особистості. Виховувався серед православного духовенства. Батько готував сина до служби священником.

Освіта. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1672 р. У 60-х роках XVII ст. — сотенний писар. 1668 р. взяв участь в антимосковському повстанні. В часи Д. Многогрішного був чернігівський полковник, а згодом генеральним суддею.

З 1672 р. — гетьман Лівобережжя. Того ж року підписав Конотопські статті, котрі більше, ніж Глухівські обмежували владу гетьмана і права Гетьманщини. Вів війну проти Петра Дорошенка. У 1674 р. був проголошений гетьманом обох берегів Дніпра. В 1678–1679 рр. провів «Великий згін» правобережного люду на Лівобережжя. Утримував наймане військо. Прагнув закріпити спадковість гетьманської влади. Своїм синам надавав найвпливовіші посади в гетьманському уряді. Вороже ставився до Польщі й Османської імперії. Командував козацькими полками у невдалому Кримському поході 1687 р., який очолював Василь Голіцин. Незадоволена Самойловичем старшина змовилася з В. Голіциним. Разом їм вдалося 1687 р. арештувати Івана Самойловича, звинуватити у зраді і відправити до Сибіру, де він помер 1690 р. Все майно його і його родичів було конфісковано.

Наслідки діяльності. Прагнення сформувати гетьманську державу з ... формою правління суперечило ... демократичній традиції, тому наштотувалося на супротив У підсумку Іван Самойлович зміцнив ... але ослабив ... становище ... Гетьманщини.

1. Заповніть пропуски в підрубриці «Наслідки діяльності», використовуючи слова (*Лівобережна, монархічна, козацька, політичне, економічне, старшина*).

2. Подумайте. Як Москва використовувала правило «Розділяй і володарюй» у Гетьманщині?

Угода

Основні умови Конотопських статей 1672 р.

- ✓ Заборона гетьману судити й увільняти з «урядів» генеральну старшину без згоди усієї старшини.

- ✓ Заборона гетьману листуватися з іноземними володарями, і особливо з Петром Дорошенком.
- ✓ Гетьман погоджувався на проведення царем переговорів про Гетьманщину без присутності її представників.

За картою вивчіть умови Буцацького мирного договору 1672 р.

Карта

1. Відшукайте на карті межі Української держави за Буцацьким мирним договором.

Коли в Україні

Д. Многогрішний підписав Глухівські статті, ...
на о. Крит Османська імперія захопила його столицю у ході війни з Венецією.

Підсумуйте свої знання.

1–2. Запам'ятайте дати та події.

- **1665 р.** — обрання гетьманом Петра Дорошенка на раді в Чигирині.
- **1668 р.** — проголошення П. Дорошенка гетьманом обох берегів Дніпра.
- **1668–1672 рр.** — гетьманування Д. Многогрішного. **Глухівські статті 1669 р.**
- **1672 р.** — обрання гетьманом на Лівобережжі Івана Самойловича.
- **1672 р.** — Буцацький мирний договір.
- **1686 р.** — підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові.

3. Підготуйте довідку «Спільне і відмінне в діях Д. Многогрішного та І. Самойловича».

4. Займіть обгрунтовану позицію. У діяльності П. Дорошенка до 1672 р. було більше успіхів чи невдач?

§27

Пригадаймо
разом

Припинення існування Правобережної гетьманщини

- ✓ Який гетьман спробував об'єднати Гетьманщину?
- ✓ Що передбачало Андрусівське перемир'я 1667 р.?
- ✓ Хто гетьманував на Лівобережжі з 1672 р.?

Упродовж уроку
з'ясуйте, чому
зовнішня й
внутрішня
політика
П. Дорошенка
знала краху

1. Чигиринські походи

Зверніть увагу – це важливо!

Через два роки після Бучацького миру козаки Івана Самойловича із московськими ратниками перейшли Дніпро, не порушуючи при цьому умов Андрусівського перемир'я, оскільки за Бучацьким договором ці землі уже належали не польському королю, а турецькому султанові. На той час, через безчинства турецьких військ від Дорошенка відвернулися більшість його прихильників, тож багато міст Правобережжя добровільно перейшли під булаву **Івана Самойловича**, а в березні 1674 р. на раді в Переяславі його проголосили гетьманом обох берегів Дніпра. П. Дорошенко якийсь час намагався чинити опір, але тільки ускладнював своє становище. В підсумку від нього відвернулися найближчі родичі та друзі і навіть сердюки. **1676 р. Петро Дорошенко зрікся** булави на користь І. Самойловича.

Щоб зберегти свій вплив на українські землі й надати законності своєму вторгненню, османи **1677 р.** зі Стамбула привезли в Україну **Юрія Хмельницького**, проголосили його правобережним гетьманом з голосливним титулом «князь Сарматії і України, гетьман усіх Військ Запорозьких». Резиденцією Ю. Хмельницького стало м. **Немирів**. Звідти він як васал османів розсилав свої універсали для збору війська, але безрезультатно.

Тим часом, Османська імперія прагнула оволодіти козацькою столицею – Чигирином, де закріпилися козацько-московські війська І. Самойловича. Всього османи здійснили **два Чигиринські походи – 1677 р. та 1678 р.** З першого разу захопити Чигирин не вдалося, а **під час другого козацька столиця була знищена**. Щоб позбавити османів ресурсів для наступу на Лівобережжя, Іван Самойлович організовував **«Великий згін» (1678–1679 рр.)** – масове, примусове переселення людей з правого берега Дніпра на лівий. Правобережжя перетворилось на пустку, а Туреччина і Московське царство підписали в **1681 р. Бахчисарайський мир**, за яким кордон проходив по Дніпру, а південна Київщина мала лишатись незаселеною територією.

1. Коли і на чю користь зрікся булави П. Дорошенко?
2. Кого в 1677 р. Османська імперія проголосила гетьманом замість П. Дорошенка?
3. Скільки було Чигиринських походів і чи пов'язаний із ними «Великий згін»?

Особистість.

Петро Дорошенко (1627–1698)

Ім'я (повне). Петро Дорофійович Дорошенко.

Народження. Народився 1627 р. в Чигирині.

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Початкові умови формування особистості. Юнацькі роки провів на Січі.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1665 р. Під час Національно-визвольної війни пройшов шлях від простого козака до писаря Чигиринського полку й полковника Прилуцького полку. Підтримав обрання гетьманом Івана Виговського, брав участь у придушенні заклоту Мартина Пушкаря та Якова Барабаша. Під час гетьманування Павла Тетері виконував обов'язки генерального осавула.

З 1665 р. — гетьман Правобережної гетьманщини (1665–1676 рр). У 1667 р., в союзі з татарами розгромив коронні війська на Поділлі, та цей успіх не був закріплений, бо січовики під проводом Івана Сірка напали на Крим. Петро Дорошенко був прихильником встановлення спадкового гетьманату та повної незалежності Війська Запорозького. Спирався на підтримку київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який перебував у гетьманській резиденції в Чигирині. Для заселення вільних земель у степовому прикордонні заснував новий Торговицький полк. У 1668 р. обраний гетьманом обох сторін Дніпра. У 1669 р. уклав з Туреччиною Корсунські статті про підданство, які передбачали повну автономію Правобережної України в складі Османської імперії, проте залучення турецьких військ принесло великі руйнування і нещастя українцям. Восени 1675 р. на раді в Чигирині склав з себе гетьманство. У 1677–1698 рр. проживав на території Московії, де й помер, будучи дворянином.

Наслідки діяльності. Дорошенко зумів поєднати ... гетьманську ... з діяльністю генеральних і старшинських Відновити єдність ... , хоча й ненадовго. Проте залучення до своїх воєн війська ... , непорозуміння із запорожцями, постійні війни з декількома ворогами одночасно призвели до занепаду

1. Заповніть пропуски в підрубриці «Наслідки діяльності», використовуючи слова (*Правобережна Гетьманщина, Військо Запорозьке, влада, сильна, рада, османи*).

2. Порівняйте долю П. Дорошенка, Д. Многогрішного та І. Самойловича. Зробіть висновки.

План
Чигиринського
замку

Дослідник про стан Чигирин в 1677 р.

Юрій Сорока (український історик)

Станом на весну 1677 року Чигирин був досить потужною фортецею. Ще за ... Петра Дорошенка ... (було) поглиблено рови, зміцнено муровані та дерев'яні стіни, ... були також полагоджені вежі, мости й дороги. На Замковій горі у Верхньому місті було споруджено новий мурований бастіон, який ... називався «вежею Дорошенка». Спішно укріплювались інші дільниці оборони. І все ж ... Ромадановський і Самойлович розуміли: обороняти місто ... силами гарнізону (6 тис. козаків і московитів) — надзвичайно важке завдання. ... Запаси харчів у місті ... (не дозволяли) вести мову про довгу осаду.

1. Якими були сильні і слабкі сторони Чигиринського замку в 1677 р.?

Очевидець про озброєння Чигиринського замку.

Патрік Гордон (один з керівників московських військ)

... У ньому (Чигирині) перебувало 45 різноманітних гармат, чотири з них, дуже довгі, були відлиті в Німеччині. Крім того, було ще 10 великих гармат; інші були або короткі для стрільби картеччю, або легкі польові; крім того, в замку було ще 5 мортир, із яких три були залізні. Бомб було дуже мало, ручних гранат не більше 800. Після закінчення облоги залишилося всього 28 бомб і 23 бочки пороху...

Мортира –
облогова гармата
для перекидання
ядер, бомб через
мури

1. Співставте військово мистецтво козаків і підбір гармат у Чигирині.

Дослідник про дії Патріка Гордона, як коменданта Чигиринської фортеці під час другого Чигиринського походу.

Юрій Сорока (український історик)

Патрік Гордон ... не був ... посвячений у таємні задуми російського командування, тож рішення про вихід із міста стало для нього цілком несподіваним. ... У ніч на 12 серпня (1678 р.) московські війська висадили в повітря пороховий склад та інші споруди замку, підірвали гармати і разом з українськими козаками почали з боєм відступати з охопленого пожежами Чигирин. ... Відступ (війська), слід зауважити, не був злагодженим...

Патрік Гордон

1. Як до документа стосується вислів: «Програвав той, хто заздалегідь вважає себе переможеним»?

Угода

Основні пункти Бахчисарайського миру 1681 р.

- ✓ Кордон встановлювався по Дніпру.
- ✓ Лівобережжя, Київ, Запорозжя мали належати Москві.
- ✓ Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля залишалися за Османською імперією.
- ✓ Територія між Південним Бугом і Дніпром мала бути незаселеною.
- ✓ Козаки отримували право на рибну ловлю, добування солі та вільного плавання Дніпром та його притоками до Чорного моря.
- ✓ Татари отримали право кочувати в степах обабіч Дніпра.

2. Іван Дудка – останній правобережний гетьман

Зверніть увагу – це важливо!

Оскільки **Ю. Хмельницький** не зміг організувати боєздатну армію та постачання припасами османського війська, він втратив підтримку у Стамбулі. А через жорстоке поводження з підданими і непорозуміння з кимось із впливових жителів Кам'янця його усунули із гетьманства та **стратили 1681 р.**

Османська імперія замість Ю. Хмельницького призначила **правобережним гетьманом** молдавського господаря **Георге Дудку**. Хоча він був першим гетьманом не українцем, але як володар булави зробив **ряд вдалих кроків**. Зокрема, організував заселення спустілого Правобережжя, надав переселенцям пільги та дозволив влаштувати життя за козацькими звичаями. Правобережжя почало відроджуватись. Це викликало незадоволення в Речі Посполитій. Її воякам вдалося полонити І. Дудку і стратити в 1683 р. Оскільки ані Османська імперія, ані Річ Посполита більше гетьманів на Правобережжя не призначали, **1683 р. вважається датою припинення існування Правобережної гетьманщини.**

Отже, Османська імперія не мала можливості постійно утримувати під контролем Правобережжя. Через це там знову зіткнулися інтереси Речі Посполитої та Московського царства. Внаслідок переговорів між цими державами в **1686 р. було укладено Вічний мир**, який закріпив основні положення Андрусівського перемир'я. Запорозжя і Київ з околицею передавалися під контроль Московського царства. Османська імперія і Кримське ханство не мали можливостей збройно зреагувати на ту угоду і були змушені відмовитись від своїх попередніх завоювань в Україні.

1. Чому Ю. Хмельницького було усунуто з гетьманства в 1681 р.?
2. Коли було припинено існування Правобережної гетьманщини?
3. Яку угоду уклали Річ Посполита і Московське царство в 1686 р. та що вона передбачала?

Турецький воїн
(яничар)

Журналіст про гетьманування Ю. Хмельницького.

Богдан Сушинський (*український журналіст і письменник*)

Зрештою, сам титул (*князя*) ... йому ще могли б подарувати. Не дарували іншого: не довіряючи козакам, він опирався здебільшого на загони турків і татар, які поводитися (*тоді*) в Україні, як і завжди поводяться завойовники. ... Сам Юрій Хмельницький теж чинив не краще. Відчуваючи, що народ не любить і навіть ненавидить його, гетьман платив народові тим самим та ще й з надлишком. Каткування, страти, дивацькі податки, що він запроваджував на підвладній собі території, навіть турків спонукали замислитись: чи не мають вони справи з людиною не сповна розуму?

1. Висловіть обґрунтоване судження. Ю. Хмельницький: князь чи гетьман?

Особистість.

Юрій Хмельницький (1641–1681)

Ім'я (повне). Юрій (в чернецтві Гедеон) Венжик Богданович Хмельницький.

Народження. Народився 1641 р. на хуторі Суботів.

Походження. Молодший син славетного гетьмана Богдана Хмельницького.

Початкові умови формування особистості. Був схильним до науки і початково знаходився в тіні свого старшого брата Тимоша. Згодом батько готував його до гетьманування.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові дати в житті. 1641 р.; 1657 р.; 1659 р.; 1663 р.; 1677 р.; 1681 р.

1. Ю. Хмельницький декілька разів з'являвся в політичному житті України. Згадайте (підказка: див. ст ... - ..., ..., ... та ...) ті події, спираючись на наведені ключові дати з його життя, і зробіть власні висновки про наслідки його діяльності.

Герб князівства
Молдова

Дослідник про діяльність Георге (Юрія) Дуки.

Петро Пиріг (*український історик*)

Ставши гетьманом Правобережжя, Ю. Дука запровадив традиційні форми управління цією частиною України. Своїм намісником (наказним гетьманом) він призначив Івана Дрешнича (Драгинича). А на козацькій раді, що відбулася

Георге III Дука

восени 1681 р. біля Немирова, були обрані запропоновані Дукою й Драгиничем полковники Білоцерківського, Корсунського, Черкаського й Чигиринського полків. ... (Також) були заходи, спрямовані на колонізацію Правобережної України. ... Він закликав населення переселятися на Правобережжя й обіцяв йому звільнення від податків і повинностей терміном на 520 років.

1. Висловіть власну думку щодо останнього речення документа.

Угода

Основні пункти Вічного миру 1686 р.

- ✓ Лівобережна Гетьманщина, Запорозжя, Київ з околицями визнавалися за Московським царством.
- ✓ Північна Правобережна Київщина, Волинь, Галичина відходили до Речі Посполитої.
- ✓ Брацлавщина і Південна Київщина ставали нейтральною зоною між Московським царством і Річчю Посполитою.
- ✓ Поділля у випадку визволення від Османської імперії переходило до Речі Посполитої.
- ✓ Річ Посполита за відмову від Києва отримувала компенсацію в розмірі 146 тис. карбованців.
- ✓ Православному населенню Речі Посполитої гарантувалось право на вільне віросповідання.
- ✓ Московська держава розривала договори з Османською імперією та Кримським ханством й вступала до антитурецького військового союзу — Священної ліги (Австрія, Польща, Венеція, Папська держава).

3. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст.

Зверніть увагу — це важливо!

Оскільки офіційно призначених Туреччиною гетьманів на Правобережжі не було й залюднення Правобережжя здійснювалось стихійно, то Річ Посполита вирішила цей процес взяти під свій контроль. **Причинами**, що спонукали польську владу це робити, були: бажання організувати захист своїх південних кордонів від нападів татар та турків і відродити господарське життя на Правобережжі, щоб у майбутньому мати з цього зиск.

1685 р. була прийнята **постанова сейму**, яка дозволяла оселятися на давньому козацькому праві і привілеях та утворювати козацькі полки на

спустошених землях. Українці радо відгукнулися на таку пропозицію. У підсумку було створено чотири полки – **Фастівський, Богуславський, Корсунський, Брацлавський**, на чолі яких стали полковники: **Семен Палій, Самійло Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин**. Втім, постанова сейму лише узаконила і прискорила вже наявний колонізаційний рух українців.

Проте через діяльність козацьких полків володіння короля та шляхтичів на їх території залишалися фактично недоступними для своїх власників і не приносили очікуваних прибутків. Тому після підписання мирного договору з Туреччиною в 1699 р. сейм Речі Посполитої наважився прийняти постанову про заборону козацтва і скасування козацьких полків. Почалися сутички із козаками, які переросли у грізне **козацьке повстання 1702–1704 рр. під проводом Семена Палія**. Повсталі розбили загони коронного війська та посполитого рушення і швидко опанували **центральною Київщиною, а також Брацлавщину та Поділля**. Король перед ними виявився безсилим.

1. Чому Річ Посполита вирішила сприяти залюдненню Правобережжя?
2. Коли польський сейм прийняв постанову про відновлення козацтва на Правобережжі?
3. Чому Річ Посполита прийняла постанову про скасування полково-сотенного устрою?

За картою дослідіть життя українського козацтва в останній чверті XVII ст.

Карта

1. Відшукайте центри відновлених козацьких полків та межі повстання Семена Палія.

Коли в Україні

стало відомо про підписання Вічного миру 1686 р., ...

в Англії Ісаак Ньютон представив перший том своєї видатної праці «Математичні начала натуральної філософії».

Підсумуйте свої знання.

1–2. Запам'ятайте дати та події.

- 1676 р. — зречення Петром Дорошенком гетьманської булави.
- 1677–1681 рр. — гетьманування Ю. Хмельницького під зверхністю Османської імперії.
- 1677 р. — Перший Чигиринський похід.
- 1678 р. — Другий Чигиринський похід. Зруйнування Чигирини.
- 1678–1679 рр. — «Великий згін» Івана Самойловича.
- 1681 р. — підписання Бахчисарайського мирного договору.
- 1683 р. — припинення існування Правобережної Гетьманщини.
- 1686 р. — підписання «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московським царством.
- 1702–1704 рр. — повстання під проводом Семена Палія.

3. Підготуйте повідомлення про причини і наслідки підписання Бахчисарайського мирного договору 1681 р. та Вічного миру 1686 р.

4. Підготуйте усну порівняльну оцінку діяльності Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького.

§28

Пригадаймо
разом

Слобідська Україна та Запорозьке козацтво

- ✓ Що пов'язує Якова Остряницю і Московське царство?
- ✓ Яке поселення називали слободою?
- ✓ Коли і за яких умов заснували Микитинську Січ?

Упродовж уроку
з'ясуйте, що було
спільного і
відмінного на
Запорозжі і в
Слобожанщині

1. Слобожанщина

Зверніть увагу — це важливо!

На схід від Гетьманщини розкинулись ліси й степи, багаті на звірину та рибу, але незаселені людьми. З XVI ст. ця земля **формально належала Московському царству**, але **фактично** була **неконтрольованою**. Кримські хани, користуючись вододілом між басейнами Дніпра та Дону (*див карту*), здійснювали через ті землі набіги вглиб Московського царства.

З іншого боку, з XVII ст. на згадані землі почали переселятися українці, які прагнули волі, але більш спокійного життя, аніж в охопленій війнами Україні. **Царський уряд заохочував** таке переселення. Для цього українцям дозволялося користуватися **правом займанщини** (обирати для володіння будь-які вільні землі) і **селитися** там на **козацькому праві**: створювати полки і сотні, користуватися власним судочинством, не сплачувати податки тощо. Поселенці лише мали визнавати зверхність московського царя і захищати край від набігів з півдня. Оскільки вільні поселення називали слободами, то і

новий край, опанований і захищений українцями, став називатися **Слобожанщиною, або Слобідською Україною.**

Всього у Слобідській Україні сформувалося 5 козацьких полків: **Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький.** Полковників обирали довічно, але їх ще мав затвердити московський цар і вони **підпорядковувались Белгородському воєводі.** Поселяни Слобідської України могли вільно переходити зі стану селянського в козацький, духовний і міщанський, або навпаки.

1. Кому формально належали незаселені землі на схід від Гетьманщини?
2. На яких умовах українці заселяли землі майбутньої Слобожанщини?
3. Скільки було сформовано слобідських полків і які саме? Кому вони підпорядковувалися?

Сучасний герб міста Охтирки

Герб м. Ізюм, XVIII ст.

Дослідник про Московський уряд і слобідські полки.

Дмитро Дорошенко (*український історик*)

Московський уряд умисне не об'єднував слобідських полків під управою одної особи з-поміж українців. Він звертався до кожного полку окремо й старався, щоб серед слобідських полків не виробилося почуття окремої територіальної цілісності. Основою конституції (*правового становища*) полків були царські «жалувані» грамоти (*які кожен полк отримував окремо*).

1. Висловіть припущення про причину описаної московської політики.

Детальніше про...

деякі відмінності між козацьким устроєм Гетьманщини та Слобожанщини.

В Слобідській Україні усі козаки поділялися на багатших – **виборних** (відбірних), які несли військову службу, та бідніших – **підпомічників**, які допомагали виборним харчами, або грішми, а новим полковником часто ставав син попереднього.

Герб м. Острогозьк, XVIII ст. (нині Російська Федерація)

Сучасний герб міста Суми

Детальніше про...

«хвилі» колонізації Слобідської України

Було чотири періоди масового переселення українців у Слобідські землі: 1637–1638 рр. – після поразки козацького повстання; середина XVII ст. – після підписання Білоцерківського миру 1651 р.; 60–80-ті рр. XVII ст. – в період Руїни; 30–60-ті рр. XVIII ст. – після відновлення влади Речі Посполитої над Правобережною Україною.

Дослідник про заснування Слобідських міст.

Дмитро Багалій (український історик)

У 1652 р. був осажений (заснований) ... Острогозьк; туди одразу явився цілий український полк у 1000 чоловік, не рахуючи сімей, з полковником Іваном Зіньківським і усією полковою та сотенною старшиною. (Суми засновані 1652 р., Харків і Охтирка – 1654 р.) ... У 1663 р. приїхав у Белгород козачий отаман Яків Степанович Черніговець і прохав дозволу поселитися з своїми українськими задніпрянськими переселенцями на татарських перелазах по р. Донцеві... (Яків Черніговець) збудував фортецю Ізюм. Цар зробив осадчика-отамана ... (ізюмським) полковником...

Сучасний герб
міста Харків

1. Продовжіть речення. Підписання Білоцерківської мирної угоди ...
2. Подумайте. З якими подіями в Правобережній Україні може бути пов'язане заснування м. Ізюма?

За картою дослідіть територію Слобідської України

Карта

1. Відшукайте межі слобідських полків, їх головні міста, а також м. Белгород.
2. Висловіть припущення. Чому територія слобідських полків не суцільна, а роздроблена (підказка: це пов'язано із правом займаницини)?

2. Запорозька Січ у другій половині XVII ст.

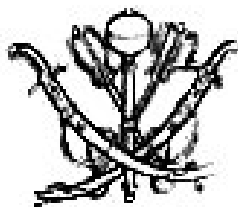
Зверніть увагу — це важливо!

З Микитинської Січі розпочав свою боротьбу Б. Хмельницький, а запорожці поруч з реєстровцями склали основу його війська. Проте після укладання Зборівського, а надто Білоцерківського договору відносини між гетьманом і запорожцями стали напруженими, бо більшість низових козаків опинилися поза реєстром. Це навіть привело до зміни місця розташування Запорозької Січі – її перенесли ближче до Дніпровських плавнів у гирло р. Чортомлик. Так **1652 р.** припинила своє існування Микитинська Січ, а натомість **постала Січ Чортомлицька.**

Соціальний склад Чортомлицької Січі дещо змінився порівняно з попередніми роками. Представники «старовинного» чи «статочнішого» козацтва, а також покозачена шляхта в більшості знаходили собі заняття в городових козацьких полках. На Січі ж побільшало тих, хто не бажав коритись достатньо суворій дисципліні гетьманів. Сюди стікалася козацька голота, а також ті, хто з якихось причин зазнав кривд від козацької старшини. У результаті **Запорозька Січ стала автономною і найбільш радикальною та непередбачуваною частиною Війська Запорозького.**

У часи Руїни, хоч за умовами Андрусівського договору 1667 р. Чортомлицька Січ і підпорядковувалась Московському царству й Речі Посполитій одночасно, але на ділі **запорожці вели свою власну політику**, яку не узгоджували ні з гетьманами, ні з ніби контролюючими їх країнами. На жаль, низове козацтво не завжди розуміло складну зовнішньополітичну діяльність гетьманів, тому часто діяло всупереч інтересам козацької держави і на шкоду українському народові. У підсумку за умовами Вічного миру **1686 р., Чортомлицька Січ опинилася під контролем Московського царства.**

1. Коли і чому була створена Чортомлицька Січ?
2. Як змінився соціальний склад Чортомлицької Січі?
3. Кому підпорядковувалась Січ за умовами Андрусівського та Вічного миру?

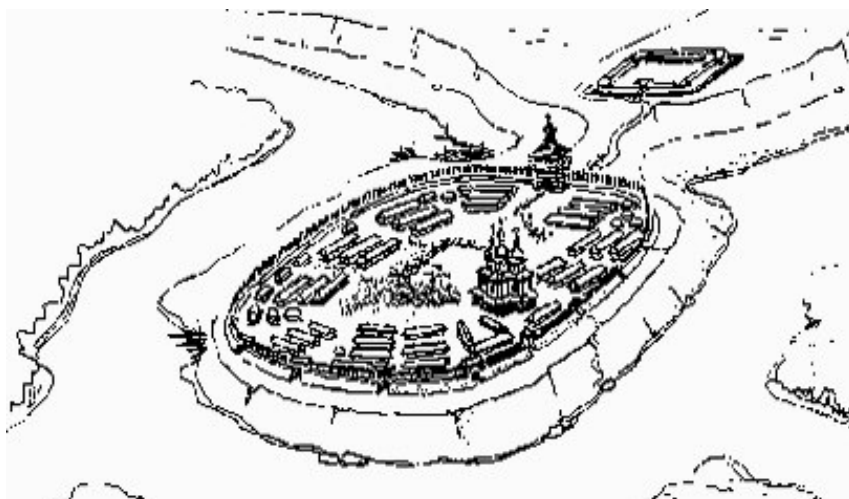

Булава, пірначі та шаблі

Дослідник про вигляд Чортомлицької Січі.

Дмитро Яворницький (український історик)

Князь Митецький (російський військовик та історик XVII ст.) ... зазначає: «Стара Січ стояла поблизу Дніпра. ... Фортеця Січ, земляний вал, стояла в гирлах Чортомлика і Прогною над річкою Скарбною; в висоту тей вал (майже 13 м); з поля ... (і) від Базавлука в валу є кілки і бійниці. ... А в тій фортеці башня з поля, ... а в ній вікна для гарматної стрільби. А для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на

Графічна реконструкція Чортомлицької Січі.

1. Відшукайте на зображенні те, про що йдеться в документі.

дають ті річки в р. Скарбну, яка тече позаду фортеці...». До цього ... варто лише додати, що всередині Січі було влаштовано курені з вікнами на площу, ... а поза Січчю ... стояла так звана грецька хата, можливо, приміщення для іноземних послів ... на Чортомлицькій Січі існувала (також) церква Покрови Богородиці...

1. Ппрацюйте в парах. Спираючись на документ, відшукайте згадані в ньому річки на графічній реконструкції. Підберіть щонайменше два факти з документа, які підтверджують ваші висновки.

3. Господарство Запорожжя. Кошовий отаман Іван Сірко

Зверніть увагу — це важливо!

Основу економічного добробуту Січі склали **промисли** (полювання, рибальство, бортництво). Поступово набувало поширення **скотарство**. Отже, **продавали** козаки мед, хутро, шкіру, рибу, віск, худобу, а **купували** хліб, тканини, порох, сировину для ремісників. **Торговими партнерами запорожців** були Гетьманщина, Правобережжя, Річ Посполита, Кримське ханство, Османська імперія. Значні прибутки Запорожжя отримувало, збираючи **торгові мита, мостове** на перевозах на Дніпрі та Бозі (Пд. Бузі).

Та, попри все, саме **військові походи** залишалися **головним заняттям** козаків Чортомлицької Січі. Під час походів вони здобували військові трофеї, а також зброю та грошову винагороду від іноземних монархів, якщо перебували у них на службі. І коли в городовій Україні все більшою була роль старшинської ради, то Чортомлицька Січ залишалась осередком демократичних традицій, де усі важливі справи вирішувалися на загальній **Військовій раді**.

Найвідомішим і найавторитетнішим кошовим отаманом Чортомлицької Січі був непереможний **Іван Сірко**. Він володів особливим військовим

талантом і хоробрістю. Кошовим отаманом обирався вісім разів, провів близько 55 битв і лише кілька програв. Іван Сірко головним своїм завданням вважав боротьбу проти Кримського ханства та Османської імперії.

1. Що складало основу економічного добробуту Січі?
2. Назвіть головне заняття січовиків.
3. Чим відомий Іван Сірко?

Детальніше про...
прогресивність хутірської форми господарювання в
зимівниках

Прогресивними приватні господарства запорожців вважають тому, що в них використовувалася не примусова праця кріпаків, а добровільна вільно найманих робітників.

Особистість.

Іван Сірко (бл. 1618–1680)

Ім'я (повне). Іван Дмитрович Сірко.

Народження. Мурахва на Поділлі, або Мерефа під Харковом.

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Початкові умови формування особистості. З юнацьких літ козакував і виховувався в козацькому товаристві.

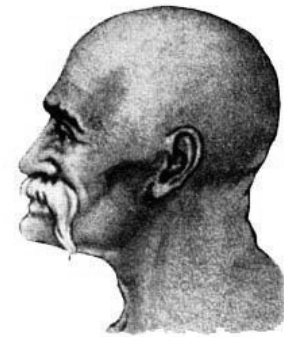
Освіта. Коли і де здобув освіту невідомо.

Ключові події життя.

До 1663 р. Брав участь у здобутті фортеці Дюнкерк у Франції 1646 р. Учасник Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. За Івана Виговського був кальницьким (вінницьким) полковником.

1663 р. Івана Сірка вперше обрали кошовим отаманом й обирали ним 8 разів. Провів понад 55 переможних битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства, ногайських орд та Московського царства. Під його проводом запорозькі козаки звільнили близько 100 тис. бранців. Учасник козацько-селянських повстань на Слобожанщині і Правобережжі.

У 1672 р. Іван Сірко претендував на гетьманську булаву поруч Івана Самойловича, але був заарештований і відправлений до Сибіру. Але вже наступного року його звільнили через турецьку загрозу і на прохання польського короля. Помер Іван Сірко в 1680 р. на своєму хуторі Грушівка (тепер Іллінка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.).

Реконструкція зовнішності Івана Сірка Г. Лебединської

Політичні погляди І. Сірка постійно змінювались: не склав присяги на вірність царю в 1654 р., не підтримав І. Виговського в його союзі з Польщею в 1658 р., допоміг Ю. Хмельницькому отримати гетьманську булаву та виступив проти Переяславського договору з Москвою в 1659 р. Після Андрусівського миру 1667 р. знаходився в опозиції до Москви.

Наслідки діяльності. Через захист південних кордонів та звільнення українських ... з неволі став героєм народних ... та ... , але часто діяв всупереч політиці городових гетьманів: Івана ... , Юрія ... , Павла ... , Петра ... , Михайла ... , Івана ... , чим ослаблював козацьку державу.

1. Заповніть пропуски в тексті про наслідки діяльності Івана Сірка.
2. Заповніть пропуски: «І Петро Дорошенко, і Іван Сірко прагнули повної ... козацької держави, але Дорошенко вважав хана та султана своїми головними ..., а Сірко – ...».

Вежа
Чортомлицької
Січі, сучасна
реконструкція на
о. Хортиця

Учасник подій про ситуацію в Україні 1674 р.

Іван Сірко (кошовий отаман Чортомлицької Січі)

Тепер у нас чотири гетьмани: Самойлович, Суховій, Ханенко, Дорошенко, та ні від кого нічого доброго нема; вдома сидять і тільки християнську кров проливають за гетьманство, за маєтності, за млини.

1. Дайте відповідь на запитання, не цитуючи документа. В чому Іван Сірко звинувачує гетьманів часів Руїни?

Дослідниця про вдачу Івана Сірка.

Олена Апанович (український історик)

Запорозький витязь ставив найпершою й найголовнішою метою кожного походу врятування бранців із полону, визволення невільників. ... Він був до аскетизму скромним у побуті й глибоко віруючим. На Січі жив у курені, їв разом із козаками з одного казана, носив, як і всі, простий одяг...

1. Порівняйте два документи. Доведіть, що в Кошового Сірка слова рідко розходилися з ділом.

Сучасник подій про Івана Сірка.

Веспасіан Коховський (королівський історіограф)

Сірко ... терпляче зносив голод, був рішучий у воєнних небезпеках і ... завжди тверезий. Влітку він перебував на порогах, а взимку – на українському пограниччі. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру.

Примітка. Вважалося, що Іван Сірко був Характерником.

1. Запропонуйте 2–3 причини того, що Сірка рахували за характерника.

Два козаки та
джура, Г. Якутович

Коли в Україні

1652 р. було створено Чортомлицьку Січ, ...

в Род-Айленді (Британська колонія в Америці) прийнято перший відомий закон про скасування рабства і работоргівлі.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати та події і назви слобідських полків.
 - 1652–1709 рр. — Чортомлицька Січ;
 - 1618–1680 рр. — роки життя Івана Сірка;
 - **Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський, Острогозький.**
2. Поясніть значення слів: «Слобожанщина», «займанщина».
3. Підготуйте повідомлення про причини та наслідки колонізації українцями Слобожанщини.
4. Подумайте. Чи є зв'язок між особливостями господарства Січі та отамануванням І. Сірка?

§29

Пригадаймо
разом

Практичне заняття № 4

- ✓ Дайте визначення поняттю «доба Руїни».
- ✓ Як відреагували козаки Лівобережжя на підписання Слободищенської угоди?
- ✓ Пригадайте зміст Бахчисарайського договору та Вічного миру.

Тема. Руїна: причини і наслідки.

Мета. Використовуючи тексти дослідників та першоджерел, з'ясувати причини початку періоду Руїни та наслідки Руїни для України.

Хід заняття

Завдання 1. Порівняйте документи №1 та № 3. Порадьтеся в парах про те, яке зі значень слова «руїна», наведених у тлумачному словнику, не відповідає історичному поняттю «Руїна».

Документ №1. Словник про значення слова «руїна».

Тлумачний словник української мови.

Руїна — це: 1) залишки зруйнованої споруди, населеного пункту; 2) переносне розм., немічна від старості або хвороби людина; 3) повний розвал, розруха; 4) руйнування, знищення чого-небудь; 5) повне розорення, занепад чого-небудь.

Завдання 2. Попрацюйте в групах з документом №2 та схемою, що під ним.

- З'ясуйте, хто зображений на портретах. Чому одних діячів зображено, або записано ліворуч, інших – праворуч, ще інших – посередині?
- На які події вказують 1658 та 1678 рр.? Чому ви так вважаєте?
- Як зруйнування Чигирин стосується гетьманів, зображених поруч плану фортеці?

Обговоріть отримані результати в загальному колі .

Документ №2. Дослідник про хронологічні рамки Руїни.

Наталя Яковенко (український історик).

Руїна (1658–1678 рр).

Лідери

Війська

Запорозького

Доби

Руїни

Мартин
Пушкар

Яків
Барабаш

Яким
Сомко

Василь
Золотаренко

Іван
Виговський

Іван Богун

Петро Суховій
(Суховієнко)

Михайло
Ханенко

Документ №3. Дослідник дає одне з перших наукових пояснень поняття «Руїна».

Микола Костомаров (*український історик*)

Руїною називається в історії Малоросійського краю час смут, що збурювали той край у другій половині XVII ст. – переважно з часу поділу гетьманщини на два гетьманства по двох сторонах дніпровського узбережжя. «Руїна» – не щось вигадане; вона залишилася в народній пам'яті, особливо стосовно Правобережної України, яка буквально була перетворена на «руїну»; бо була позбавлена свого народонаселення на якийсь час, тамтешній край перетворився в абсолютну пустиню.

Завдання 3. Завдання на розвиток аналітичних компетентностей. Поясніть значення окремих понять з документа № 4 за допомогою тексту рубрики «Детальніше про...». Зокрема, що слід розуміти в даному випадку під поняттями «політична криза» та «послаблення Гетьманщини»?

Документ №4. Сучасний історик дає визначення поняття «Руїна».

Татьяна Таїрова-Яковлева (*російський історик*)

Руїна – це період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на політичну автономію.

Детальніше про...

період історії України під назвою Руїна

Це – час розколу України, коли різні претенденти на гетьманську булаву боролися між собою, спираючись на своїх прихильників та іноземні війська, що призвело до великих руйнувань та людських жертв.

Завдання 4. Ознайомтеся з документами № 5–8. У чому їх автори бачать причини розбрату в Україні? Після обговорення в загальному колі, лаконічно запишіть у зошит відповідь на це запитання .

Документ №5. Історичне джерело висвітлює причини подій після смерті Батька Хмеля, що привели до влади Івана Виговського.

Григорій Граб'янка (*козацький літописець*)

Після тужного похорону щонайпочеснішого вождя Богдана Хмельницького багато приближених, спонукуваних хворобою властолюбця, нараяли ново настановленому гетьману молодому Хмельницькому, щоб він, не прагнучи до зверхності над багато

старшими від нього людьми, що противне і вдачі його і не достойне його, щоб він відмовився від гетьманства і, посилаючись на неповноліття, перед усім воїнством поклав клейноди.

Документ №6. Дослідники про дії лівобережної опозиції до Юрія Хмельницького після Слободищенської угоди 1660 р.

Тарас Чухліб (*український історик*)

Татьяна Таїрова-Яковлева (*російський історик*)

на Лівобережжі розгорнулася найжорстокіша боротьба за владу. У цей час Сомко, Золотаренко та Брюховецький займалися взаємними обвинуваченнями і доносили один на одного в Москву. «Їх понад усе хвилювала власна булава, а не ідея союзу з Ю. Хмельницьким чи об'єднання Гетьманщини».

Документ №7.

Народне прислів'я про часи Руїни

Де два козаки, там три гетьмани.

Документ №8.

Учасник подій про період Руїни

Іван Мазепа (*лівобережний гетьман*)

Всі покою щиро прагнуть,

Га не в еден гуж всі тягнуть,

Гой направо, той наліво,

А всі браття, то-то диво!

Нема ж любви, нема ж згоди

Од Жовтої взявши Води,

През незгоду всі пропали,

Самі себе звоювали.

Завдання 5. Ознайомтеся із документом № 9. Які ще держави, окрім згаданих у документі, використовували розбрат серед українців для досягнення власних цілей?

Завдання 6. Обговоріть, чи можна згадане явище розглядати як одну з причин Руїни. Висновки запишіть у зошит. *Висловіть обґрунтоване судження. Чи природною і очікуваною була така поведінка сусідніх держав? Чи могло бути інакше?

Документ №9. Дослідники про використання розбрату між українцями Річчю Посполитою та Московським царством.

Тарас Чухліб (*український історик*)

Татьяна Таїрова-Яковлева (*російський історик*)

Ці обидві держави (*Річ Посполита та Московське царство*) у той час «вважали за краще поділити непокірливих козаків, ніж боротися за союз з ними». З огляду на це, принципово змінилося й зовнішнє становище України, для якої відтепер вже був неможливий союз з Москвою, чи, навпаки, з Варшавою заради використання однієї держави проти іншої.

Завдання 7. Ознайомтеся із документом № 10. Дайте відповіді на запитання щодо Національно-визвольної війни українського народу: 1. Подумайте. Відбувся повний або частковий розвал Речі Посполитої? 2. Чи була створена нова система управління на відвоєнованих землях? *Самостійно сформулюйте третє запитання і відповідь на нього .

Документ №10. Дослідник про ознаки революційних подій
Віктор Горобець (*український історик*)

Більшість фахівців з теорії революцій є більш-менш одно-стайними у вичлененні головних ознак революційних зрушень. Отже, це: 1) розвал держави; 2) боротьба між претендентами за центральну владу; 3) заснування нових інституцій.

Завдання 8. Попрацюйте в групах. Спираючись на документи № 1, 11 та 12, а також на знання про Андрусівське перемир'я 1667 р., Бахчисарайський (1681 р.) та Вічний (1686 р.) мир, сформулюйте та запишіть у зошит наслідки періоду Руїни.

Документ №11. Дослідниця про наслідки Руїни для України
Татьяна Таїрова-Яковлева (*російський історик*)

Сплюндрована нескінченними війнами та внутрішніми заворушеннями, Україна стояла тепер перед грізним союзом Польщі та Росії, які ділили її на свій розсуд і не визнавали факту її існування.

Документ №12. Митець про наслідки Руїни
Василь Стус (*український поет і прозаїк*)

За хмарою хмари. За димом пожарищ — високо...
Стенаються в герці скажені сини України,
той з ордами ходить, а той накликає Москву.
Заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
вже мати не встане — розкинула руки в рову.
Найшли, налетіли, зом'яли, спалили,
побрали з собою весь тонкоголосий ясир ...
І Тясмину тісно од трупу козацького й крові,
і Буг почорнілий загачено тілом людським, ...
А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі.
Наш дуб предковичний убрався сухим порохом.
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем метал.
Куріє руїна, кривавим збігає потоком...

Завдання 9. Підведіть підсумки, обговоривши в загальному колі причини, хронологічні межі та наслідки періоду Руїни (1658 – 1678 рр.)

§30

Пригадаймо
разом

Гетьман Іван Мазепа

- ✓ У який спосіб став гетьманом Іван Самойлович?
- ✓ Згадайте, що таке аристократія та республіка.
- ✓ Чим відомий Семен Палій?

Упродовж
уроку
з'ясуєте, чим
уславився
гетьман
Іван Мазепа

1. Іван Мазепа: здобуття гетьманства та внутрішня політика

Зверніть увагу – це важливо!

Наприкінці 80-х рр. XVII ст. таємні вороги Івана Самойловича: декілька генеральних старшин на чолі з Іваном Мазепою та російський князь Василь Голіцин об'єднали свої зусилля. 1687 р. їм вдалося ув'язнити Івана Самойловича та відправити його до Москви. Натомість **1687 р.** Старшинська рада в таборі на р. Коломак **новим гетьманом** обрала генерального осавула **Івана Мазепу**. Ціною за гетьманство стали чергові поступки на користь Москви, які були закріплені в **Коломацьких статтях 1687 р.**

У **внутрішній політиці** І. Мазепа спирався на свої освіченість та знання людей. Йому вдалося **зміцнити гетьманську владу**, оминувши обмеження Коломацьких статей і, водночас, **забезпечити стабільність** у Гетьманщині. Для цього, з одного боку, роздавав заможним старшинам посади та маєтки (землю), збирав не загальні, а тільки старшинські ради, тобто формував **аристократичну республіку**. Водночас, гетьман заборонив забирати в **козаків** землю та **перетворювати** їх у **селян**, також заборонив вимагати від селян відробітків більше ніж **два дні на тиждень**.

Для управління державою, ведення судочинства, розвитку артилерійської справи та дипломатичної діяльності потрібні освічені люди. Щоб таких мати, І. Мазепа підтримував науку та освіту: 1700 р. було створений **Чернігівський колегіум**, а **1701 р.**, за сприянням гетьмана, **Києво-Могилянський колегіум отримав статус академії**. Іван Мазепа також запрошував до своєї адміністрації **дітей впливових старшинських родин**, щоб вони, виконуючи різні доручення, готувалися до управління державою в майбутньому.

1. В якому році і за яких обставин гетьманом став Іван Мазепа?
2. Які заходи проводив Іван Мазепа для забезпечення стабільності в Гетьманщині?
3. Що робив новий гетьман для розвитку освіти та науки?

Герб Івана
Самойловича

Детальніше про...

причини усунення від влади Івана Самойловича.

З одного боку, прагнення І. Самойловича до надмірного збагачення та звеличення спровокували незадоволення козаків та

старшини. З іншого боку, І. Самойлович відкрито критикував умови Вічного миру, що викликало роздратування в Москві, а ще він разом з князем Василем Голіциним керував невдалим кримським походом 1687 р. Прорахунки допустив Голіцин, а всі провини вирішив перекласти на І. Самойловича. Як наслідок ...

Коломацькі статті

- ✓ Гетьману заборонялося підтримувати самостійні дипломатичні відносини з іншими державами.
- ✓ У Батурині розміщувався полк московських стрільців для «охорони» гетьмана.
- ✓ Гетьману заборонялось без царського указу позбавляти старшину посад, а старшині – скидати гетьмана.
- ✓ Гетьман зобов'язувався направляти свої війська на війни з Кримським ханством та Османською імперією.
- ✓ Рекомендовувалося заохочувати україно-московські шлюби.
- ✓ Українці під загрозою смертної кари зобов'язувалися приймати від царських вояків знецінені мідні московські гроші.

Дослідниця про бунчукових та значкових товаришів.

Наталія Василенко-Полонська (український історик)

З середини XVII ст. з'являються універсали гетьманів про те, що вони беруть того або іншого товариша «під свій бунчук». Ці особи ... підлягали лише юрисдикції гетьмана, а також його суду. ... Ця категорія козацтва дістала назву «бунчукових товаришів». ... (менш заможні і впливові) приймаються «під полковий стяг», значок, дістають назви «значкового товариства» і перебувають в юрисдикції полковника.

Примітка. Бунчукові товариші навіть без посад прирівнювалися до полковників, а значкові – до сотників. Ця козацька еліта володіла значними багатствами і впливом.

1. За документом прослідкуйте, як слово «товариш», первісно означаючи друга, у сполученні з «бунчуковий» поступово набрало ознак титулу.

Бунчук, булава, пírнач

1. Яким чином пírнач стосується документа, що поруч,?

2. Зовнішня політика І. Мазепи

Зверніть увагу – це важливо!

У своїй зовнішній політиці Іван Мазепа не наважувався вступати в протидію до московського уряду. 1689 р. разом з московським військом здійснив невдалий Другий Кримський похід, а в 1695–1699 рр. брав участь у

війні проти Османської імперії. Для Гетьманщини ці війни принесли лише розорення господарства і збільшення чисельності московських військ, які утримувалися за рахунок українців.

У **1700 р.** Московське царство розпочало **Північну війну** проти Швеції. Військо Запорозьке як союзник Москви брало участь у цій війні. Північна війна виснажувала сили Гетьманщини. В ній Петро I використовував козацьке військо, яке несло втрати тисячами і не отримувало **при цьому ніякої платні**. Більше того – українці мали власним коштом споряджати не тільки козацькі полки, а й **утримувати царську армію**. До того ж Петро I використовував **козаків на важких земляних роботах**, з яких багато хто не повертався через голод, холод та важкі каліцтва. А коли польський король, не даючи ради визвольному повстанню Семена Палія, попросив у Петра I допомоги, то він **проти українців направив інших українців** з лівобережних полків.

Іван Мазепа і цього разу виконав царський наказ. 1704 р. він придушив повстання Семена Палія на Правобережжі. Щоправда власних військ звідти гетьман не вивів. Взявши Правобережну **Київщину й частину Волині** під свою булаву, він їх утримував за собою **упродовж 1704–1708 рр.** Проте через безцеремонну політику Петра I серед козаків і, головне, старшини дуже зросло число незадоволених таким станом справ. Та й сам Мазепа добре розумів ситуацію і хоча пам'ятав про гіркий досвід своїх попередників, все ж дуже обережно, потай від ненадійної старшини, **налагодив таємне листування з іноземними володарями**: спочатку з польським королем Станіславом Лещинським, а згодом зі шведським королем Карлом XII.

1. В яких військових кампаніях Петра I брав участь Іван Мазепа?
2. Як і коли Правобережна Україна потрапила під владу Івана Мазепи?
3. З якими володарями і чому Іван Мазепа налагодив таємне листування?

Герб Саксонії.
Сьогодні це земля
на сході ФРН
(Федеративної
Республіки
Німеччини)

Дослідник про Північну війну і Україну.

Борис Крупницький (український історик в еміграції, ФРН)

Петро I ... всупереч чинному договору ... (послав) українських козаків на Північ і Захід, у Прибалтику й Саксонію, Польщу та Литву, Білорусію і Галичину ... Насамперед, Україна озброювала, споряджувала й забезпечувала провіантом російську армію, а також мусила давати їй коней і волів, зерно і сіно, селітру й порох. 1707р. Мазепа за наказом царя підготував для 53 тис. коней **2.046 тис. пудів сіна, ... (багато) вівса і ... борошна.**

1. Порівняйте цей документ із умовами Коломацьких статей. Яка умова договору порушувалася?

Учасник подій 1706 р. висловлює І. Мазепі своє побоювання щодо планів царя ліквідувати автономію Гетьманщини.

Дмитро Горленко (*прилуцький полковник*)

Як ми за душу Хмельницького завши бога молимо і ім'я його благим, що Україну від неволі лядської звільнив, так зворотнім чином і ми, діти наші і майбутні покоління душу і кості твої будемо проклинати, коли нас за гетьманства свого після смерті своєї в такій неволі залишиш.

Герб Івана Мазепи

1. За даними на с. 199 з'ясуйте скільки років тоді було гетьману? Запропонуйте власні висновки.

3. Північна війна і Україна

Зверніть увагу — це важливо!

Шведський король Карл XII Густав первісно планував наступати одразу на Москву, але з цим виникли труднощі, і він повернув на південь, щоб поповнити свої сили козаками Івана Мазепи. Для українського гетьмана це стало несподіванкою, але він, попри значні ризики, заради своєї Батьківщини зібрав 4-тисячний загін з вірних йому козаків і в жовтні **1708 р.** прибув з ним до табору Карла XII Густава, де уклав вигідний **шведсько-український союз**. До договору в 1709 р. приєднався **кошовий отаман Кость Гордієнко** з 8-тисячним загоном запорожців.

Щоб зберегти контроль над залишками козаків, Петро I швидко організував «вибори» нового гетьмана, на яких **1708 р.** булаву отримав **Іван Скоропадський**. Водночас, користуючись тим, що війська Карла XII рухались дуже повільно, Петро I зайняв в Україні вигідні стратегічні позиції: 2 листопада 1708 р. його війська **знищили Батурин**, а в березні 1709 р. – **Чортомлицьку Січ**. Вирішальна битва відбулася **27 червня 1709 р.** під **Полтавою**. В ній шведсько-українське військо зазнало цілковитої поразки, а І. Мазепа з вірними козаками відступив на територію Османської імперії. З розпачу і жалю за Україну **старий гетьман помер 22 вересня 1709 р. у м. Бендери** (нині у Придністров'ї, Республіки Молдова).

Ще 1708 р. розлючений **Петро I** проголосив Івана Мазепу зрадником, хоча як може бути зрадником той, хто захищає свою Батьківщину і дбає про свій народ; **організував гоніння** на людей, які мали хоч якісь стосунки з Іваном Мазепою. У них відбирали маєтки, відправляли до Сибіру, їх страчували. Щоб знизити освітньо-культурний рівень України, з 1709 р. заборонив навчатися в Києво-Могилянській академії **студентам з Правобережжя**, згодом **заборонив друк українських книжок** і водночас з

монастирів було вилучено й вивезено до Російської імперії українські стародруки: рідкісні книги, літописи, давні жалувані грамоти, листи тощо.

1. Коли було укладено угоду між І. Мазепою та Карлом XII?
2. Як розгорталися бойові дії в Україні в 1708–1709 рр.?
3. Які антиукраїнські заходи здійснював Петро I, починаючи з 1708–1709 рр.?

Іван Мазепа

1. Порівняйте це зображення із портретом на 10-гривневій купюрі.

Учасник подій про майбутній союз зі шведським королем.

Іван Мазепа (*лівобережний гетьман*)

Я присягаюся перед Богом, що роблю це не для власної користі, не для високих почестей, не для більшого багатства або якихось інших цілей, але для вас усіх, що есте під моїм урядом, для жінок і дітей ваших, для спільного блага матері нашої, бідної нещасної України, для користі всього Війська Запорозького та народу малоросійського, для піднесення й поширення прав і вольностей Війська.

1. Вірнопідданий царя сказав би не «України», а ..., не «Війська Запорозького», а лише

За картою дослідіть події Північної війни в Україні в 1708–1709 рр.

Карта

1. Відшукайте міста Батурин, Полтаву, Бендери, а також Запорозьку Січ.
2. Які події і коли відбувалися в згаданих місцевостях?

Портрет князя
А. Меншикова

Сучасник подій про зруйнування Батурина.

Адлерфельт (*Камер-юнкер Карла XII Густава*)

Цар ... наказав Меншикову негайно заатакувати його (Мазепи) столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї 3 листопада і здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та плоти... Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. ... Сплондрував і спалив все місто та млини...

1. Висловіть обґрунтоване судження. Зі стратегічних розрахунків чи мотивів (мотив — це що спонукає до діяльності) помсти діяв Петро I?

Особистість.

Іван Мазепа (1639–1709)

Ім'я (повне). Іван Степанович Мазепа. У Голандії іменував себе як Йоганес Колединський.

Народження. Народився 1639 р. в с. Мазепинці Київського воєводства (тепер Білоцерківського району Київської області).

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Початкові умови формування особистості. З одного боку, зростав на прикладі героїчної боротьби козацтва, а з іншого – юнацькі роки провів у Європі та при польському королівському дворі Яна II Казимира.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Вільно володів польською, російською, татарською, італійською, німецькою, французькою мовами. Писав вірші і музичні твори. Згодом зібрав велику бібліотеку.

Ключові події життя.

До 1669 р. З 18 до 20-річного віку перебував у Франції, Голландії, Німеччині, Італії, де вивчив артилерійську та інженерну справу. Після повернення додому перебував на службі короля Яна II Казимира.

З 1669 р. перейшов на козацьку службу. Спочатку був ротмістром надвірної корогви, а згодом – генеральним осавулом Петра Дорошенка. З 1674 р. – генеральний осавул Івана Самойловича.

З 1687 р. – лівобережний гетьман. Підписав Конотопські статті, але підтримував дипломатичні зносини з багатьма європейськими монархами і приймав у Батурині іноземних послів. І. Мазепа відновив торговельні зв'язки Гетьманщини з Річчю Посполитою, Пруссією, Швецією, Кримським ханством, Туреччиною. Мав 61 рік, коли був нагороджений

орденом Святого Андрія Первозваного – вищою нагородою Московії. У 1702–1704 рр. придушив повстання Семена Палія. В 1704–1709 рр. тримав під своєю булавою обидва береги Дніпра.

В 1708 р. Через порушення Московською державою прав і вольностей Гетьманщини, не зважаючи на ризик, підняв заради України повстання й уклав 1708 р. шведсько-український союз. Після поразки у Полтавській битві (27.08.1709 р.) емігрував з України і в скорому часі – 22 вересня 1709 р. помер в с. Варниця біля Бендер (нині Молдова)

Культурницька діяльність. Був одним з найзаможніших людей свого часу, і водночас висококультурною людиною та меценатом. 1701 р. Посприяв перетворенню Києво-Могилянського колегіуму на академію. На його кошт збудовано, реставровано, оздоблено понад 43 церковні споруди: Успенський собор Києво-Печерської лаври, Успенська церква Густинського монастиря, Михайлівський Золотоверхий собор тощо...

Наслідки діяльності: освіта, наука, господарство, зміцнення, стабільність, аристократія, республіка, повстання, воля, Полтава, переслідування.

1. Підготуйтеся усно сформулювати наслідки діяльності І. Мазепи, використовуючи слова з підрубрики «наслідки діяльності».

Коли в Україні 1701 р. Києво-Могилянський колегіум став академією, ...

в Пруссії було оголошено про створення королівства. Першим пруським королем став Фрідріх I.

Підсумуйте свої знання.

1–2. Запам'ятайте дати та події:

- **1687 р.** — Коломацькі статті;
- **1687–1709 рр.** — гетьманування Івана Мазепи;
- **1701 р.** — Києво-Могилянський колегіум отримав статус академії;
- **1708 р.** — угода між І.Мазепою й Карлом XVII;
- **Березень 1709 р.** — зруйнування Чортомлицької (Старої) Січі;
- **27 червня 1709 р.** — битва під Полтавою.

3. Підготуйте письмовий твір-роздум на тему «Українці у Північній війні».

4. Займіть позицію, обґрунтувавши її трьома-чотирма тезами «Іван Мазепа – патріот свого народу чи зрадник».

Марина Мазепа (в чернецтві Марія Магдалина) Саме вона опікувалася освітою, а згодом була порадицею свого сина Івана Мазепи.

§31

Пригадаймо
разом

Гетьман Пилип Орлик. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

- ✓ Що називають «Великим згоном»?
- ✓ З якою метою І. Мазепа уклав союз з Карлом XII?
- ✓ При яких обставинах помер Іван Мазепа?

Упродовж уроку
з'ясуєте, як
продовжили
свою боротьбу
сподвижники
Івана Мазепи

1. Пилип Орлик і його Конституція

Зверніть увагу – це важливо!

Частина козаків і старшин, які перейшли разом з Іваном Мазепою до Бендер, наступного року після його смерті, обрали гетьманом **Пилипа Орлика (5 квітня 1710 р.)**. Орлик став першим українським гетьманом в еміграції – за межами рідної країни.

На козацькій раді в Бендерах також було укладено й затверджено угоду між гетьманом, козаками й старшиною, яка іменувалася **«Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710 р.** Цей документ детально визначав права й обов'язки гетьмана, старшини і козаків як представників українського народу, тому його вважають першою українською Конституцією.

«Пакти й конституції...» проголошували створення незалежної **Української республіки** на козацькому звичаї та праві. **Владу гетьмана** мала обмежувати Старшинська рада, але головним законодавчим органом повинна була стати **рада Генеральна**. Межі республіки визначалась згідно Зборівського договору, а **столицею мав бути Київ**.

1. Хто і коли став першим гетьманом в еміграції?
2. Яку угоду було укладено в Бендерах між гетьманом, козаками й старшиною?
3. Що передбачали «Пакти й конституції...» Пилипа Орлика?

Учасник подій про «Пакти і конституції ...» 1710 р.
Пилип Орлик (гетьман в еміграції)

Я один зложив найбільшу частину договору і зредагував цілий договір... Поміж особами, які обмірковували точки цього документа були Войнаровський, Гордієнко, Ломиковський, Максимович, Іваненко, Карпенко, і ще деяких прізвищ не пригадую...

1. На ілюстрації, що поруч, пам'ятник П. Орлику в Києві. Що вказує на посаду, а що – на головне досягнення людини, якій присвячена скульптура? Як ілюстрація пов'язана з документом?

Угода

«Пакти і конституції ...» П. Орлика 1710 р.

- ✓ Проголошувався республіканський політичний устрій Української держави, бо усі посади мали бути виборними.
- ✓ Затверджувались права православної церкви під зверхністю царгородського (константинопольського) патріарха.
- ✓ Глава держави – гетьман.
- ✓ Влада гетьмана обмежувалась старшинською радою.
- ✓ Генеральна рада (складалась з генеральної старшини, полковників, представників від кожного полку та Запорозької Січі) збиралась тричі на рік і здійснювала законодавчу владу разом з гетьманом.
- ✓ У перервах між засіданнями Генеральної ради питання державного життя вирішували гетьман і генеральна старшина.
- ✓ Територія Української держави визначена за Зборівським договором 1649 р. Столиця – Київ.
- ✓ Шведський король визнавався протектором України.
- ✓ Конституція закріплювала ідею поділу влади на: законодавчу, виконавчу, судову. Законодавча – Генеральна рада, виконавча – гетьман, генеральна старшина та обрані представники від кожного полку, судова – незалежний Генеральний суд.
- ✓ Документ визначив основні принципи внутрішньої і зовнішньої політики Української держави, закріпив рішення про соціальне забезпечення злидарів, удів, сиріт.

2. Похід Пилипа Орлика на Правобережжя

Зверніть увагу – це важливо!

Пилипу Орлику вдалося згуртувати довкола себе вірних козаків. Владу гетьмана визнали й уклали з ним союз Шведське королівство, Кримське ханство, Османська імперія, та претендент на польську корону Станіслав Лещинський. Так **було створено широкую антимосковську коаліцію**. Готуючи похід Пилип Орлик, використовуючи незадоволення правобережних українців безчинствами розміщених там московських військових залог, розіслав універсали-звернення до людей із закликом підтримати його боротьбу.

З іншого боку, **шведський король** визнав владу Орлика і підписав з ним союз, але допомогти військом не міг – надав лише своїх старшин-радників. **Османська імперія** лише виділила трохи зброї та грошей. У **похід 1711 р.** на Правобережжя з **козаками Пилипа Орлика** готувалися лише **окремі шляхетські загони, запорожці на чолі з Костем Гордієнком, та кримські татари**, які зобов'язалися не брати в українських землях ясир.

У лютому 1711 р. в Україну вирушило **два війська** – одне, татарське, направилось **на Слобожанщину**, друге військо, **козацько-татарсько-шляхетське**, йшло на Правобережжя під керівництвом П. Орлика. **На Слобожанщині** кримські татари, захопивши московські залоги, почали брати ясир, поспішаючи повернутись додому до весняної повені. **На Правобережжі** військо П. Орлика дійшли до Білої Церкви. Майже всі правобережні полки, окрім декількох сотень Білоцерківського, перейшли на бік гетьмана, але невдала облога Білої Церкви, відхід з-під її стін військ хана, поголос про поведження татар на Слобожанщині спонукало правобережне козацтво відвернутись від Пилипа Орлика й рятувати власну землю від татар. Залишившись без війська, **Орлик був змушений повернутися до Бендер.**

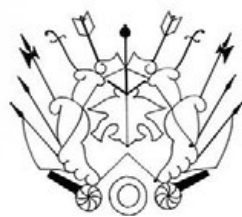
1. Які країни підтримали плани Пилипа Орлика?
2. Яким було військо Пилипа Орлика?
3. Як 1711 р. розгорталися події на Правобережжі і в Слобожанщині?

Дослідник про похід П. Орлика на Правобережжя.

Борис Крупницький (*український історик*)

Щодо головної акції на Правобережній Україні, то вона почалася 31 січня 1711 р., коли вийшли з Бендер запорожці з своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва провідники, Орлик та Потоцький. Недалеко від Рашкова вони з'єдналися з поляками, які вийшли з Ясс, та з буджацько-білгородською ордою під командою султана Мегмет-Герая (другого сина кримського хана). Поляків і Запорозців було разом 7000 – 8000; орди було 20000 – 30000»...

1. Поляки Потоцького вийшли з Ясс, П. Орлик – з Бендер, а К. Гордієнко, вочевидь, – з Олешок. Продовжіть речення. Усі вони були ...

Родовий герб
Костя Гордієнка

З маніфесту до європейських націй 1712 р.

Пилип Орлик (*гетьман України в еміграції*)

...Ми не можемо дивитися холоднокривно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав ... Ми, однак, не будемо діяти з почуттям помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету... Ніколи не перестану шукати... засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну...

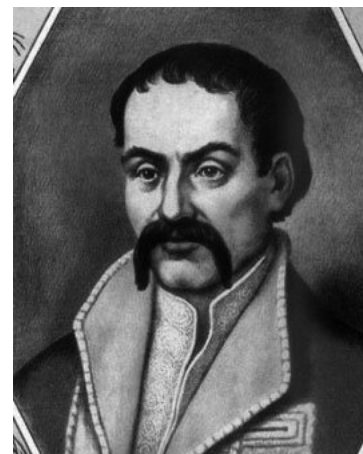
1. Заповніть пропуски. Попередні гетьмани говорили переважно про права : ..., а П. Орлик уже говорить про права

Булава Пилипа
Орлика

Особистість.

Пилип Орлик (1672–1742)

Ім'я (повне). Пилип Степанович Орлик.

Народження. Народився 1672 р. в с. Косу́та (нині Віленський р-н, Мінської області в Білорусі).

Походження. Мав давнє шляхетське коріння, що тягнулося із чеських, білоруських, литовських та українських шляхетських родів.

Початкові умови формування особистості. Отримав православне виховання від матері. Батько загинув під Хотином 1673 р.

Освіта. Віленський єзуїтський колегіум та Києво-Могилянський колегіум. Був добрим оратором, знався на філософії та літературі, володів польською, церковнослов'янською, болгарською, італійською мовами.

Ключові події життя.

До 1710 р. Після навчання залишився писарем канцелярії київського митрополита. В 28 років став канцеляристом Генеральної військової канцелярії, а ще через два роки — генеральним писарем в уряді І. Мазепи. 1708 р. підтримав свого гетьмана під час його виступу проти політики Петра І. Після Полтавської битви 1709 р. емігрував до Османської імперії, згодом до Швеції, Німеччини.

1710 р. 5 квітня обраний гетьманом України (в еміграції, тобто за межами країни). Співатор «Пактів й Конституцій прав та вольностей Війська Запорозького» першої української конституції.

1711 р. у союзі зі Швецією, Кримським ханством, Османською імперією в здійснив невдалий похід на Правобережну Україну. В Європі, не зважаючи на невдачі, вперто, аж до самої смерті, намагався створити нову антимосковську коаліцію, але безрезультатно. Написав щоденник «Діаріуш подорожній» (польською мовою). Був змушений міняти місця проживання. Помер 1742 р. в Молдові в Яссах (нині Румунія).

Наслідки діяльності. В силу обставин ... Орлику не ... повернути ... Україні, але він став співавтором першої у світовій історії демократичної ... і до останнього в...в у свої ідеали та борюся за них. Завдяки тому європейська спільнота була добре ... про існування українського ... та його прагнення ...

Герб Пилипа Орлика, сучасна реконструкція

1. Заповніть пропуски у підрубриці «Наслідки діяльності».

3. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

Зверніть увагу — це важливо!

У відповідь на дії П. Орлика Петро I в 1711 р. здійснив «Прутський» похід до Молдови, але там потрапив в оточення й погодився на підписання принизливого для нього **Прутського договору 1711 р.** з Туреччиною, за яким цар зобов'язувався вивести війська з Польщі, Волині, Поділля, Київщини.

Виконуючи умови Прутського договору, цар zarazом видав указ, за яким всі полковники Правобережжя зі своїми полками були зобов'язані перейти на Лівобережжя. **Протягом 1711–1712 рр. вдруге відбулося примусове переселення людей** з правого берега Дніпра на лівий.

З літа 1712 р. українці знову почали заселяти пустки на Правобережжі, вважаючи їх вільною, козацькою землею. Проте Річ Посполита боялася відновлення козацтва, тому її війська одну частину людей знищили, інша частина, рятуючись, перейшла на Лівобережжя, а хтось подався на Олешківську Січ. **1713 р.** правобережне козацтво було ліквідовано.

1. В якому році було підписано Прутський мирний договір і що він передбачав?
2. Яких заходів вжив Петро I, виводячи свої війська з Правобережної України?
3. Ким і коли було ліквідовано правобережне козацтво?

Борис
Шереметьєв

Учасник подій про указ Петра I.

Борис Шереметьєв (*генерал-фельдмаршал Петра I*)

... Цар (*наказав*) як полковників, так і старшину й всіх козаків, селян вислати за Дніпро, (*причому це має стосуватися жителів усіх семи правобережних полків*) ... Немировську фортецю знищити, а жителів, козаків з їх жінками та дітьми, і з їх пожитками вислати за Дніпро назавжди, а фортеці... й будинки їх зруйнувати...

Дослідник про згін населення з Правобережної України.

Микола Крикун (*український історик*)

Згін населення ... був проведений наприкінці грудня 1711 р. і в січні-лютому 1712 р. ... Йдучи на примусове переведення правобережної людності, цар ... прагнув за всяку ціну уникнути того, аби правобережне козацтво, яке складалося з семи полків, після відходу звідси Росії, могло опинитись під владою новообраного на вигнанні українського гетьмана Пилипа Орлика...

Зимова заметіль

1. Потренуйте уяву. В яких погодних умовах людям доводилося на возах, а то й пішки... ?
2. Розкажіть товаришеві по партії про «свою» подорож від імені уявного козака чи козачки.

Особистість.

Кость Гордієнко (? – 1733)

Ім'я (повне). Костянтин Головко. Козаки називали Гордієнком, бо його батько Гордій.

Народження. Місце й час народження не відомі.

Походження. Достеменно не встановлене.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1709 р. Був козаком Платнірівського куреня Запорозької Січі. 1702 р. вперше обраний кошовим отаманом. Потім обирався 12 разів. 1708 р. разом з Іваном Мазепою уклав союз з Карлом XII.

1709 р. взяв участь у полтавській битві, потім із уцілілими запорожцями прийняв протекторат Османської імперії загалом і кримського хана зокрема. На їх землях, але поруч своїх давніх володінь козаки 1709 р. заклали Кам'янську січ. Кость Гордієнко був одним із співавторів «Пактів і Конституцій...» П. Орлика.

1711 р. як кошовий отаман брав участь у поході Пилипа Орлика на Правобережну Україну. Того ж року козаки перенесли свою Січ-фортецю ближче до Чорного моря, в урочище Олешки, але через 17 років разом з козаками знову відновив Кам'янську Січ. Помер 1733 р. в Кам'янській Січі під протекцією кримського хана.

Наслідки діяльності: Військо зверхністю Костю кримського вдалося Низове з його традиціями, але Запорозьке під Гордієнку хана зберегти.

1. *У підрубриці «Наслідки діяльності» правильно розмістіть слова у реченні.

Коли в Україні примусові переселенці зводили собі житла на Лівобережжі, ...

у Франції народився майбутній філософ-просвітитель Жан-Жак Руссо.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати та події і назви слобідських полків.
 - 1710 р. – прийнято «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького».
 - 1711 р. – похід П. Орлика на Правобережну Україну.
 - 1711–1712 рр. – примусовий згін населення з Правобережної України.
- Підготуйте довідку про зміст «Пактів і конституцій...» 1710 р.
- Розкрийте причини та наслідки походу П. Орлика на Правобережжя.
- Напишіть есе на тему «Правобережжя – відкрита рана українського народу».

§32

Пригадаймо
разом

Культурне та духовне життя наприкінці 50-х років XVII ст. – на початку XVIII ст.

- ✓ Джура – це учень, воїн чи учень воїна?
- ✓ Який навчальний заклад Києва називали триступневим і чому?

Упродовж уроку
з'ясуйте
характерні
особливості
культурного
життя України
даного періоду

1. Умови розвитку культури. Церковне життя

Зверніть увагу – це важливо!

Характерною ознакою тогочасної української культури був її нерівномірний **розвиток** через різні військово-політичні обставини. **На землях, позбавлених козацького устрою**, йшов процес денаціоналізації (окремі українці поступово забували про своє походження). Окрім того, на **Правобережжі** через обезлюднення зовсім не було умов для розвитку культури. Натомість **Лівобережна Гетьманщина й Слобожанщина** стають центрами відродження і розквіту української культури. Найбільш давні козацькі звичаї зберігалися на **Чортомлицькій Січі**.

Ще з часів Середньовіччя держави зазвичай підтримували чи нав'язували своїм підданам котрусь із **релігій**, яку через це **називають державною**, і тримали відповідну церкву під своїм захистом та контролем. Московська держава ще з часів Богдана Хмельницького прагнула поставити **українську церкву під контроль московських патріархів** і досягнула того в **1686 р.** Це дозволило поступово призначати українськими єпископами, настоятелями монастирів та ректорами духовних семінарій людей, відданих ідеалам не козацької України, а царської Московії.

Через протистояння православного Війська Запорозького з католицькою Коронаю польською погіршилося становище православних підданих Речі Посполитої. Тому поступово одні прийняли римо-католицьке віровчення, інші – греко-католицьке: куди кому було ближче чи вигідніше. Проте **Львівська православна єпархія прийняла унію лише в 1700 р., а Луцька – в 1718 р.**

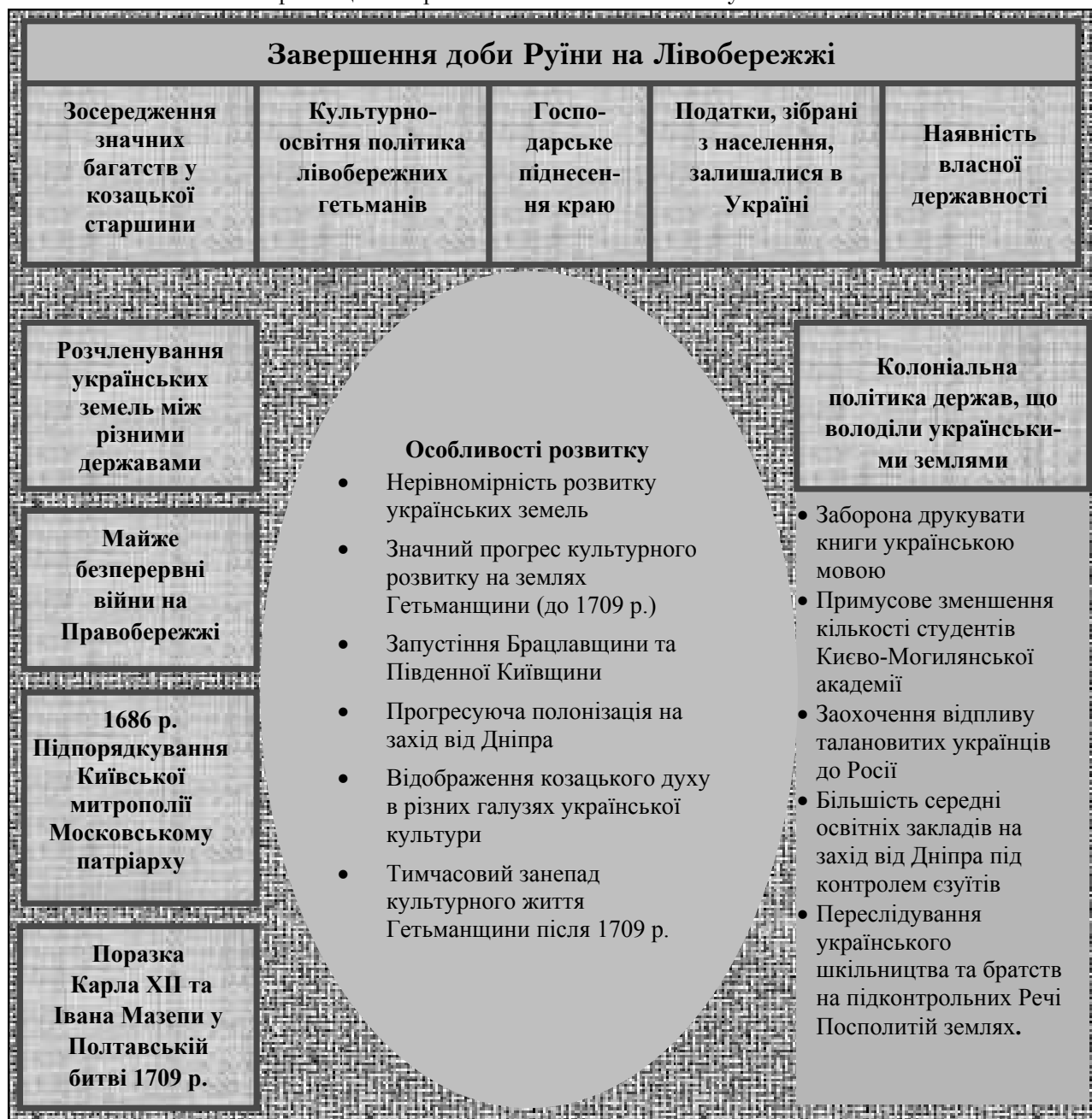

Московський патріарх
Іоаким (1674–1690 рр.)

1. Назвіть умови, які впливали на розвиток української культури.
2. Що змінилося в житті Київської митрополії після 1686 р.?
3. Чому після 1648 р. погіршилося становище православних підданих Речі Посполитої?

1. Як пов'язана з Україною діяльність патріарха Іоакима?

Схема. «Особливості та чинники розвитку української культури наприкінці 50-х років XVII ст. – на початку XVIII ст.»

1. Попрацюйте в парах. Відшукайте в схемі позитивні та негативні чинники розвитку української культури. Свої висновки обговоріть з партнером.

2. Освіта та література

Зверніть увагу — це важливо!

Система освіти в другій половині XVII ст. була такою ж, як і на початку століття, але з певними змінами. Початковою освітою українців Речі Посполитої переважно опікувався **чернечий орден Василіан** унійної (греко-католицької) церкви. **В Гетьманщині** таку освіту надавали парафіяльні школи

православної церкви. Така ж школа діяла і на Запорожжі. В Західній Україні православні **Братські школи** поступово втрачали підтримку і занепадали. Натомість розвивалися католицькі єзуїтські колеґіуми. **1661 р.** Король Ян II Казимир надав **єзуїтській колеґії у Львові** «гідність академії і титул університету». В Гетьманщині середню освіту можна було здобути або в **Києво-Могилянському**, або (з 1700 р.) **Чернігівському** колеґіумах. Окрім того, тут діяли своєрідні **школи при** гетьманській, полкових чи інших **канцеляріях**, де дітей старшини та заможних міщан навчали веденню діловодства.

Найбільшим центром розвитку української культури та освіти залишався Київ. **Києво-Могилянський колеґіум 1701 р. отримав статус академії**, тобто вищого навчального закладу. Період свого розквіту академія пережила за гетьманування І. Мазепи. Викладачами академії були відомі науковці: **Стефан Яворський** – богослов, філософ, поет; **Феофан Прокопович** – математик, письменник, філософ. З академією пов'язана діяльність відомого гравера та іконописця **Івана Мигури**. В ній проходили **публічні диспути** з різних наук, **мистецькі свята з виставами та іграми**, випускались **листівки з панегіриками** – похвальними віршами на честь викладачів і меценатів академії.

Найцікавішими **новинками** української літератури XVII ст. стали надрукований зі змінами **Києво-Печерський патерик**, **«Синопис»** невідомого автора, історична праця **«Хроніка»** Феодосія Софоновича, **поезії, написані в бароковому стилі**, які відзначались особливим колоритом й різноманітністю форм. Зокрема були **акровірші**, в перших рядках яких автор зашифровував якесь слово, **фігурні** – у вигляді певної фігури, **хроновірші** – в яких кількість слів і кількість рядків дорівнювали одному числу **та ін.** На початку XVIII ст. набувають поширення **козацькі літописи** – історичні твори про козацьку добу, авторами яких були козаки. Найвідомішими стали літописи **Самовидця, Григорія Граб'янки і Самійла Величка.**

1. Які зміни відбулись в освіті в другій половині XVII ст.?
2. Чому Київ надалі залишався культурним центром України?
3. Назвіть новинки літератури в другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Фрагмент карти з Печерського патерика 1678 р.

Письменниця про Києво-Печерський патерик.

Ірина Жиленко (українська письменниця, літературознавець)

Печерський патерик ... (літературний твір), у якому сплелися воедино агіографічні (життя святих) та літописні пам'ятки, проповіді – все найкраще, створене в Лаврі протягом її майже тисячолітньої історії...

Примітка. Розпочалося створення Патерика в XIII ст., декілька разів він переписувався, а в XVII ст. передруковувався,

знаючи змін. Саме тоді мовний стиль Патерика набув барокової красномовності.

1. Займіть обґрунтовану позицію: «Печерський патерик – це художня чи літописна література», або запропонуйте власний варіант.

Мислитель XVII ст. пояснює причини написання «Хроніки». **Феодосій Софонович** (автор першої української вже не літописної, а історичної праці, що спиралася на різні джерела)

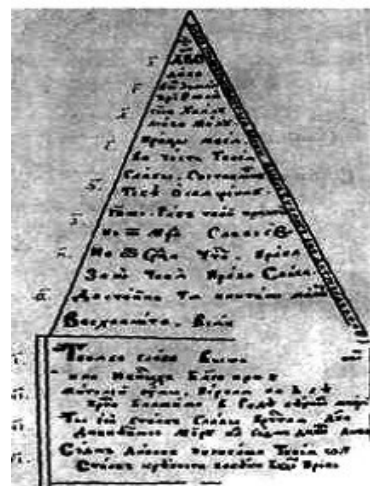
... Щоб розумів сам та іншим руським синам сказав, звідки Русь почалася і як панство руське, спочатку ставши, до цього часу живе. Кожному важлива ця розмова, про свою вітчизну знати та іншим, які цікавляться, розказати, бо тих хто не знає свого роду, за нерозумних мають.

Примітка. Події описуються з найдавніших часів до 1673 р.

1. Запропонуйте продовження речення. Ф. Софонович звертається до...

Природою вышитый цветной эстамп
Лиловоликo всхлипывал ли, мыслил...
Астматик-мотылек, весна Кабальна!
То мчится к эпосу припасть поэт!
Отечество певцов, творцов гнездо.
Но проторен строк в Небо унисон.
Как каплины, Корпускулы Поджилок—
Апрель Разит парадом пароксизма!
Растаскан гоноRAR за сказок дар...
Пусть скупо Прикрепили Кинескоп,
Откуда Новоявлен взор невольно,
Восторгов иго, волшебство стихов!
Стой, осторожность, подается шанс!
Как Кожа холодна, как сладок шок!
Иди, пролейся солнцем, жало книги!
Иод крепче яда, плавься, Прометей.

Вірш Івана Величковського із закодованим іменем

Фігурний вірш Івана Величковського

1. Кому присвячений вірш із закодованим іменем?

3. Архітектура. Образотворче мистецтво

Зверніть увагу — це важливо!

В архітектурі другої половини XVII ст. продовжує розвиватися бароковий стиль. При цьому у Гетьманщині та Слобожанщині виник особливий стиль українського (козацького) бароко – в ньому поєдналися європейські традиції з національним українським колоритом. Кращими зразками козацького бароко є Покровський собор у Харкові, Густинський Свято-Троїцький монастир у Прилуках, Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові.

Покровський собор, Харків, 1689 р.

Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря,
Чернігів, 1695 р.

Великий внесок у розвиток української архітектури зробив **Іван Мазепа**. Він не тільки будував нові церкви, як от **Георгіївський собор Видубицького монастиря** в Києві, але і турбувався про реставрацію давніх храмів: до прикладу, **Софіївський** та **Михайлівський Золотоверхий собори** Києва. В бароковому стилі споруджена будівля **Військової канцелярії** в Чернігові. Через постійні війни з Туреччиною в Західній Україні продовжувала розвиватися **культува оборонна архітектура**. Зразком такої архітектури є **оборонна синагога в Жовкві** (нині Львівська обл.).

Троїцький собор
Густинського монастиря,
Прилуки, 1676 р.

Михайлівський Золотоверхий собор, Київ,
зруйнований 1936 р., відбудований 1999 р.

Оборонна синагога в Жовкві, 1698 рр.
(світлина 1905 р.)

Георгіївський собор Видубицького монастиря, Київ, 1701 р.

Будівля Військової канцелярії в Чернігові, 90-і рр. XVII ст.

Портрет Григорія Гамалії, автор невідомий, кінець XVII ст.

Образотворче мистецтво розвивалось теж під впливом бароко, яке особливо сприяло розвитку скульптури. Вишуканим **різьбленням по дереву оздоблювалися іконостаси**. Продовжувала розвиватися західноукраїнська іконописна школа. **Іов Кондзелевич** та **Іван Руткович** – її кращі представники. Вершиною іконописного живопису XVII ст. вважають **Богородчанський іконостас Манявського монастиря** у Карпатах, Іова Кондзелевича. Центром іконописців та граверів була і **школа Києво-Печерської лаври**. Її кращі гравери – **Олександр** та **Леонтій Тарасевичі**, **Іван Щирський**, **Іван Мигура**. Про рівень розвитку світського малярства можемо судити за **портретом полковника Григорія Гамалії**.

Богородчанський іконостас Манявського монастиря у Карпатах. Іконостас прикрашено різьбленням та позолотою по дереву, Іов Кондзелевич

Гравюра « Іван Мазепа серед своїх добрих справ», Іван Мигура, 1706 р.

«Архангел Михаїл», Іван Руткович

«Вознесіння Богородиці» Йов Кондзелевич

1. Зробіть словесний опис однієї з ікон на вибір.
2. Роздивіться гравюру. Які добрі справи І. Мазепи можна розпізнати на гравюрі?
3. Подумайте. Чи часто І. Мазепа одягав обладунки?
4. Що може символізувати зображення на гравюрі Івана Мазепи в обладунках?

Коли в Україні Львівська колегія отримала «гідність академії та титул університету», ...
 ... у **Швеції** королівський банк вперше у світі увів в обіг паперові гроші.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати та поясніть поняття:
 - **1661 р.** — Львівському колегіуму надано «гідність академії та титул університету»;
 - **1686 р.** — Підпорядкування Київської митрополії московському патріархові;
 - **Козацьке бароко.**
2. Запам'ятайте як виглядають: Покровський собор у Харкові; Троїцький собор Густинського монастиря; Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві; Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові.
3. Підготуйте повідомлення про розвиток образотворчого мистецтва.
4. Підготуйте порівняння системи освіти кінця XVI ст. і кінця XVII ст.

РОЗДІЛ V.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20-90 Х РР. ХVIII СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

Показувати на карті територію Лівобережної Гетьманщини, Олешківської і Нової Січей, Слобідської України; територіальні зміни, що відбулися унаслідок російсько-турецьких воєн, поділів Речі Посполитої, ліквідації Кримського ханства.

Характеризувати основні напрями політики Російської і Австрійської імперій щодо українських земель; адміністративно-територіальний устрій, господарське та повсякденне життя запорозьких земель; внесок Києво-Могилянської академії в розвиток освіти і науки; історико-культурні пам'ятки доби.

Визначати причини і наслідки скасування гетьманства, ліквідації Запорозької Січі; поділів Речі Посполитої; приєднання земель Правобережжя, Поділля, Волині та Кримського ханства до Росії; особливості розвитку культури козацької доби; причини розгортання гайдамацького та опришківського руху на Правобережжі; наслідки реформ Марії-Терезії та Йосифа II для українських земель.

Висловлювати судження щодо діяльності гетьманів Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, кошового отамана Петра Калнишевського; Олекси Довбуша, Максима Залізняка, Івана Гонти; Григорія Сковороди.

Вивчати дати остаточної ліквідації гетьманства і Запорозької Січі, Кримського ханства; поділів Речі Посполитої; закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України; Коліївщини.

Пояснювати та застосовувати терміни і поняття: «гайдамаки», «опришки», «паланка», «Коліївщина», «козацькі літописи», «кріпацтво», «реформи». «генеральна старшина», «генеральна військова та старшинська ради», «універсал», «полк», «сотня».

§33

Пригадаймо
разом

Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини

- ✓ Коли відбулася і як закінчилася Полтавська битва?
- ✓ Чому гетьман І. Мазепа став вигнанцем?
- ✓ Чому Конституція П. Орлика не була чинною?

Протягом уроку
доберіть факти,
які свідчать про
обмеження
української
автономії росій-
ською владою

1. Гетьман Іван Скоропадський

Зверніть увагу — це важливо!

Хоча І. Мазепа та частина козацької старшини у 1708 р. перейшли на бік шведського короля, більшість населення Лівобережжя вважала шведів загарбниками. Щоб якось контролювати козаків, російський цар Петро I організував у Глухові «вибори» (по суті призначення) нового гетьмана. Ним у листопаді 1708 р. став **Іван Скоропадський**.

Тим часом Петро I здійснив антиукраїнські заходи у різних сферах. У **політичній**: дії гетьмана контролював царський представник; резиденцію гетьмана перенесли ближче до російського кордону в м. Глухів; у Глухові розташували два російські полки; на посадах козацьких полковників за наказом Петра I переважно були росіяни. В **економічній**: українським купцям дозволяли вивозити зерно в Європу тільки через російські північні порти; російські купці торгували в Україні на пільгових умовах; російській знаті в Україні надавались великі землеволодіння; мито з російсько-українського кордону надходило до царської казни; до Гетьманщини завозили мідні гроші; козаків часто залучали до будівництва фортець, каналів, доріг по всій Росії, де їх багато гинуло від надтяжких умов праці. У **культурній**: заохочувався переїзд до Петербурга і Москви українських науковців та діячів культури; було заборонено друкувати українські книги, окрім церковних. З українських монастирів вивезли давні листи, рукописні і друковані книги. Усі ці заходи Петра I прийнято називати **наступом на автономію Гетьманщини**.

І. Скоропадський намагався відстоювати давні права козацтва, тому він звернувся до Петра I із проханням про підписання нового договору, який би підтверджував давні права Гетьманщини, надіславши йому **«Решетилівські статті»**. Петро I щоразу переносив підписання угоди, а натомість прислав все нові укази, які обмежували владу гетьмана і права Гетьманщини. Після смерті Скоропадського у 1722 р. **Петро I заборонив вибори нового гетьмана**.

1. Кого було обрано гетьманом на старшинській раді 1708 р.?
2. Якою була особливість політики Петра I стосовно українських земель?
3. Як І. Скоропадський відстоював козацькі права?

Детальніше про...

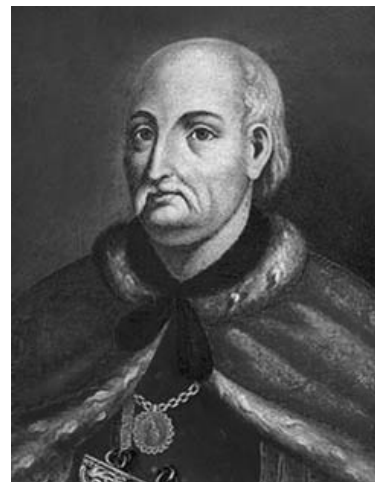
Решетилівські статті 1709 р.

Ще одна їхня назва — листування гетьмана І. Скоропадського та царя Петра І. Склалися вони з двох документів — зі звернення І. Скоропадського — «Просительних статей» і відповіді Петра І у формі указу. При цьому міністр-резидент Ізмайлов отримав **явну інструкцію**, яка зобов'язувала Ізмайлова слідкувати за тим, щоб в Україні «не було зради», а також дозволяла втручатися у міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини. Була також **таємна інструкція**, яка веліла стежити за гетьманом і старшиною, довідуватися про розмір зібраних податків, прислуховуватися до розмов старшини і козаків.

1. Обмеження прав доводить їх існування, власне, до обмеження. Використовуючи інструкції Ізмайлову, розкажіть про права Гетьманщини до репресій Петра І.

Особистість.

Іван Скоропадський (1646–1722)

Ім'я (повне). Іван Ілліч Скоропадський.

Народження. Народився 1646 р. в Умані.

Походження. Дід Федір був одним із сподвижників

Б. Хмельницького і, за родинним переказом, загинув під час Жовтоводівської битви 1648 р. Батько одружився з княжною Чарторийською. Вони мали троє синів: Івана, Василя і Павла.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму.

Початкові умови формування особистості. У 1674 р. внаслідок зруйнування Умані турками й татарами родина Скоропадських перебралася на Лівобережну Україну. У 30-річний ясир потрапив брат Павло.

Ключові події життя.

До 1708 р. І. Скоропадський був військовим канцеляристом, пізніше — писарем Чернігівського полку, генеральним бунчужним, генеральним осавулом. З 1706 р. — полковником Стародубського полку. Був однодумцем Івана Мазепи, але у вирішальний момент облишив його.

З 1708 р. І. Скоропадський був гетьманом у найскрутніші часи терору (фізичних розправ з метою залякування) царату над українцями. З 1709 р. при гетьмані перебував царський міністр-резидент, який мав за ним стежити. За царським указом в 1711–1712 рр. здійснив другий згін населення Правобережної України на Лівобережжя. І. Скоропадський

постійно звертався до царя із проханнями про відновлення давніх козацьких вольностей, але натомість у 1722 р. Петро I створив першу Малоросійську колегію, яка мала владу навіть над гетьманом. Повернувшись із Петербурга, І. Скоропадський наказним гетьманом призначив Павла Полуботка, а сам відійшов від справ і в скорому часі помер в Глухові 3 липня 1722 р. Похований в Гамаліївському монастирі.

Благодійність. Побудував Гамаліївський монастир у Глухові, церкву Предтечі у Стародубі, жертвував на потреби Єлецького монастиря в Чернігові. Опікувався відновленням Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Наслідки діяльності. До останнього ... , хай і не завжди успішно, обмеженню української Посприяв спорудженню нових та реставруванню старих православних ... та

1. Заповніть пропуски у підрубриці «Наслідки діяльності».

2. Спробуйте підібрати факти, які підтверджують, і факти, які спростовують твердження: «Іван Скоропадський був винуватцем обмеження автономії Гетьманщини».

2. Малоросійська колегія і наказний гетьман Павло Полуботок

Зверніть увагу – це важливо!

Для посилення контролю над Гетьманщиною Петро I ще за життя Івана Скоропадського **2 квітня 1722 р.** створив **Малоросійську колегію**. До Малоросійської колегії входили 6 російських офіцерів, а очолював її генерал С. Вельямінов. Розташовувалася вона у **Глухові**. Із створенням Малоросійської колегії Гетьманщина виводилася із підпорядкування колегії іноземних справ і підпорядковувалася, як будь-яка інша провінція, сенатові.

Малоросійська колегія здійснювала **управління** Гетьманщиною, збирала **податки** у царську казну, **контролювала** Генеральну військову канцелярію, **розселяла російських солдатів** та розглядала **скарги** від населення на діяльність місцевих органів влади та судів. Останнє здійснювалося, **щоб посіяти розбрат**, посварити між собою українців. Окрім того, козаків Гетьманщини було віддано під керівництво царським воєначальникам.

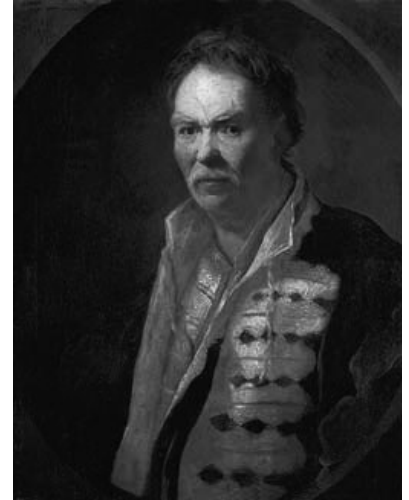
Тоді наказний гетьман **Павло Полуботок** вирішив діяти через постійні клопотання до царя, його приближених та російського сенату щодо відновлення в Україні гетьманства. Через настирливість П. Полуботка Петро I навіть заборонив йому звертатися до нього з подібними клопотаннями. Попри це П. Полуботок та активна козацька старшина розробили і подали на розгляд царю в **1723 р. Коломацькі чолобитні** (від слів «бити чолом», тобто просити). Чолобитні містили прохання про відновлення здавна обіцяних українцям виборів гетьмана та про ліквідацію Малоросійської колегії. У відповідь Петро I ув'язнив усіх причетних до написання того документа у Петропавлівській

фортеці-в'язниці. Відбуваючи там покарання, Павло Полуботок помер від катувань у 1724 р.

1. Який орган влади обмежував діяльність П. Полуботка?
2. Навіщо було створено Малоросійську колегію? Хто входив до її складу?
3. Чому Павло Полуботок потрапив до в'язниці?

Особистість.

Павло Полуботок (1660–1724)

Ім'я (повне). Павло Леонтійович Полуботок.

Народження. Народився в родинному хуторі Полуботівка (нині смт. Шрамківка Драбівського району Черкаської області).

Походження. Із заможної козацької родини. Дід Артемій був сотником Чернігівського полку. Батько Леонтій пройшов шлях від писаря до Переяславського полковника.

Початкові умови формування особистості. Зростав у заможній старшинській родині в часи формування аристократичної республіки в Гетьманщині.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму.

Ключові події життя.

За дружину мав племінницю І. Самойловича. Спочатку служив як військовий товариш Чернігівського полку, згодом був серед значкового товариства. В 1692 р. І. Мазепа запідозрив його у змові, але завдяки заступництву миргородського полковника Данила Апостола П. Полуботок уникнув страти. 1706 року І. Мазепа, незважаючи на особисту неприязнь, призначив його чернігівським полковником. П. Полуботок був претендентом на гетьманство ще 1708 р., але Петро I не підтримав його кандидатуру: «Він дуже хитрий. Може Мазепі уподібнитися». У липні 1722 р. був призначений Скоропадським наказним гетьманом. П. Полуботок ініціював проведення судової реформи. 1723 р. за доносами голови Малоросійської колегії С. Вельямінова був викликаний у Петербург, де звернувся до Петра I з Коломацькими чолобитними. Проте до в'язниці його і старшин кинули нібито за зв'язки із П. Орликом. У 1723–1724 роках перебував у Петропавлівській фортеці, де й помер. Похований у Петербурзі, поблизу церкви святого Самсонія.

Наслідки діяльності. Попри терор ... не вдалося залякати ... , про що і засвідчила вперта, хоч і не збройна боротьба ... та його прибічників.

Наказний гетьман не дожив лише 40 днів до ... Петра I і 3 роки до відновлення гетьманства.

1. Заповніть пропуски у підрубриці «Наслідки діяльності».
2. Підберіть факти з біографії Павла Полуботка до і після 1709 р., які свідчать про те, що його підтримувала значна частина козацької старшини.

Дослідниця про легенду «Заповіт Павла Полуботка».
Наталя Яковенко (український історик)

Павло Полуботок розмовляє з Петром I в Петропавлівській фортеці (худ. В. Волков)

...Від'їжджаючи за викликом царя до Петербурга, обачний гетьман нібито спакував власні та частину скарбових коштовностей і переправив морем аж до Англії, де їх було покладено в одному з банків з умовою повернення нащадкам, але тільки тоді, коли вони житимуть у незалежній Українській державі.

1. Дайте відповідь. Чи вірите ви в правдивість фактів із наведеної легенди? Чому?

3. Гетьман Данило Апостол. Правління гетьманського уряду

Зверніть увагу – це важливо!

З одного боку, скарг на діяльність Малоросійської колегії все більшало. З іншого – Російська імперія готувалася до нової війни з Туреччиною, тож їй була потрібна підтримка козацького війська. У зв'язку з цим у 1727 р. було ліквідовано Малоросійську колегію і дозволено вибори гетьмана.

У жовтні 1727 р. на Генеральній раді у Глухові гетьманом обрали **Данила Апостола**, який у свій час був співавтором Коломацьких чолобитних. Умови його гетьманування визначалися **«Рішительними пунктами» (1728 р.)**, виданими у формі царського указу. З метою впорядкування державного життя на Лівобережжі гетьман провів низку реформ (перетворень): а) **впорядкував торгівлю** – відновив пряму торгівлю з країнами Європи, б) в 1729–1731 рр. провів **«Генеральне слідство про маєтності»** – повернув у державну власність незаконно захоплені землі, в) провів **реформу фінансів** – встановив точний бюджет (розподіл коштів) прибутків і витрат, г) удосконалив **порядок судочинства** – сільські і сотенні суди ставали колегіальними, а полкові ділилися для розгляду важливих та дрібних справ; г) розпочав укладення кодексу українських законів **«Права, за якими судиться малоросійський народ»**; д) дещо зміцнив владу гетьмана – відновив право самостійно призначати генеральну старшину та полковників, зменшив кількість царських полків у Гетьманщині до шести, повернув під владу гетьмана Київ.

У 1734 р. Д. Апостол помер. Російська імператриця Анна Іоанівна заборонила вибори гетьмана. Натомість було створено новий орган влади – «Правління гетьманського уряду», яке складалося з 6 чоловік: 3 українців та 3 росіян. Головою призначено князя **Олексія Шаховського**. Завдання «Правління» полягало у заохоченні російсько-українських шлюбів, тобто у **русифікації** населення Гетьманщини. Щоб розколоти українців, посіяти між ними ворожнечу, заохочувалися **доноси**. При цьому «Правління...» мало налагодити ефективне **постачання** російської армії **людськими** та **матеріальними ресурсами** з України під час нової російсько-турецької війни.

1. Що сприяло відновленню гетьманства у 1727 р.?
2. Які реформи здійснив Данило Апостол?
3. Який орган влади мав керувати Гетьманщиною після смерті Данила Апостола?

Угода

Основне з «Рішительних пунктів» 1728 р.

- ✓ Заборона зовнішньополітичної діяльності.
- ✓ Дозвіл розв'язувати прикордонні проблеми з Польщею та Кримом під наглядом російського резидента.
- ✓ Обов'язкове затвердження царем посадових осіб вищого рангу (генеральна старшина, полковники).
- ✓ Вища судова інстанція – генеральний суд мав складатися з 3 росіян та 3 українців на чолі із гетьманом.
- ✓ Скасування заборони на купівлю в Україні землі росіянами.
- ✓ Нові землевласники мали коритися місцевій адміністрації.

Особистість.

Данило Апостол (1664–1734)

Ім'я (повне). Данило Павлович Апостол.

Народження. Народився в с. Великі Сорочинці на Полтавщині.

Походження. Походив з козацько-старшинського роду Апостолів, які з 1659 по 1736 рік були полковниками у Миргородському полку. Мав давнє молдовське боярське коріння.

Початкові умови формування особистості.

Виховувався в давній старшинській родині в дусі гетьмансько-старшинського автономізму.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму (ймовірно).

Ключові події життя.

До 1727 р. До 1727 р. був миргородським полковником. Відзначився під час Азовсько-Дніпровських походів у XVII ст. У жовтні 1708 р. перейшов на бік шведської армії; проте в листопаді став на сторону Петра I. Козацьке військо на чолі з Д. Апостолом неодноразово використовувалося Росією для впливу на польські справи. Співавтор Коломацьких чолобитних, за що був ув'язнений протягом 1723–1725 рр.

Після 1727 р. У віці 73 років очолив Гетьманщину. Попри суворий контроль з Петербурга, провів «Генеральне слідство про маєтності», фінансову, торгівельну, судову реформи, уклав збірник «Права за якими судиться малоросійський народ», але його не затвердив російський уряд. Посприяв поверненню запорожців у їх старі володіння. За його гетьманування розпочалося будівництво «Української лінії» – укріплення між Дінцем і Дніпром. До будівництва було залучено 70 тис. людей. Помер 1734 року у Великих Сорочинцях на Полтавщині. Похований у збудованій ним Спасо-Преображенській церкві.

Наслідки діяльності. Гетьманщина, призупинення, ліквідація, автономія, Російська імперія.

1. Усно сформулюйте наслідки діяльності Д. Апостола, використовуючи слова з підрубрики «Наслідки діяльності».
2. Подумайте. Що спільного в біографіях І. Скоропадського та Д. Апостола?

Дослідник про будівництво «Української лінії».

Володимир Пришляк (український історик)

Залишки
Української лінії

...З квітня 1731 р. розпочалося спорудження колосальної «Української лінії», ... (це був) оборонний пояс від татарських набігів ... завдовжки 85 км від Переволочни над Дніпром до Сіверського Дінця (див. карту на ст...). (Він) включав 17 фортець і 49 редутів, щорічно вимагав на будівництво до 30 тис. козаків і посполитих (селян)... Головний тягар ліг на козацтво

гетьманських і слобідських полків...

1. Навіщо будувалася Українська лінія і яких затрат потребувала?

Дослідник про «біронщину», що в Гетьманщині особливо розгорілася в часи Правління гетьманського уряду.

Орест Субтельний (канадський історик)

За правління Анни Іоанівни та її ... фаворита – ... Ернста Бірона ... представники (старшини) уникали громадських

Ернст-Йоган Бірон

справ... (через) застосування ганебного принципу «слова й діла», за яким (достатньо було викрикнути «Слово і діло государеве» і вказати на когось, щоб) людину (поставити) під загрозу Таємної канцелярії, де її допитували, піддавали тортурам, могли засудити до страти чи заслання.

1. Поміркуйте. Яка різниця між наклепом та доносом? Що краще?

Коли в Україні розпочала діяльність Перша Малоросійська колегія, ...

у Тихому океані голландський мореплавець Якоб Роггевен відкрив Острів Пасхи.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події.

- 1708 –1722 рр. – гетьманування Івана Скоропадського.
- 1722–1724 рр. – наказним гетьманом був Павло Полуботок.
- 1722–1727 рр. – діяльність (першої) Малоросійської колегії.
- 1727–1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.
- 1734–1750 рр. – діяльність Правління гетьманського уряду.

2. Підготуйте короткі довідки про Малоросійську колегію та Правління гетьманського уряду.

3. Підготуйте усну доповідь «Реформи Данила Апостола».

4. Знайдіть спільні і відмінні риси у діяльності І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола.

§34

Пригадаймо
разом

Ліквідація Гетьманщини та козацького устрою в Україні

- ✓ До якої держави входили Лівобережжя і Слобожанщина?
- ✓ Які функції виконувала Малоросійська колегія?
- ✓ Чому після Д. Апостола не обирали гетьмана?

Протягом уроку
визначте
особливості
російської
політики щодо
українських
земель у 2 пол.
XVIII ст.

1. Кирило Розумовський — останній гетьман України

Зверніть увагу — це важливо!

У середині XVIII ст. Російській імперії загрожувала чергова війна з Туреччиною та Пруссією. Окрім того, в оточенні імператриці Єлизавети Петрівни було багато українців. Тож, коли козацька старшина звернулася із клопотанням про вибори гетьмана, Єлизавета погодилася. **Новим гетьманом 1750 р.** було «обрано» (призначено Єлизаветою) **Кирила Розумовського (1750–1764 рр.)**, а «Правління гетьманського уряду» припинило свою діяльність. Кирило Розумовський приїхав на Лівобережжя лише через рік, але

з гарними звітками про **адміністративні зміни**: Гетьманщина знову переводилася до відомства Колегії іноземних справ, а влада гетьмана поширювалася на Київ та Нову (Підпільненську) Січ.

На українських землях К. Розумовський розгорнув активну діяльність: **відбудував Батурин**, куди переніс столицю; збудував нові палаци в **Глухові**, що залишився **гетьманською резиденцією**; налагодив діяльність **старшинської ради**, яка в разі відсутності гетьмана сама управляла Гетьманщиною; розпочав **самостійно призначати полковників** та **роздавати землю** у приватну власність. У відповідь на таку бурхливу діяльність **Єлизавета Петрівна заборонила** самостійно призначати полковників та генеральну старшину Гетьманщини, **заборонила** здійснювати самостійну зовнішню дипломатію та **встановила контроль** над українськими фінансами.

Попри все К. Розумовському вдалося оновити Гетьманщину. Гетьман провів **судову реформу**. Гетьманщину він поділив на 20 судових повітів. У кожному було відкрито **земські суди** для вирішення цивільних справ, **підкоморські** – для розгляду земельних спорів та **гродські** – для розгляду кримінальних справ. Удосконалено діяльність Генерального військового суду. Було здійснено **військову реформу**: створено регулярні (постійні) полки, введено однакову уніформу для козаків та однакове озброєння (спис, шабля, рушниця). Запроваджено **обов'язкове навчання козацьких дітей**.

1. Коли К. Розумовський став гетьманом?
2. На які українські території поширювалася влада гетьмана?
3. Які реформи здійснив К. Розумовський?

Особистість.

Кирило Розумовський (1728–1803)

Ім'я (повне). Кирило Григорович Розумовський.

Народження. Народився 1728 р. в с. Лемеші поблизу Козельця на Чернігівщині.

Походження. Батько Григорій Розум був козаком.

Освіта. В 1743–1745 рр. під іменем Івана Обидовського навчався в університетах Німеччини, Франції, Італії.

Початкові умови формування особистості. Старший брат Олексій після таємного одруження з імператрицею Єлизаветою Петрівною забрав малого Кирила до російської столиці, тому він з одного боку виховувався на родинних переказах про козаччину, а з іншого – на звичаях російського імператорського двору XVIII ст.

Ключові події життя.

До 1750 р. У Петербурзі зробив кар'єру від камер-юнкера (нижча придворна посада) до графа, а з 1746 до 1798 р. був Президентом Російської академії наук. У вісімнадцять одружився з княжною Нарішкіною.

З 1750 р. У 22-річному віці став гетьманом і генерал-фельдмаршалом Російської імперії. На театралізованій церемонії обрання К. Розумовського не було. (Щодо реформ див. рубрику «Зверніть увагу – це важливо») Розробив проект відкриття у Києві (на базі Києво-Могилянської академії) та Батурині університетів європейського зразка. 1762 р. внаслідок дворцевого перевороту посприяв приходу до влади імператриці Катерини II і отримав чин сенатора. 1763 р., сподіваючись на заслуги К. Розумовського перед Катериною II, старшина надіслала їй «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення колишніх прав Малоросії», в якому просила зробити гетьманство спадковим і закріпити за родом Розумовських.

З 1764 р. Під тиском Катерини II склав гетьманську булаву і довгий час не міг бути в Україні. Лише останні дев'ять років життя провів у Батурині. Помер у сімдесят п'ять років. Похований у Свято-Воскресенському храмі.

Наслідки діяльності. К. Розумовський, можливість, оновлення, Гетьманщина. Діяльність, останній, спалах, автономія, козацька держава.

1. Усно сформулюйте наслідки діяльності К. Розумовського, використовуючи слова з підрубрики «Наслідки діяльності».
2. Аргументовано підтримайте або заперечте думку. «Булава була лише іграшкою в руках Кирила Розумовського».

Дослідник про військову реформу К. Розумовського.

Зенон Когут (канадсько-український історик)

Визначивши їх число у 10 тис. для підтримання козацтва, (Генеральна старшина пропонувала) такі заходи: суворе дотримання козацьких прав і привілеїв; звільнення козаків від будь-яких обов'язків, крім військових, і від усіх податків; гарантії майнових прав козаків; державна оплата і постачання провіанту під час закордонних кампаній; зобов'язання кількох козацьких господарств утримувати у фінансовому відношенні одного повністю оснащеного козака; створення спеціального реєстру, щоб козаки не могли переходити в інші військові підрозділи.

1. Обгрунтовано виберіть один із перелічених заходів, який найбільше посприяв би перетворенню козацьких полків на професійне військо.

Форма козака – синій мундир з червоним коміром і білі штани — після військової реформи

2. Ліквідація гетьманства та козацького устрою в Україні

Зверніть увагу — це важливо!

У 1762 р. російською імператрицею стала **Катерина II**. Вона прагнула зміцнення Російської імперії, перетворення її на централізовану державу. Для цього спрямовувала свою діяльність на знищення будь-яких проявів автономії та **уніфікацію** (створення однакової) системи управління усією імперією.

Приводом для ліквідації автономії Гетьманщини стало звернення козацької старшини до імператриці про визнання спадковості гетьманської влади за нащадками Кирила Розумовського. У відповідь на те звернення **Катерина II** змусила гетьмана в **1764 р.** відмовитися від влади. У Маніфесті від 10 листопада 1764 р. вона **повідомила** про добровільне зречення Кирила Розумовського та **про ліквідацію гетьманства**.

У **1765 р.** на Слобожанщині також було **скасовано полково-сотенний устрій**, а невдовзі створено Слобідсько-Українську губернію. Козаків позбавлено прав і привілеїв. За російським зразком козацькі полки перетворили на гусарські, а старшині надали звання офіцерів російської армії.

1. Чого прагнула Катерина II в управлінні Російською імперією?
2. Коли було ліквідовано гетьманство на Лівобережжі?
3. Коли на Слобожанщині було скасовано полково-сотенний устрій?

К. Розумовський (Жан Луї Токке)

*Розгляньте портрет. До якого року він мав би бути створеним?

Дослідник про Катерину II та К. Розумовського.
Зенон Когут (канадсько-український історик)

...Після (двірцевого) перевороту на Розумовського (який дуже допоміг Катерині II прийти до влади), як з рогу достатку, посипалися нагороди... В день перевороту, 28 червня 1762 р., Катерина призначила його сенатором. ... (згодом) генерал-ад'ютантом імператриці. ... Перед коронацією Катерина подарувала К. Розумовському великі маєтки в Гетьманщині, виділила додаткову довічну пенсію в розмірі 5 тис. карбованців щорічно. ... Крім своєї посади сенатора, він також був призначений членом комісії у справах дворянського статусу і головою комісії з реорганізації російського війська.

1. Продовжіть думку. «Петро I нищив Гетьманщину через гнів, а Катерина II ...»

Інструкція прокуророві Сенату кн. О. В'яземському.

Катерина II (російська імператриця)

Мала Росія, Ліфляндія (*Латвія*), Фінляндія (*Карелія*) суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями. Порухувати ці привілеї зразу було б непристойно, але й не можна ... поводитися з ними, як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції ... треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс... Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів щезли...

Катерина II

1. Проаналізуйте документ. Чому Катерина II ставила за мету, «щоб час і назва гетьманів щезла»?

3. Друга Малоросійська колегія

Зверніть увагу – це важливо!

Для управління землями колишньої Гетьманщини було створено **Другу Малоросійську колегію (1764–1786 рр.)** у складі 4 російських чиновників, 4 козацьких старшин та голови графа **Петра Рум'янцева**. Окрім того, до **Петербурга було вивезено гетьманські клейноди**, військові печатки, прапори. Це стало символом ліквідації української автономії. Головним завданням колегії було запровадження в Україні російської системи управління.

Друга Малоросійська колегія **ліквідувала** Генеральну військову канцелярію та Генеральний військовий суд, поширила дію російських законів на Лівобережжя, підпорядкувала українські суди російським. Протягом 1765–1769 рр. під керівництвом П. Рум'янцева було здійснено **«Генеральний опис Малоросії»** – перепис населення, майна та земель. Після перепису натуральні повинності було замінено грошовими податками.

У **1781 р.** у колишній Гетьманщині було **скасовано полково-сотенний устрій**, а натомість створено **Малоросійське генерал-губернаторство** на чолі з **Петром Рум'янцевим** у складі Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв. При цьому козацькі полки перетворили у карабінерські (озброєні карабінами). В **1783 р.** Катерина II на Лівобережжі та в Слобожанщині запровадила **кріпосне право**, а в **1785 р.** **козацьку старшину** зрівняла у правах з російським дворянством. Так було остаточно ліквідовано рештки української автономії. Наступного року розпустили Другу Малоросійську колегію.

1. Який орган влади створили на Лівобережжі після ліквідації гетьманства?
2. Яких змін зазнали адміністративна, судова і військова система на Лівобережжі?
3. Що і коли змінилося в становищі рядових козаків, селян та старшини?

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства 1764 р.

З указу про скасування гетьманства та утворення Малоросійської колегії (1764 р.).

Катерина II (російська імператриця)

Після ... звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові ... створити ... Малоросійську колегію... Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. ... (П. Рум'янець) у справах суду і розправи має голос голови, ... а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів, повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений у нашу відсутність.

1. Що в указі імператриці є звичайним обманом? Чому?

З указу про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні, 1783 р.

Катерина II (російська імператриця)

Для ... одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків ... кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні... На випадок же втеч після оголошення цього указу (*розшукувати, карати і повертати попереднім власникам*). ... Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких склалися колишня Слобідська Українська губернія...

Герб Російської імперії

1. На основі документа поясніть значення слова «кріпак».

Детальніше про...

Спроби козацької старшини відстоювати її автономію

1766 р. Катерина II надумала удосконалити російське законодавство. Для цього було створено спеціальну комісію. Крім російських, у комісії діяло 34 депутати від України. На засіданнях комісії палкими промовама за права й вольності України відзначився представник старшини Григорій Полетика. Він палко відстоював принципи автономності України і наважувався критикувати зміни в

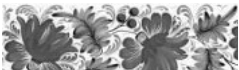
Г. Полетика

адміністративному поділі краю, податкову політику, використання козацького війська на різних будівельних роботах тощо. Катерина II не очікувала такої активності від депутатів і в 1769 р. розпустила комісію під приводом війни з Туреччиною.

За допомогою карти дослідіть адміністративні зміни в Україні XVIII ст.

Карта

1. Відшукайте м. Глухів, оборонну «Українську лінію», межі володінь Нової Січі.

Коли в Україні було скасовано гетьманство, ...
 у Варшаві було короновано останнього володаря Речі Посполитої Станіслава II Августа Понятовського.

Підсумуйте свої знання.

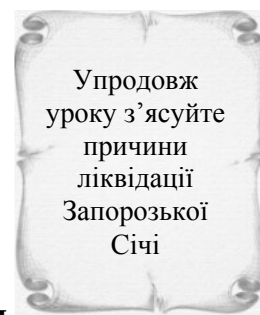
- Запам'ятайте дати і події.
 - **1764 р.** — остаточна ліквідація гетьманства Катериною II.
 - **1765 р.** — ліквідація полково-сотенного устрою на Слобожанщині.
 - **1764–1786 рр.** — діяльність (Другої) Малоросійської колегії.
 - **1781 р.** — ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережжі.
 - **1783 р.** — запровадження кріпацтва на Лівобережжі та в Слобожанщині.
- Підготуйте коротку довідку про склад і діяльність Другої Малоросійської колегії.
- Підготуйте усну доповідь про гетьмана Кирила Розумовського.
- Визначте причини скасування гетьманства в Україні і наслідки цієї події для українців.

§35

Пригадаймо
разом

Нова (Підпільненська) Січ

- ✓ Що таке тамга?
- ✓ Що називали зимівником, а що промислами?
- ✓ Коли і чому було зруйновано Чортотлицьку Січ?

1. Повернення козаків у свої давні володіння

Зверніть увагу – це важливо!

1734 р. Російський уряд з огляду на загрозу чергової війни з Туреччиною, а також завдяки клопотанням гетьмана Д. Апостола, дозволив запорожцям повернутися в їхні давні володіння. Отож, **1734 р. на р. Підпільній козаки збудували Підпільненську (Нову) Січ-фортецю**, яка стала адміністративним центром усього Запорозжя. Біля Нової Січі були торгово-ремісничі передмістя – **Гасан-Баша** (Гасан-Базар) та **пристань**. Землі Запорозжя поділялися на **паланки** – окремі території, кожна з яких мала свій герб та печатку. В адміністративному центрі паланки, який, як і Січ, мав укріплення, проживала паланкова старшина, розміщувались козацька зала, суд, церкви, ремісничі майстерні, проводилися ярмарки.

Основною формою господарювання на Січі були **зимівники**. Кожен козак міг отримати земельний наділ та створити власний зимівник. Козаки займалися землеробством, садівництвом, городництвом, а також скотарством і промислами. Пасовиська, ліси, рибальські угіддя вважались загальною власністю. Разом з тим, поступово утворилося коло впливових і **заможних козаків**, які мали великі землеволодіння і найчастіше були старшинами. Для обробітки землі вони наймали **незаможних козаків** – сірому.

Суттєвими особливостями Нової (Підпільненської) Січі були її **контрольованість імперською владою** – в межах зовнішнього коша (Гасан-Баші) навіть було споруджено російську цитадель-фортецю з військовою залогою; та **порівняно миролюбний характер** її мешканців – запорожці рідше брали участь у військових походах, а більше займалися господарством.

1. Коли і за яких обставин з'явилася Нова (Підпільненська) Січ?
2. Чим займалися козаки, окрім військової справи?
3. Якими були особливості Нової Січі?

1. Хто користувався таким знаком?

Дослідник про життя запорожців після 1709 р.

Віктор Горобець (український історик)

... (Запорозжці після 1709 р.) ... заклали нову Січ ... на кордоні запорозьких земель і володінь кримського хана, ... (біля річки) Кам'янка. Однак восени 1710 року в той час, як

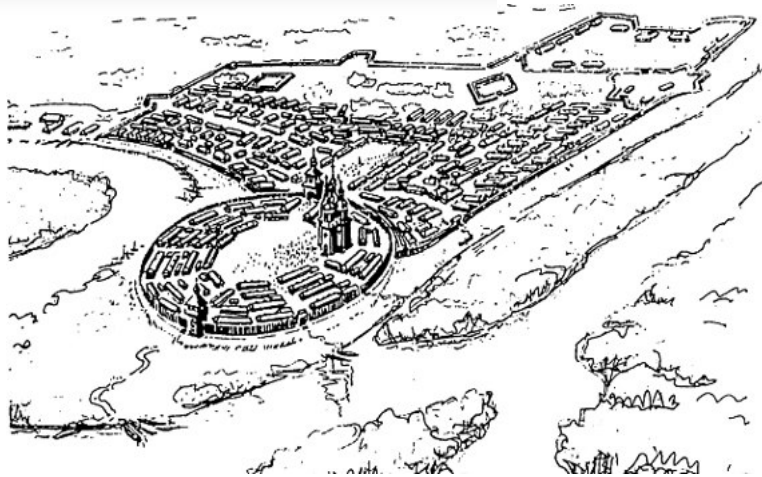
Пам'ятний знак на місці Олешківської Січі (нині Цюрупинський район, Херсонська обл.)

запорожці воювали на боці турецького султана проти Петра I, царські війська атакували Кам'янську Січ. ... (1711 р.) нова Січ постала в урочищі Олешки (див карту) ... (Хан) Каплан-Гірей надав запорожцям ... різноманітні пільги. (Проте) новий хан Саадет-Гірей зайняв ... значно жорсткішу позицію. ... (Тому) наприкінці 1728 р. ... (козаки) вирушили ... на Чортомлик, (коли ж їм заборонили селитися на Запорожжі і, водночас, надійшли) ханські запевнення в готовності виявляти до козаків повагу і приязнь. ... (Тому) запорожці ... (знову) поселилися ... на Кам'янці (де були до 1734 р.).

1. Випишіть у зошит роки існування Кам'янської і Олешківської Січей.

Очевидець про господарство Нової Січі, 1740 р.

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі й інші. ... Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях ... У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря ... Інші живуть у форштаті (передмісті) з своїми господарствами ... там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі, і інші ... А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу.

Підпільненська (Нова) Січ із передмістям Гасан-Баша

1. З'ясуйте за документом, чим відрізнялися заняття козаків у Січі-фортеці від занять у передмісті.

2. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман

Зверніть увагу – це важливо!

Вперше **Петра Калнишевського** обрали кошовим отаманом у **1762 р.** Пізніше козаки 10 років поспіль (**1765–1775 рр.**) переобирали його на цю посаду. П. Калнишевський кілька разів їздив до Петербурга, щоб відстояти давні межі вольностей запорозьких, і йому вдалося досягнути своєї мети.

На Запорозжжі **не існувало кріпацтва**, тож селяни з Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя знаходили тут бажану свободу. Незважаючи на вимоги поміщиків, П. Калнишевський не видавав втікачів. Отаман заохочував освоєння нових земель, роздаючи їх селянам. Завдяки йому було створено сотні нових сіл та кілька тисяч зимівників. На сер. 1770-х рр. тут мешкало понад 100 тис. осіб.

Але на Січі існували внутрішні протиріччя. Через збільшення впливу заможних козаків і жалюгідне становище бідноти в **1768 р.** під час чергових перевиборів П. Калнишевського стався **«бунт сіроми»**. Повсталі обрали собі окремого кошового отамана, випустили в'язнів, пограбували будинки старшини та заможних козаків. Хоча Петро Калнишевський придушив повстання, але соціальні (суспільні) проблеми на Січі залишилися.

1. З якого часу і скільки років П. Калнишевський обирався кошовим отаманом на Січі?
2. Чому селяни з різних куточків України втікали на Запорозжжя?
3. Чому на Січі були повстання? Про що це свідчить?

За картою дослідіть Запорозжжя часів Нової (Підпільненської) Січі

Карта

Завдання до 1–2 пунктів. Відшукайте межі Запорозьких земель, паланки та паланкові центри.

Завдання до 3 пункту. Відшукайте Задунайську та Банатську Січі, річку Кубань.

Дослідниця про зміцнення господарських зв'язків між Запорозжям та Кримом і Туреччиною у XVIII ст.

Світлана Андрєєва (український історик)

Ярмарка на Україні,
фрагмент картини
В. Штернберга

... (З) гарантіями миру між Російською та Османською імперіями ... (настало) зміцнення господарських і торгівельних зв'язків Запорозжя і Криму. ... (До прикладу) Турки, Ахмет з товаришем, купили ... овець на Січі у Калнишевського під вексель. Через те, що Ахмет виявився некредитоспроможним, турецький суд ухвалив передати вівці іншим купцям з відстрочкою виплат на 4 місяці. Це рішення було підтверджено очаківським пашею і від нього повідомлено Калнишевського із застереженням «на майбутнє, коли хто приїде ... купувати овець, на слово не вірити і овець в борг не давати».

1. Які особливості господарського розвитку Січі описані в документі?

3. Ліквідація Запорозької Січі

Зверніть увагу — це важливо!

У той час, як на Запорозжжі значною мірою збереглися козацькі права і вольності, то в Росії панувало кріпосне право. Існування автономної Січі не подобалося Катерині II. Із Січі не видавали кріпаків-утікачів, чорноземи Запорозжя були ласим шматком для російського дворянства. До того ж, здобувши за допомогою запорожців перемогу над Туреччиною, Катерина II вирішила, що вони їй більше не потрібні.

За наказом імператриці війська генерала Петра Текелія, повертаючись з тієї ж війни, **4 червня 1775 р.** оточили **Нову (Підпільненську) Січ** – столицю свого вчорашнього союзника. Сили були надто нерівними, тож козаки капітулювали. Із Січі до **Петербурга вивезли клейноди, артилерію, боеприпаси, скарб, архіви.** Всі будівлі, окрім фортифікаційних, зруйнували. Частина козацької старшини було заслано до Сибіру. Більш вірні імперії і менш вірні власному народові старшини отримали дворянські титули та землі.

За задумом імператриці, козаки мали стати селянами чи міщанами, але доля запорожців склалася по-різному. Одні залишилися, інші переселилися в турецькі володіння, створивши **Задунайську Січ**, інші – в австрійські, де з частиною задунайських козаків заснували **Банатську Січ**. Решта козаків й надалі використовувалася у військових кампаніях Росії як **військо «Вірних козаків»**, згодом **Чорноморське** козацьке військо. Цьому війську було повернуто частину січових прапорів та дозволено жити за давнім козацьким

устроєм між Дністром і Південним Бугом. Згодом нащадків запорожців переселили в долину р. Кубань. Вони живуть там і донині.

1. Якими були причини прийняття рішення про зруйнування Нової Січі?
2. Коли Нова Січ перестала існувати?
3. Як склалася доля козаків після ліквідації Нової Січі?

Григорій
Потьомкін,
ініціатор ліквідації
Запорозької Січі

Із маніфесту про ліквідацію Запорозької Січі (1775 р.).

Катерина II (російська імператриця)

... (Запорожці) приймали до себе в козаки, незважаючи на ... заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, а й людей жонатих і сімейних, ... (підмовляли) до втечі з Малоросії... Заводячи власне хліборобство, вони підривали тим самим основу їхньої залежності від нашого престолу і ... задумали (жити за) своїм власним управлінням... Ми вважаємо нині своїм обов'язком перед Богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків...

Дослідниця про роздачу запорозьких земель після зруйнування Нової Січі.

Наталя Яковенко (український історик)

... На колишніх Вольностях Війська Запорозького фаворити і наближені імператриці отримали величезні пожалування: Григорій Потьомкін – близько 150 тис. десятин, кн. Олександр В'яземський 200 тис., Кирило Розумовський – 35 тис... Загалом же до 1784 р. тут було роздано понад 4 млн десятин...

Александр Вяземский

1. За двома наведеними вище документами з'ясуйте, чи всі причини зруйнування Січі вказано в маніфесті Катерини II.

Пам'ятник
Катерині II
у Катеринодарі

Дослідник про створення Війська вірних козаків 1787 р.

Володимир Кравцевич-Рожнецький (військовий історик)

Імператриця (Катерина II) затвердила Сидора Білого кошовим Війська вірних козаків. ... У війську налічувалося 7 тис. колишніх запорожців, ... (козацька кіннота) була під командою Захарія Чепіги, ... а морськими козаками (50 чайок) керував генеральний суддя Антон Головатий.

Примітка. Згадані старшини відтворені у камені біля підніжжя пам'ятника Катерині II у Катеринодарі на Кубані.

1. Подумайте. Що пов'язує А. Головатого, С. Білого і З. Чепігу з Кубанню?

Особистість.

Петро Калнишевський (1691–1803)

Ім'я (повне). Петро Іванович Калнишевський.

Народження. 1691 р., с. Пустовійтівка (нині Сумська обл.).

Походження. З козацького роду Калнишевських.

Початкові умови формування особистості. За переказами, у 8 років потрапив на Січ, де став джурою – зброєносцем козацької старшини.

Ключові події життя.

- ✓ На Січі пройшов шлях від джури до осавула та військового судді.
- ✓ 1762 р. обраний кошовим отаманом. Згодом через наполягання Катерини II був усунутий із посади. Проте через три роки старшина знову обрала його кошовим. 10 років підряд його переобирали на цю посаду.
- ✓ Неодноразово їздив до Петербурга, де клопотав про повернення козакам давніх прав на землі в запорозькому краї, які були урізані під сербські і новосербські поселення.
- ✓ Дбав про заселення українців запорозьких земель, про розвиток господарства та торгівлі.
- ✓ 1768 р. разом з московським гарнізоном Новосіченського ретраншементу (цитаделі) придушив повстання запорозької бідноти – «бунт сіроми».
- ✓ Жертвував кошти на будівництво православних храмів, шкіл, на церковну літературу.
- ✓ Учасник російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Нагороджений орденом Андрія Первозванного, отримав чин генерал-поручика.
- ✓ 4 червня 1775 р., щоб уникнути кровопролиття, здав фортецю без бою російському війську під командуванням П. Текелія.
- ✓ Понад 25 років проживав у Соловецькому монастирі в одиночному казематі під суворою забороною спілкування зі сторонніми людьми. Проте «порційних грошей» останньому кошовому виділяли один карбованець на добу – в 40 разів більше, ніж іншим в'язням. З цих грошей він подарував монастирю запрестольного срібного хреста та Євангеліє у срібно-золотій оправі.
- ✓ 1801 р. імператор Олександр I звільнив П. Калнишевського, але йому тоді уже було 110 років, і кошовий залишився і надалі при монастирі.
- ✓ Помер Петро Калнишевський 1803 р. на 112-у році життя.
- ✓ Канонізований Українською православною церквою Київського патріархату (2008 р.) та Московського патріархату (2014 р.).

Наслідки діяльності. Талант, господарник, Петро Калнишевський, Січ, економічний розквіт, 10 років, ліквідація, Гетьманщина, козацький устрій.

1. Усно сформулюйте наслідки діяльності П. Калнишевського, використовуючи слова з підрубрики «Наслідки діяльності».
2. Займіть позицію. П. Калнишевський – воїн, господарник чи праведник.

Дослідник про заслання П. Калнишевського.

Михайло Грушевський (український історик)

Келія, де був ув'язнений Петро Калнишевський

... (Калнишевський) замкнений в самотній келії, не бачачи людського лиця, прожив ще цілих 25 літ. Очевидці-прочани (початку) ХІХ ст. оповідали, що його випускали три рази на рік у монастирську трапезу: ... на Різдво, Великдень і Спаса. Він питався людей, хто тепер царем, і чи все добре в Росії. Але сторожі не дозволяли багато розмовляти. Схуд і зсохся від старості, був увесь сивий, але вбраний по-козацьки, в синій жупан китайчаний, з двома рядами гудзиків.

1. Подумайте. Чи зламало ув'язнення козацький дух П. Калнишевського?

Коли в Україні

було зруйновано Запорозьку Січ, ...

в Америці почалась війна за незалежність британських колоній (війна за незалежність США);

у Стамбулі Османська та Австрійська імперія підписали договір про входження Буковини до складу Австрії.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події.
 - **1691 – 1803 рр.** – роки життя останнього кошового отамана Петра Калнишевського.
 - **1734–1775 рр.** – Нова (Підпільненська) Січ.
 - **4 червня 1775 р.** – зруйнування російськими військами Запорозької Січі на р. Підпільній.
2. Поясніть значення понять: паланка, Гасан-Баша, сірома, Військо вірних козаків, кубанські козаки.
3. Підготуйте доповідь про причини і наслідки ліквідації Запорозької Січі 1775 р.
4. Визначте позитивні і негативні сторони отаманування Петра Калнишевського.

§36

Пригадаймо
разом

Російсько-турецькі війни XVIII ст. Україна та Кримське ханство

Протягом уроку
визначте
позитивні і
негативні наслідки
російсько-
турецьких війн
2-ї пол. XVIII ст.

- ✓ Яким було Кримське ханство у XVII ст.?
- ✓ Васалом якої держави було Кримське ханство?
- ✓ Хто в Криму займався торгівлею та ремеслами?

1. Кримське ханство між двома імперіями

Зверніть увагу – це важливо!

У другій половині XVIII ст. загострюється боротьба між Російською та Османською імперіями за контроль над Чорним морем і його північним узбережжям. У результаті **російсько-турецької війни 1768–1774 рр.** було підписано вигідний для Російської імперії **Кючук-Кайнарджійський** мирний договір 1774 р.

Згідно Кючук-Кайнарджійського договору, Росія отримувала землі **між Дніпром та Південним Бугом**, кілька турецьких фортець, набувала права **безперешкодного плавання російських кораблів** по Чорному морю. Окрім того, за наполяганням Катерини II, **Кримське ханство** було **визнане незалежним**, хоч насправді потрапило під пильну російську опіку.

Татари не бажали миритися з такою російською опікою, тож у 1776 р. відмовилися від російського «захисту». У відповідь на територію Криму відразу були введені війська. Прикриваючись гаслом допомоги братам-християнам, **протягом 1778–1779 рр.** Катерина II організувала **відселення вірмен та греків** з Криму. Це завдало відчутного удару по скарбниці ханства, адже саме вірмени і греки були основними платниками податків.

1. Чим закінчилася російсько-турецька війна 1768–1774 рр.?
2. Що передбачав Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 р.?
3. Які події відбувалися в Криму в 1778–1779 рр.?

Рубль Катерини II
(аверс – лицьова
сторона монети)

Дослідник про участь українців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Тарас Чухліб (український історик)

У ході цієї війни (1768–1774 рр.) український елемент складав 25% від складу 2-ї російської армії, ...та 10% від складу ... 1-ї армії. ... П. Рум'янцев з початком військових дій у Криму відразу ж взяв з Малоросійського скарбу 100 тисяч рублів асигнаціями на «татарські витрати» ... На початковому етапі війни канцелярія Малоросійського скарбу переслала (також) ... 95 тисяч 337 рублів 52 копійки на потреби «шести

Рубль Катерини II (реверс – зворотна сторона монети)

драгунських полків, також Генералітету і польової аптеки, і глухівського гарнізонного полку». ... 1770 р. Малоросійська колегія видає ... 4 тисяч рублів для ... формування одного з підрозділів російського флоту. А через два роки, ... Катерина II звеліла українській владі ... видати командувачу 2-ї армії князю Долгорукому 100 тисяч рублів.

1. Заповніть пропуски в тексті. Війну 1768–1774 рр. Росія провела за участю ... військ і на ... кошти.

Дослідник про виведення з Криму християн 1778–1779 рр.

Феокист Хартахай (російсько-грецький історик)

... Звістка про вихід християн поширилася по всьому Криму; татари ... нарікали на хана, який байдуже спостерігає (за тим, що відбувається). ... християни ... (також) опиралися виходу. Ось що говорили євпаторійські греки: «Ми ... ханом і вітчизною своєю задоволені; від предків своїх платимо данину ... (ханові), і хоч шаблями нас рубати будуть, то ми все-таки нікуди не підемо». Вірменські християни зверталися до хана: «Ми слуги ваші й піддані триста років, ... і ніколи від вас образ не бачили. Нині ж нас хочуть звідси вивести. ... просимо (нас) від такої напасти позбавити, за що за вас Бога молити будемо».

Вірмени (греки та вірмени склали найбільші християнські громади Криму)

Примітка. Історик, що написав цей документ, жив у XIX ст. і походив із сім'ї греків-переселенців з Криму.

1. Подумайте. Коли християни Криму не просили про допомогу, тоді чому Катерина II так активно про них «турбувалася»?
2. *Висловіть припущення. Чому українці XVI–XVII ст. не хотіли до Криму, а інші християни у XVIII ст. не хотіли звідти виходити?

2. Ліквідація Кримського ханства

Зверніть увагу — це важливо!

1783 р. Катерина II силоміць приєднала Крим до своєї імперії. Півострів окупували російські війська. Усі мешканці Криму, які залишилися, отримали російське підданство. Але залишились не всі. Значна частина татар переселилася у володіння Османської імперії. Тим часом на їх батьківщині татар витіснили на неродючі землі, а кращі угіддя віддавали російським дворянам. Мусульманське населення Криму скоротилося вдвічі.

По завершенню російсько-турецької війни 1787–1791 рр., за Ясським мирним договором, до Росії відійшла територія між Південним Бугом та Дністром, окрім того Туреччина визнала приєднання Криму до Росії. Таким

чином, внаслідок двох воєн Північне Причорномор'я та Крим увійшли до складу Російської імперії.

Українські землі були найближчим тилом російської армії, тож сповна відчули тягар війни. Вони **були постачальником людських та матеріальних ресурсів**. Зокрема, у війні 1768–1774 рр. брали участь близько 10 тис. козаків Нової Січі, а у 1787–1791 рр. — 12-тисячне Військо вірних козаків. Також формувалися полки з місцевого населення. Українці під примусом і, часто безкоштовно, постачали армію продовольством, боєприпасами, зброєю. Окрім того, руками українців проводили тяжкі роботи по будівництву мостів, переправ, фортець тощо.

1. Коли було приєднано Крим до Російської імперії?
2. Якими були умови Ясського мирного договору 1791 р.?
3. Як були пов'язані українці з російсько-турецькими війнами?

За картою прослідкуйте наслідки російсько-турецьких воєн

Карта

1. Відшукайте місця підписання мирних договорів.
2. Відшукайте приєднані до Російської імперії землі.

Мечеть Джума-Джамі.
Свпаторія, Крим

З маніфесту від 8 квітня 1783 р. «Про включення до Російської держави Кримського півострова, півострова Таманія і цілого Кубанського краю».

Катерина II (*російська імператриця*)

Святочно і невідкладно обіцяємо за себе і своїх наслідників обходитися з мешканцями краю як із власними підданими, опікуватися ними, боронити їх достатків, їх святинь, їх традиційної релігії, якої практикування згідно з традиційними звичаями не повинно бути заборонене. Так само обіцяємо признати за кожною верствою населення всі права і привілеї на рівні з відповідним класом у Росії.

1. Порівняйте наведені обіцянки зі способами ліквідації автономії Гетьманщини. Яким з них можна вірити і наскільки?

Учасник подій 1784 р. наказує підлеглому виселити татар з гірських районів Криму.

Григорій Потьомкін (*Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор*)

... З Бельбека, Качі, Суваша, Судака, Юскута, Старого Криму і, головне, з гір (*татар*) випустити – степових нікого не випускати; мурз за їх бажанням, а за наданим реєстром виїжджаючих всіх за 24 години вислати.

1. *Спробуйте в маніфесті Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (с. 232) відшукати уривок тексту, котрий пояснює дії Г. Потьомкіна, описані в цьому документі.

Татарський будинок у селі Алушка, Карло Боссолі, 1856 р.

Ханський палац у Бахчисараї,
Карло Боссолі, 1857 р.

Дослідник про колонізацію Криму.

Василь Верига (*українсько-канадський історик*)

Негайно після прилучення Криму до Росії там запроваджено російську адміністрацію і почалася русифікація краю. Татарські школи замінені російськими, одні мечеті замінювали на церкви, а інші нищили. Вони розбивали і нищили всі культурні пам'ятки, які нагадували про владу попередніх володарів...

1. Порівняйте цей документ з інструкцією О. В'яземському на с. 225.

3. Колонізація південної України

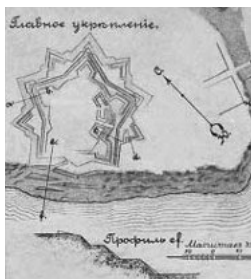
Зверніть увагу – це важливо!

З переходом Північного Причорномор'я під владу Російської імперії почалось заселення і **господарське освоєння нових територій**. Там, де колись були грецькі колонії, козацькі поселення, татарські чи турецькі фортеці, з'являються **нові міста**, які стали центрами промисловості і торгівлі. У **Херсоні** відливали гармати. На споруджених у **Миколаєві** та Херсоні верф'ях будували кораблі. Центром зовнішньої торгівлі стало портове місто **Одеса**. Багатьох приваблювала можливість легко і швидко розбагатіти, тому населення міст стрімко зростало. **Вільний вихід до Чорного моря сприяв** поживленню міжнародної торгівлі Росії, розбудові нових та старих причорноморських міст, економічному піднесенню імперії.

Право власності на новоприєднані земельні угіддя переважно отримували російські дворяни, але, щоб заселити їх робочим людом, дрібні земельні наділи роздавали **на пільгових умовах** бажаючим, тимчасово звільняючи їх від податків, окремих повинностей та військової служби. І хоча заселити ті землі імперія намагалася іноземцями – німцями, болгарами, сербами, румунами, вірменами, – **найбільше серед переселенців було українських селян**.

На землях Запорозької Січі, межиріччя Дніпра і Південного Бугу, Південного Бугу і Дністра, Криму в 1796 р. російський імператор Павло I створив **Новоросійську губернію** з центром у Новоросійську (згодом Катеринослав і Дніпропетровськ). Губернія поділялася на повіти. Управління губернією здійснював **губернатор**, а повітами – **справники**, які призначалися імператором. На поч. XIX ст. губернію було реорганізовано у Новоросійське генерал-губернаторство.

1. Якими були наслідки приєднання Північного Причорномор'я до Росії?
2. Що було основою для появи нових міст? Назвіть ці міста.
3. Подумайте. На землях яких народів було створено Новоросійську губернію?

План
укріплень
Хаджибея

Дослідники про розбудову і заселення Одеси.

Віктор Сапожников (український історик)

Галина Сапожникова (український історик)

... 1792 р. Катерина II призначила Хаджибей (сучасна Одеса) для поселення грецьких колоністів-матросів. ... Проте греки відмовились переїжджати до занедбаного Хаджибея. ... 1793 р. в Хаджибеї було розпочато будівництво великої фортеці. ... Цивільного населення ... в 1793 р. в Хаджибеї перебувало аж 10 мешканців, а в грудні того ж року його кількість збільшилася до 28 осіб обох статей, які жили в

10 будинках. ... Влітку 1795 року в місті було вже 2349 цивільних громадян обох статей...

1. Після якої події населення Хаджибея (Одеси) почало стрімко зростати?
2. *Спираючись на документ, припустіть, чому місто назвали Одесою.

Дослідник про «Потьомкінські села».

Норман Дейвіс (англійський історик)

1787 р. ... Григорій Потьомкін, губернатор Новоросії, організував річкову подорож для ... Катерини та її двору. Він прагнув довести успішність своєї колонізаційної політики... Задля цього граф підготував кілька пересувних «сіл»... Люди Потьомкіна, вбрані, як веселі селяни, ... помітивши імператорську барку, починали якнайпалкіше вітати імператрицю та чужоземних послів. Та коли барка ховалася за поворотом, вони чимдуж скидали капелюхи та блузи, розбирали декорації і за ніч виставляли їх десь нижче за течією річки... Навряд чи можна вважати, що вона (*Катерина II*) не знала про ці хитрощі; пошитись у дурні мали передусім іноземні послы. «Потьомкінські села» стали прозивними для ... (*явиш*) ошуканства та дезінформації.

Фесрверки в честь Катерини II під час її подорожі до Криму, кін. XVIII ст.

1. Спробуйте дібрати кілька синонімів до вислову «Потьомкінські села».

Коли в Україні

Крим було включено до складу Російської імперії, ...

у США завершилася війна за незалежність;

у Парижі вперше в небо піднялася повітряна куля з людьми. Цей винахід належить братам Монгольф'є.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події.
 - 1768–1774 рр. — російсько-турецька війна
 - 1774 р. — Кючук-Кайнарджійський мирний договір.
 - 1774 р. — визнання Туреччиною «незалежності» Кримського ханства.
 - 1783 р. — приєднання до Росії Кримського ханства.
 - 1787–1791 рр. — російсько-турецька війна.
 - 1791 р. — Яський мирний договір.
2. Підготуйте усну довідку про умови Кючук-Кайнарджійського та Яського договорів.
3. Підготуйте усне повідомлення про колонізацію Росією Північного Причорномор'я.
4. Зробіть обґрунтовані висновки про втрати і здобутки українців від російсько-турецьких воєн.

§37

Пригадаймо
разом

Правобережна Україна. Буковина. Закарпаття. Східна Галичина

- ✓ Кому належало Закарпаття на початку XVI ст.?
- ✓ Кому належала Буковина на початку XVI ст.?
- ✓ Кого називали магнатами?

Протягом уроку порівняйте, що мали спільного і чим відрізнялися гайдамацький та опришківський рух

1. Правобережна Україна

Зверніть увагу — це важливо!

Після того, як Петро I вивів свої війська з Правобережжя, ті землі перейшли під владу Речі Посполитої. Але після затяжної Північної війни цей край був спустошений. **Щоб заселити його селянами**, магнати та королівські урядники **звільняли новопоселенців від панщини на 15–20 років**. Завдяки тому сільське господарство на Правобережжі швидко відновлювалося.

Маєтки магнатів за розміром та розкішшю не поступалися королівським. Але ж, щоб утримувати пишні палаци з військовими залогами, потрібні великі кошти. Тому після завершення пільгового терміну для новопоселенців магнати швидко відновили на Правобережжі **фільварки**, а панщина знову сягнула 4–6 днів на тиждень. Зросли і **повинності**: селян активно залучали до будівництва і ремонту панських осель, шляхів та мостів. Окрім того, з кожного селянського двору **збирали продукти**.

Ситуація у містах не була кращою. Багато з них здрібніли, **втратили магдебурзьке право** і перейшли під пряме управління королівських урядників або магнатів. Ремесла і промисли занепали. **Православні єпархії** під тиском короля та сейму поступово приймали унію.

1. Яких заходів вжила Річ Посполита, щоб заселити спустошене Правобережжя?
2. Яким було становище селян після закінчення пільгових термінів господарювання?
3. Що змінилося в становищі міст?

Жниця,
О. Слатьон

Дослідниця про одну з причин злиденного становища українських селян.

Наталя Яковенко (український історик)

...Внаслідок велетенських розмірів тутешніх (українських) володінь (магнати використовували їх) не прямо, а через оренди і суборенди (оренди вже орендованої землі), тобто (селяни) мусили задовольняти апетити цілої піраміди власників, яка височіла над (ними).

1. Оренда – це тимчасове чи постійне володіння майном?
2. Суборенда покращувала становище селян чи погіршувала?

Дослідниця про правобережні міста у XVIII ст.
Наталя Яковенко (український історик)

... Абсолютна більшість поселень міського типу ... (у XVIII ст.) так і залишалася приватно-власницькими ... з символічною формою самоврядування і переважним складом населення, що займається не ремісничим, а сільськогосподарським виробництвом...

1. * Як ілюстрація, наведена поруч, пов'язана з документом?

Полтавська битва, фрагмент гравюри П. Пикара, 1711 р.

2. Гайдамаки. Коліївщина

Зверніть увагу — це важливо!

Відновлення панщини та переслідування православних зумовили часті селянські повстання на Правобережжі. Шляхта називала повсталих селян **гайдамаками**, тобто свавільниками, бунтівниками. Насправді гайдамаки були борцями за національне, релігійне і соціальне визволення. Інколи селянам допомагали запорожці, які мали кращий військовий досвід та озброєння. Гайдамаки руйнували маєтки землевласників, знищували документи тощо, але їх повстання були розрізненими: то в одному місці селяни візьмуться за зброю, то в іншому, через це гайдамаки раз-по-раз зазнавали поразок.

1768 р. польський король під тиском Російської імперії зрівняв у правах православних, протестантів та католиків. Тоді римо-католицька шляхта України об'єдналася у містечку Бар (нині Вінницька обл.) в конфедерацію (політичний союз), щоб примусити короля відмовитися від свого рішення. Так утворилася **Барська Конфедерація 1768 р.** На допомогу польському королю прийшли війська Катерини II.

Українці сприйняли появу російського війська як сигнал до дії. У **травні 1768 р.** розпочалася **Коліївщина** – велике гайдамацьке повстання, яке отримало свою назву від слова «колоти». З Київщини повстання швидко поширилось на Брацлавщину, Поділля і Волинь. На звільнених землях запроваджувалося козацько-селянське самоврядування. Повстанці проголосили гетьманом запорожця **Максима Залізняка**, а іншого лідера – **Івана Гонту** – уманським полковником. І це повстання король придушив за допомогою військ Катерини II.

1. Хто такі гайдамаки? За що вони боролися?
2. Що сприяло початку Коліївщини? Хто очолив це народне повстання?
3. Як було придушено Коліївщину?

Детальніше про...

козацьку надвірну міліцію

На Правобережній Україні для підтримання порядку розміщувалася 3-тисячна регулярна коронна армія. Разом з тим, кожний магнат для охорони своїх маєтків утримував власну «надвірну міліцію», тобто приватну охорону. Найманцям надавали коня, рушницю, спис, пару пістолів, порох. За службу вони отримували платню, земельні наділи та звільнялися від виконання селянських повинностей. Тому «надвірну міліцію» називали ще козацькою.

Особистість.

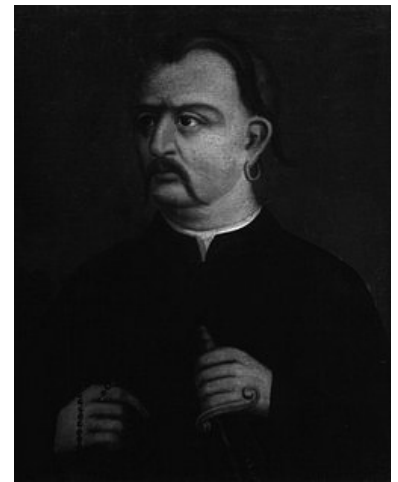
Максим Залізняк (1740–1768)

Ім'я (повне). Максим Ієвлевич Залізняк.

Народження. Народився в с. Медведівка або с. Івківці на Черкащині.

Походження. Родом із селян.

Початкові умови формування особистості. Після смерті батька проживав у сім'ї старшої сестри. В 13 років подався на Запорожжя. Певний час ходив на рибні промисли на Дніпрі, потім наймитував в Очакові.

Особистість

Іван Гонта (?–1768)

Ім'я (повне). Іван Гонта (ім'я батька невідоме).

Народження. Народився в с. Розсішки поблизу Умані. Рік народження не встановлено.

Походження. Родом із селян.

Освіта. Добре писав і розмовляв польською, мав шляхетні манери.

Ключові події життя. Якийсь час був старостою Воздвиженської церкви м. Володарки (на північ від Умані, нині Київська обл.). На початку 1760-х зарахований до надвірної козацької міліції київського воєводи Салезія Потоцького. Здобув прихильність воєводи і згодом був призначений

сотником уманської козацької міліції, отримав у володіння села Розсішки й Орадівку. Потоцький навіть обіцяв Івану Гонті шляхетство.

Подальшу долю М. Залізняка та І. Гонти поєднала Коліївщина 1768 р.

Детальніше про...

Коліївщину – гайдамацьке повстання 1768–1769 рр.

Запорожці знали про скрутне становище українців на Правобережжі, тому знайшлося декілька сміливців, які 1767 р. записалися послухниками до Мотронинського монастиря біля Чигирина і розпочали підготовку визвольного повстання. 18 травня 1768 р. – у День Святої Трійці – після завершення богослужіння запорожець Максим Залізняк перед велелюдним зібранням прочитав «Золоту грамоту», де імператриця нібито дозволяла гайдамакам піднятися на повстання. Цей документ був вигаданим, але люди в нього повірили та й сам Максим сподівався на підтримку православної імператриці. Спалахнуло повстання. Коли гайдамаки наблизились до міста Умані, на бік повсталих перейшла уманська козацька міліція на чолі з Іваном Гонтою. Розпочалася облога, а згодом перемовини, під час яких шляхтичі в місті мало не повбивали делегатів від Залізняка і Гонти. Тоді повстанці вдерлися до Умані і вчинили там страшенний погром. 11 червня 1768 р. вони проголосили М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту – уманським полковником. В Київщині і Брацлавщині запровадили козацький устрій з поділом на полки та сотні. Тим часом до Умані підійшли війська Катерини II, яких повстанці вважали своїми союзниками. Генерали імператриці ввечері запросили старшину на бенкет, а зранку їх роззброїли і полонили. Залізняка та інших запорожців як «російських підданих» засудили до побиття батогами та довічного заслання до Нерчинських копалень. По дорозі вони, щоправда, втекли, але згодом були впіймані. Івана Гонту та решту «польських підданих» королівські урядники стратили після катувань у с. Серби (нині с. Гонтівка на Вінниччині). Як представники свого часу, повстанці проявляли надмірну жорстокість до своїх ворогів і самі зазнавали такої ж, коли потрапляли до них у руки. В пам'яті українців вони залишилися героями і були оспівані в народних думах, піснях, легендах і переказах.

Коліївщина (фрагмент),
О. Шупляк

1. Висловіть припущення. Що символізує птах, зображений над повстанцями?

Наслідки діяльності.

Щоб підняти визвольне повстання, М. Залізник використав своє уміння переконувати людей, видаючи інколи бажане за дійсне. Він дав виплюснутись народному гніву, але це, водночас, мало наслідком багато понівечених людських доль.

Наслідки діяльності.

І. Гонга, відмовившись від завидної кар'єри, повторив подвиг Філона Джалалія 1648 р., чим посприяв зміцненню повстанського війська, здобуттю Умані і став сподвижником М. Залізняка у всіх його справах.

3. Буковина. Східна Галичина. Закарпаття. Рух опришків

Зверніть увагу – це важливо!

У XVIII ст. **Буковина** входила до складу Молдови, яка визнавала протекторат Туреччини, **Східна Галичина** – до Речі Посполитої, а **Закарпаття** у складі Угорщини перейшло під владу австрійських цісарів. У всіх згаданих землях проходили **процеси денационалізації заможної частини українців**, які поступово забували про своє коріння і прагнули бути поляками, угорцями, румунами тощо. І у всіх країнах однаково важко жилося селянам.

Селяни-кріпаки, наймити та інші знедолені тікали в Карпати, де створювали невеликі загони. Так зародився **рух опришків** (з латинської «знищувач», «порушник»). Саме **Карпати** поєднали народних месників Буковини, Галичини і Закарпаття. Опришки зненацька нападали та грабували заможних землевласників, купців, орендарів тощо і швидко відступали. Частину відібраного вони роздавали бідним, а решту ділили між собою. **Були озброєні** рушницями, пістолями, сокирами і ножами.

Піднесення опришківського руху у **1738–1745 рр.** пов'язане з ім'ям **Олекси Довбуша**. До його загону, що діяв у Галицькому Прикарпатті, входило від 30 до 50 людей, але завдяки частій зміні розташування у магнатів складалося враження, що їх значно більше. Селяни допомагали опришкам: повідомляли про небезпеку, переховували та годували. Тож галицька шляхта довго не могла спіймати повстанців. Тоді була оголошена винагорода тому, хто вб'є чи впіймає О. Довбуша. Саме від кулі зрадника він і загинув. Але боротьба опришків та гайдамаків не пройшла безслідно. Вона таки привела спочатку до зменшення панщини, а у сер. XIX ст. – до скасування кріпосного права. Тільки після тих заходів рух опришків почав згасати.

1. Чому на західноукраїнських землях поширився рух опришків?
2. Де переховувалися загони опришків? Які методи боротьби вони використовували?
3. Коли опришківський рух зазнав піднесення? Як звали найвідомішого ватажка опришків?

Карта

Особистість.

Олекса Довбуш (1700–1745)

Ім'я (повне). Олекса Васильович Довбуш. Батько мав прізвище Добош (той хто б'є в барабани). Самого Олексу іменували Добощуком – сином Добоша. Довбушем він став у фольклорі.

Народження. Народився у 1700 році у с. Печеніжин біля Коломиї (нині Івано-Франківська обл.).

Походження. З бідної селянської родини.

Початкові умови формування особистості. Довбуші були дуже бідними, не мали власної хати, тож знімали куток у багатшого селянина. Хоча батько Олекси був ковалем, але доводилося і чабанувати – випасати овець, що робив разом із синами Олексою та Іваном. Вони добре знали гори.

Легендарний ватажок опришків. Ставши відомим ватажком, одягався Олекса так само просто, як звичайний гуцул. Завжди носив із собою **два пістолі**

за поясом, **сокиру та рушницю**. Відзначався силою. За спогадами очевидця, був він чорнявий, високий та кремезний. Загін Довбуша діяв понад вісім років. Олекса з хлопцями з'являвся на Станіславщині (Івано-Франківщині), Буковині, Закарпатті, Львівщині, навіть Тернопільщині. Вночі вони долали великі відстані, а вдень відсипалися у безлюдних місцях. Атакували там, де їх ніхто не чекав. Одна з найуспішніших операцій – **взяття Богородчанського замку**, де зберігалися великі цінності. Збиралися навесні, коли в лісі можна було ховатися. **На зиму опришки розходилися**. Олекса ж зимував у горах, у спеціальних таємних схованках із заздалегідь заготовленими харчами. Братів-опришків було двоє: Олекса та Іван. Іван, на відміну від Олекси, був більш запальним та жорстоким. Якось під час суперечки він зарубав одного опришка, а Олексу поранив топірцем у ногу. З того часу Олекса став накульгувати, а **шляхи братів розійшлися**. Гроші не були для опришків метою. Швидше засобом для існування ватаги. Часто опришки **роздавали гроші нужденним**. За переказами, Олекса **будував церкву в Космачі**. О. Довбуш був невловимим. Тож польська влада пообіцяла тому, хто вб'є Довбуша, пожиттєве звільнення від повинностей та землю у власність. Таким вбивцею став **Стефан Дзвінчук**. Мертвого Олексу довго возили по селах, щоб переконати людей у смерті героя.

Наслідки діяльності. Грабіж, прожиток, помста, знуцання, селяни, благодійність, рятунок, люди, покарання, нужда, голодна смерть.

1. Усно сформулюйте наслідки діяльності О. Довбуша, використовуючи слова з підрубрики «Наслідки діяльності».
2. Згадайте, що козаки називали бурдюгом. Чи використовував Олекса Довбуш щось подібне?

Коли в Україні тривала Коліївщина, ...

з Англії Джеймс Кук відправився у наукову експедицію до берегів Австралії.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події.
 - **1738–1745 рр.** – Олекса Довбуш – ватажок загону опришків. Піднесення боротьби.
 - **1768 р.** – Коліївщина – повстання під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти.
2. Поясніть значення понять: гайдамаки, Коліївщина, опришки.
3. Підготуйте доповідь про причини руху опришків та гайдамацьких повстань.
4. Займіть обґрунтовану позицію. Олекса Довбуш, Максим Залізняк, Іван Гонти – борці за права народу чи безжальні розбійники і бандити?

§38

Пригадаймо
разом

Поділи Речі Посполитої

- ✓ Як утворилася Річ Посполита? Коли?
- ✓ Що називають шляхетською демократією?
- ✓ До якої держави належала Буковина у XVI–XVII ст.?

Протягом уроку з'ясуйте, чому припинила існування Річ Посполита і як це вплинуло на українські землі

1. Причини поділів Речі Посполитої

Зверніть увагу – це важливо!

Серед причин поділів Речі Посполитої можна виділити кілька основних.

Внутрішньополітичні. Боротьба за польський трон часто призводила до збройного протистояння між союзами магнатів і шляхти. Шляхта обирала нового короля, а обравши – жорстко контролювала через рішення сейму. Вольності шляхетські у XVIII ст. дійшли до того, що кожен шляхтич-депутат у сеймі мав право «вето» – одноосібного скасування будь-якої постанови. Це робило державу слабкою і майже некерованою.

Економічні. Починаючи з Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, в Речі Посполитій почався економічний спад. Наступні війни та повстання завдавали величезних розорень і господарських втрат. Ні сейм, ні король не підтримували вітчизняне виробництво: за кордон вивозилась сировина, а завозилися готові вироби. Річ Посполита програвала Росії у конкурентній торгівлі на Балтійському морі. До того ж шляхетська республіка не мала ефективної податкової системи та дієздатної армії.

Зовнішньополітичні. З ослабленням Речі Посполитої, зросло втручання Франції, Швеції, Австрії, Росії у її внутрішні справи через підтримку різних угруповань шляхти. 1717 р. Московське царство виступило «замирювачем» між королем і шляхтою. Під загрозою військ Петра I **сейм 1717 р.** прийняв усі умови договору, продиктовані Росією, та увійшов в історію як «**Німий сейм**». **Російський вплив** на польську політику зростав і надалі. Останні польські королі фактично були ставлениками російських імператорів. Водночас набирали потуги сусідні **Австрія** та **Пруссія**. Ослаблена Річ Посполита стала ідеальним об'єктом для розчленування.

1. Чому шляхетська демократія ускладнювала внутрішню ситуацію в Речі Посполитій?
2. Чому польська економіка перебувала в кризовому стані?
3. Які країни зміцнювались у час, коли Річ Посполита слабшала?

Детальніше про...

французьку «Енциклопедію» та Річ Посполиту

Енциклопедія, або Тлумачний словник науки, мистецтва й ремесел була створена під керівництвом французьких просвітників

Дідро та Д'Аламбера. Статті Енциклопедії писали провідні мислителі свого часу – Вольтер, Руссо, Монтеск'є. У 1-му томі Енциклопедії, що вийшов 1751 р., вся велика стаття про анархію (хаос, безлад) була присвячена саме Речі Посполитій.

1. Продовжте речення «Стаття про анархію в Енциклопедії була присвячена Речі Посполитій, тому що ...».

Дослідник про договір між шляхтою і королем 1717 р., прийнятий на «Німому сеймі».

Норман Дейвіс (*британський історик*)

- ✓ Саксонське військо короля має бути вигнане з держави (Іншими словами, король втрачав будь-яку подобу незалежної військової потуги)
- ✓ «Золоті свободи» шляхти будуть потверджені (Іншими словами, через збереження *liberum veto* (права вето) центральний уряд Речі Посполитої можна було паралізувати коли завгодно).
- ✓ Збройні сили Речі Посполитої мають бути обмежені 24 тис. чоловік (Іншими словами, Річ Посполита мала залишатись безборонна).
- ✓ Гарантом дотримання тих пунктів був цар (Іншими словами, російський цар міг коли завгодно втрутитись у справи Речі Посполитої і законно придушити будь-який реформістський рух).

Портрет царя, про якого йдеться в документі.
Худ. О. Антропов

1. Хто зображений на портреті?

1. Порівняйте цю угоду зі Зборівською 1649 р. Що в них спільного, а що відмінного?
2. Спираючись на документ, припустіть на чиєму боці – шляхти чи короля – виступав московський цар.
3. *Продовжіть речення і зробіть висновки. «1717 р. в Речі Посполитій Москва захищала права ..., а в 1658–1659 рр. у Війську Запорозькому Москва захищала права ...».

Пруський орел

Дослідниця про армію Речі Посполитої у XVIII ст.

Наталя Яковенко (*український історик*)

...Насправді чисельність збройних сил держави (*Речі Посполитої*) надалі (*після 1717 р.*) коливалася між 12–16 тис., тож їх співвідношення з арміями сусідніх держав виглядало як 1:11 стосовно Пруссії, 1:17 – Австрії, 1:28 – Росії.

1. Висловіть судження про можливість утворення військового союзу за участю Речі Посполитої. Яку зі згаданих країн він міг би зацікавити?

2. Поділи Речі Посполитої. Буковина

Зверніть увагу — це важливо!

Перший поділ Речі Посполитої відбувся у **1772 р.** **Австрія** приєднала **Галичину, частину Волині і Поділля**, а також землі на південь і схід від Кракова. До Росії відійшла Східна Білорусія і частина Лівонії. До Пруссії — північно-західна Польща з Гданськом. За **Другим поділом 1793 р.**, до Росії увійшли **Київщина, Брацлавщина, Поділля, частина Волині** та центральна Білорусія. Пруссія забрала собі західні польські землі. До перемовин про перші два поділи залучали польського короля і за них навіть голосував сейм.

У результаті **Третього поділу 1795 р.** **Росія** поширила владу на **Західну Волинь** і Західну Білорусію та Литву. До Пруссії відійшла Центральна Польща з Варшавою, до Австрії — Люблін і Краків з прилеглими землями. До Петербурга було вивезено всі польські та литовські державні архіви. Так **1795 р. Річ Посполита припинила своє існування.**

По завершенню російсько-турецької війни 1768–1774 років Османська імперія була ослаблена. Скориставшись цим, **Австрія 1775 р. приєднала Буковину** до своїх володінь. А оскільки Закарпаття потрапило під її владу ще в XVII ст., то наприкінці XVIII ст. **усі українські землі опинилися у складі двох імперій — Російської та Австрійської.**

1. Назвіть дати трьох поділів Речі Посполитої.
2. До складу яких імперій потрапили українські землі Речі Посполитої?
3. Якого року увійшла Буковина до складу Австрійської імперії?

Дослідник про обставини поділів Речі Посполитої і короля Станіслава II Понятовського.

Норман Дейвіс (*британський історик*)

Щоразу спроби останнього короля Станіслава-Августа провести реформи завершувалися приходом російських військ та каралися поділами. У 1760-х роках королеві пропозиції реформ призвели до війни з Барською конфедерацією (1768–1772) і до 1-го поділу. В 1787–1792 рр. королева підтримка реформ Великого сейму і Конституції 3 травня (1791 р.) призвела до утворення Тарговицької конфедерації й до 2-го поділу Польщі. У 1794–1795 рр. королева прихильність до національного повстання Тадеуша Косцюшка призвела до остаточної розв'язки. Після 3-го поділу вже не залишилося чим урядувати. Понятовський зрікся в день Св. Катерини 1795 р. і помер у російському вигнанні.

1. Чому Станіславу II Августу не вдалося провести реформи в країні?

Станіслав II Август Понятовський, Марчелло Бачіареллі, XIX ст.

Дослідниця про голосування сейму 1773 р.

Наталя Яковенко (український історик)

На сеймі 1773 р. єдиним послем (депутатом), який оголосив бурхливий протест (проти поділу...), був шляхтич з білорусько-литовського Новогрудка Тадеуш Рейтан: на знак обурення він розірвав на собі одяг і впав на підлогу з криком: «Хто любить Бога, хто вірний Вітчизні, нехай зараз від неї не відступається...».

1. *Картина ілюструє описану в документі подію. Висловіть обґрунтоване припущення, чий портрет і чому зобразив художник за спинами чоловіків.

Рейтан – Занепад Польщі, фрагмент картини Яна Матейка, 1866 р.

За картою дослідіть поділи Речі Посполитої

Карта

1. Відшукайте, які українські землі потрапили під владу Австрійської, а які – під владу Російської імперій.

Детальніше про...

Таємну угоду 1796 р. між Росією, Австрією та Пруссією.

Вона забороняла за будь-яких обставин вживати терміни «Королівство Польське» і «Польща» та зобов'язувала підписантів придушувати усі спроби щодо відновлення цієї держави.

1. Про які документи, що стосуються Гетьманщини та Запорозжя, нагадує ця угода? Підказка: див. ст. 226, 232.

3. Зміни становища Правобережної України у складі Російської імперії

Зверніть увагу — це важливо!

Після поділів Речі Посполитої на приєднаних до Російської імперії землях було ліквідовано воєводства, а натомість у 1797 р. створено **Київську** (центр – Київ), **Подільську** (Кам'янець-Подільський) і **Волинську** (Житомир) губернії, які управлялися **губернаторами**. Губернії, в свою чергу, ділилися на **повіти**, які очолювали **справники**.

У соціальній (суспільній) сфері Російська імперія діяла традиційно. **Шляхтичам** було даровано **титули дворян**, греко-католицьку церкву почали **силоміць** повертати до **православ'я** і, водночас, утискати церкву римо-католицьку. Щоб якось «розбавити» українське населення краю, імперський уряд **заохочував переселення** сюди болгар, росіян, євреїв, німців та **представників інших національностей**, створюючи їм пільгові умови. Натомість становище селян-кріпаків, якими були переважно українці, залишилося таким же складним, як і раніше, хіба що душу зігрівали думи та легенди про козацьке минуле, а забутися від тяжкої праці допомагала українська пісня.

У містах ситуація була краща. На них поширилася дія **«Жалуваної грамоти містам» 1785 р.**, згідно якої містом мала управляти виборна **міська дума**, яка перейняла функції магістрату. Вона **мала право** відкривати майстерні, засновувати школи, влаштовувати торги і ярмарки, утримувати та передавати в оренду корчми і харчевні. **Міста** також володіли **прилеглими угіддями та водоймами**. В українських містах почали з'являтися **перші мануфактури та регулярний поштовий зв'язок**. У містах мешкало безліч різного люду, але **повноправними городянами** вважалися лише **власники будинку чи землі** у місті.

1. Які губернії було утворено на приєднаних до Російської імперії українських землях?
2. Як діяла Російська імперія в соціальній (суспільній) сфері?
3. Які новинки чекали на міське населення краю?

Поділи Речі Посполитої

Детальніше про... умови входження Правобережжя до Російської імперії

На території Правобережжя, принаймні на деякий час, продовжували діяти Литовські статuti, за винятком статей, що стосувалися державного управління. Діяла також традиційна для Речі Посполитої система судочинства.

Детальніше про... плюси і мінуси підкорення українських земель Російською імперією

Російська імперія прагнула, щоб українці забули саме слово «Україна» і вважали себе коли не росіянами, то принаймні малоросами, але об'єднання 80% українських земель у межах однієї держави, хай і російської, було хорошою передумовою для подальшої боротьби за незалежність.

Переважає більшість українців у XVIII ст. були селянами

Крепостное право дозволяло поміщикам грати в карти не тільки на гроші, Г. Дюре, 1854 р.

Дослідниця про права власності шляхти в Російській імперії.

Наталя Полонська-Василенко (український історик)

... Російський уряд не тільки що підтвердив права ... панів, він навіть поширив їх. Ніколи за ... (Речі Посполитої) не мали вони такої влади над селянами, яку дістали від російського уряду.

1. Скільки пройшло років від останнього поділу Речі Посполитої до створення карикатури?

Дослідник про маєтки російських дворян.

Норман Дейвіс (британський історик, професор)

Кожен високий російський урядовець для підтримки традиційного способу життя потребував маєтку, де працювали б сотні, а то й тисячі кріпаків.

У російському палаці XVIII ст.

1. На основі двох наведених документів дайте оцінку змінам у становищі українських селян після поділів Речі Посполитої за формулою: «На мою думку, становище....., тому що.....».

Корець. Кабінет з годинником. Фаянс, кін. XVIII ст.

Дослідниця про появу мануфактур на Правобережжі.

Наталія Яковенко (український історик)

Новою сторінкою в житті приватних міст стало закладання на їх території панських мануфактур, де поруч з підданими (*кріпаками*) працювали вільнонаймані робітники. Так, Потоцькі в Тульчині відкрили фабрику ординарних сукон, а в Махнівці – панчішну, екіпажну і крохмальну фабрики, Чарторійські в Корці – фабрику фаянсу..., Плятери в Немирові – фабрику полотна.

1. *Висловіть думку. Як пов'язане слово «стабільність» із цим документом?

Детальніше про...

соціальну політику Російської імперії на Правобережжі

Російська імперія своєю соціальною політикою свідомо загострювала суспільне напруження на Правобережжі. Через потвердження прав шляхти та пільгових умов для іноземних переселенців склалася ситуація, що коли ти спілкуєшся українською, то ти кріпак і злидар, а коли ти не українець, то живеш значно краще. Це в селянських душах збурювало ненависть до тих іноземців, що були поруч. Натомість імперський уряд, який і створив цю ситуацію, був для селян непомітним за міфом про справедливого «батюшку-царя».

Коли в Україні

Західна Волинь увійшла до складу Російської імперії, ... на о. Цейлон (Шрі-Ланка) вступили британські війська, перетворивши його згодом на колонію Британської імперії; у Франції повар Франсуа Ампер винайшов консервування продуктів, за що отримав звання «благодійник людства».

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події.
 - 1772 р. – перший поділ Речі Посполитої.
 - 1775 р. – приєднання Буковини до Австрійської імперії.
 - 1793 р. – другий поділ Речі Посполитої.
 - 1795 р. – третій поділ Речі Посполитої.
- Запам'ятайте, які українські землі відійшли до Російської, а які – до Австрійської імперій.
- Підготуйте усну доповідь «Наслідки поділів Речі Посполитої частково проявилися у зміні становища Правобережної України в складі Російської імперії».
- Дайте обґрунтовану оцінку твердженню. «Після ослаблення сусідніх держав, Російська держава діяла схожими методами як у Речі Посполитій, так і у Війську Запорозькому».

§39

Пригадаймо
разом

Західноукраїнські землі у складі володінь австрійських Габсбургів. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II

- ✓ Як потрапила під владу Австрії Буковина?
- ✓ Що називали копним, а що вотчинним судом?
- ✓ Що таке мануфактура?

Упродовж уроку
з'ясуйте значення
реформ Марії-
Терезії та
Йосифа II для
українських
земель

1. Під владою австрійських цісарів

Зверніть увагу — це важливо!

На кінець XVIII ст. у складі Австрійської імперії перебувало близько **20%** українських земель. Колишні володіння Речі Посполитої були об'єднані в **королівство Галичини і Лодомерії** з центром у м. **Львів**. Звично ці території називали Галичиною, але її західну частину – **Західну Галичину** – складала польські землі, а східну частину – **Східну Галичину** – землі українські. **Буковину** включили до королівства Галичини та Лодомерії на правах автономії, а **Закарпаття** було частиною **Угорського королівства** Австрійської імперії. На всі ці території поширилося **австрійське законодавство**.

У соціальній сфері Австрія зафіксувала ті права різних станів суспільства, які вони мали і раніше. Втім, серед землевласників і поселенців краю **побільшало представників німецької національності** загалом і представників австрійського уряду, в управлінській системі зокрема. Австрійський двір активно **підтримував римо-католицьку церкву**. Через це прихожанами греко-католицької церкви були переважно закріпачені селяни-українці. **Зближення греко-католицьких священиків, які мали кращий доступ до освіти, з українським селянством** краю в майбутньому зіграє важливу роль для відновлення української державності.

Русин Закарпаття

Погано розвиненим залишалось господарство краю. **Закріпачені селяни** в низинних панських господарствах обробляли землю, а в горах переважно розводили **овець**. Розмір панщини інколи сягав 6 днів на тиждень. За винятком Львова, більшість міст краю залишалися дрібними. Нерідко їх мешканці займалися сільським господарством і навіть відробляли панщину. **Мануфактур не було**, продовжувало розвиватися ремісництво, в кращому випадку – цехове. **Розвинутими були** соледобування, деревообробка, обробка шкіри та ткацтво. Почалось **освоєння галицьких нафтових джерел**.

1. До яких адміністративних одиниць Австрії належали Буковина, Закарпаття та Галичина?
2. Ким, переважно, були прихожани греко-католицької церкви? Чому?
3. Яким було господарство українських земель у складі Австрії?

Марія-Терезія

**Детальніше про...
адаптацію новоприєднаних земель до
австрійського правового поля.**

На землях, що відійшли до Австрії від Речі Посполитої, ще якийсь час продовжувало діяти законодавство сусідньої держави і навіть збиралися місцеві сеймики. Лише 1786 р. на ті території було поширено дію австрійських законів.

1. Чому йде мова про сусідню, а не про неіснуючу державу?
2. *Як відповідь на питання № 1 пов'язана з ілюстрацією поруч?

Дослідник про Королівство Галичини і Лодомерії.

Василь Верига (український історик в еміграції)

Австрія (1772 р.) зайняла Галичину, покликуючись формально на те, що у XIII ст. Галицько-Волинська держава була короткий час під пануванням угорських королів, які в тому часі титулювали себе ... король Галичини і Володимирії (від міста Володимир на Волині). Марія Терезія ... прийняла теж титул королеви Галичини і Володимирії, і той титул австрійські цісарі (*імператори*) носили аж до 1918 р.

Герб королівства
Галичини і Лодомерії

1. Чому, володіючи Краковом із прилеглими землями, австрійські цісарі не долучили до свого титулу «король польський» (підказка на с. 251)?

Очевидець про Львів у кінці XVIII ст.

Ф. фон Краттер (німецький мандрівник)

Ярмарок біля собору
Святого Юра, А. Кароль

...Коли Австрія заволоділа цим містом, тут можна було бачити переважно убогі хати і будинки, з яких одні загрожували обвалом, а інші вже завалилися, тому що багато будинків мали двох, трьох і чотирьох власників, які не дбали про ремонт, ... і про санітарні споруди. Вулиці в місті були так погано вимощені, що було більше ям, ніж каналів... Ринок гарний, займає правильний чотирикутник, з гарними великими чотири- і п'ятиповерховими кам'яницями, побудованими переважно в доброму італійському стилі...

1. Спробуйте провести паралелі між становищем Львова та становищем Речі Посполитої загалом у часи її поділів.

Детальніше про...

початок видобутку нафти в українських Карпатах

У XVII–XVIII ст. нафту просто збирали з відкритих ям (*зверніть увагу на ілюстрацію*). Промисловий видобуток нафти починається з 1771 року. Тоді у селі Слобода-Рунгурська на Коломийщині копали колодязь для видобутку солі. Але з глибини 24 м пішла нафта. Протягом 100 років з цього колодязя щодоби одержували 100 кг нафти. Нафту застосовували для освітлення, зберігання деревини та вичинення шкіри. Була вона також хорошим засобом проти випадіння шерсті овець.

Вибирання нафти з відкритих ям

2. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II

Зверніть увагу – це важливо!

У 40–60-х рр. XVIII ст. Австрійська імперія зазнала декілька відчутних поразок у війнах через **слабкість війська** та **недосконалість системи управління** імперією. Щоб змінити ситуацію на краще, імператриця **Марія-Терезія (правила в 1740–1780 рр.)** та її син-співправитель **Йосиф II (1765–1790 рр.)** провели ряд **реформ** (змін, удосконалень). Реформи стосувалися різних сфер, але для західноукраїнських земель важливе значення мали лише окремі з них.

Аграрна (сільськогосподарська) реформа передбачала **обмеження панщини** трьома днями на тиждень, **надання селянам земельних наділів**, хай і не у власність, але в особисте користування, **заборону** панам самим **судити** своїх селян – для цього призначалися спеціальні державні чиновники. Окрім того, **селяни** отримували ряд **особистих прав**: вільного одруження, торгівлі, навчання дітей, права особисто звертатися до суду тощо. Більше того, указами Йосифа II 1780–1782 рр. селяни отримали особисту свободу, а в 1789 р. – панщину (безоплатну примусову працю на власника землі).

Релігійна реформа зрівняла у правах римо-католицьку, греко-католицьку (цей термін офіційно введено в дію з **1774 р.**) та протестантські церкви. **Церкву** загалом **підпорядкували державі**, а священників прирівняли до державних службовців. У **1773 р.** в Австрії було **розпущено орден єзуїтів**. В українських землях було дозволено проводити **богослужіння рідною мовою**.

1. Чому за правління Марії-Терезії та Йосифа II було проведено реформи в Австрії?
2. Що передбачала аграрна реформа?
3. Що передбачала релігійна реформа?

Імператор Йосиф II

Учасник подій пояснює свої дії впливом філософії (в даному випадку ідей Просвітництва).

Йосиф II (австрійський імператор)

Покладаючи на себе найбільш славну з європейських корон, маю намір поставити філософію законодавицею моєї держави; на підставі її принципів Австрія повинна одержати зовсім новий вид. ... Привілеї, фанатизм і розумовий гніт повинні зникнути, кожний з моїх підданих буде користуватися природженими йому природними правами (*людини*).

Дослідник про реформи Йосифа II.

Тетяна Шевченко (український історик)

Йосифінські реформи були класичним проявом філософських та політичних ідей епохи Просвітництва, ... з його вірою у всемогутність розуму, епохи, модою якої було схвалення лише того, що відповідає критеріям раціональності і корисності.

Примітка. Йосиф II провів ревізію українських монастирів і, незалежно від конфесії, закрити ті, які не утримували притулків, шпиталів тощо, у тому числі Манявський скит з великою бібліотекою.

Дерев'яний храм Манявського скиту сьогодні

1. *Порівняйте висловлювання Йосифа II та дослідниці. Назвіть 2-і характерні риси світогляду просвітників за Т. Шевченко і доповніть цей перелік ще декількома за текстом Йосифа II.

Дослідник про аграрну реформу Йосифа II.

Василь Верига (український історик в еміграції)

Йосиф II за плугом, шарж початку ХХ ст.

Йосиф II ... уважав ... стан селянський найважливішим станом, тому що він своєю працею годує і збагачує інші стани. ... (1786 р.) встановлено робочий день – улітку 12 годин, взимку – 8. Закон

1782 р. формально скасував особисту залежність селян від панів-дідичів і надавав елементарні громадянські права.

Примітка. Йосиф II також відновив право сільських громад на самоврядування та на спільне користування лісами, пасовиськами, річками, ставками.

1. За текстом зробіть висновки від протилежного за зразком: «реформа обмежила робочий день до 12 годин, отже до реформи він тривав... і т. д.».

3. Освітня реформа. Наслідки реформ для українських земель

Зверніть увагу – це важливо!

Освітня реформа передбачала впровадження загальної освіти. Для цього вводилося три типи шкіл: **однокласні парафіяльні**, в яких користувалися місцевою мовою; у малих містечках – **трикласні (тривіальні)** з німецькою та польською мовами навчання; у більших містах – **чотирикласні (нормальні)**, що готували учнів до навчання у **гімназіях** (середніх школах) та університетах. У 1784 р. на базі закритої єзуїтської гімназії відновив діяльність **Львівський університет**, при якому діяв **Руський інститут** з українською мовою навчання. Тимчасово у **Відні** і на постійній основі у **Львові** та **Ужгороді** діяли греко-католицькі духовні семінарії.

Не скрізь проголошені зміни однаково легко втілювалися в життя. Чи не найбільший **опір реформам** чинили **великі землевласники**, які не хотіли позбутися дармової, фактично рабської, праці кріпаків. Деякі зміни не прижилися одразу. До прикладу, після смерті Йосифа II було знову **відновлено панщину**, а українському селянину було ой як не просто відстояти, а то і дізнатися про свої права.

І все ж реформи Марії-Терезії та Йосифа II дозволили **ліквідувати найпотворніші прояви кріпосного права**, дали можливість селянам на законній основі боротися за свої права і, зокрема, **самим звертатися до суду**. Завдяки цьому зменшилася кількість повстань, а отже руйнувань та насильства. В церкві і парафіяльних школах **зазвучала українська мова**. Завдяки освітній реформі початкова освіта стала доступною для селян і зросла **освіченість греко-католицьких священиків**. З часом вони стануть ідейними лідерами місцевої української людності.

1. Які зміни відбувалися у сфері освіти протягом 70–80-х рр. XVIII ст.?

2. Хто найбільше опирався реформам?

3. Назвіть основні наслідки реформ Марії-Терезії та Йосифа II для західноукраїнських земель.

Детальніше про...

Львівський університет

Створений 1661 р. на базі єзуїтського колегіуму, він перебував у статусі єзуїтської академії до 1773 р., коли орден єзуїтів розпустили, а їх Львівську академію закрили. 1784 р. відбулося урочисте відкриття Львівського університету. З 1787 по 1809 рр. при університеті діяв Руський інститут. Інститут мав 2 відділи – філософський та богословський. Тут готували греко-католицьких священиків. Навчання для них проводили руською мовою. Старанних студентів університету заохочували грошовими

Будівля Львівського університету 1784 р.

нагородами, стипендіями, публічними похвалами, записом у книгу пошани. Лінкуватих – заносили в книгу ганьби, а за незадовільну поведінку виганяли з лекцій і навіть карали арештом. Розмір державної стипендії коливався від 50 до 100 гульденів на рік. Плата за навчання у цей же час становила 18 гульденів за рік.

1. Коли діяв і які мав особливості Руський інститут Львівського університету?
2. Як стимулювали студентів університету до якісного навчання?

Дослідниця про наслідки селянської реформи.

Тетяна Шевченко (*український історик*)

Хоча селянські бунти і далі вибухали в імперії, але селяни, відчуваючи, що центральна влада знаходиться на їхньому боці, вдавалися у пошуках справедливості до закону, а не до насильства. Зокрема, в українській частині Галичини до середини ХІХ ст. практично не було села, яке б не подавало в суд на свого поміщика.

Галицькі селяни з книги Я. Головацького

1. Висловіть обґрунтоване судження про те, чи були результативними звернення селян до імператорських судів.

Коли в Україні

було введено в дію термін «греко-католицька церква»... у Швейцарії фізик Жорж Луї Лесаж створив одну з перших моделей електричного телеграфу. Перший телеграф діяв між двома кімнатами винахідника.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події.
 - **1773 р.** — припинив існування орден єзуїтів.
 - **1774 р.** — в Австрії вперше запроваджено термін «греко-католики».
 - **1780–1782 рр.** — ліквідація особистої залежності селян в Австрійській імперії.
 - **1784 р.** — відкриття оновленого Львівського університету.
2. Підготуйте коротку довідку «Адміністративний поділ українських земель у складі Австрії».
3. Підготуйте усну доповідь «Зміст основних реформ Марії-Терезії та Йосифа II».
4. Доведіть або спростуйте твердження: «Реформи Марії-Терезії та Йосифа II негативно позначилися на становище підвладних Австрії українських земель».

§40

Пригадаймо
разом

Освіта і наука. Києво-Могилянська академія. Григорій Сковорода

- ✓ Що передбачала освітня реформа в Австрії?
- ✓ Які навчальні заклади називали усестановими?
- ✓ Що в Росії називали повітом?

Упродовж уроку
підберіть докази
зв'язку між
розвитком
освіти і
загальним
розвитком
країни

1. Початкова і середня освіта

Зверніть увагу – це важливо!

У XVIII ст. в усіх регіонах України **початкову освіту** можна було здобути в **парафіяльних школах** різних конфесій при церквах і монастирях, але на Лівобережжі та Запорозжжі таких шкіл було більше, а у володіннях Речі Посполитої – менше. Заможніші люди наймали учителів для **навчання вдома**. Після ліквідації козацького устрою та поділів Речі Посполитої в українських землях, що відійшли до Росії, кількість початкових шкіл суттєво зменшилась, а в землях, що відійшли до Австрії, навпаки, була запроваджена загальна освіта з рідною мовою навчання в початкових (парафіяльних) школах.

Для надання середньої освіти в землях Гетьманщини і Слобожанщини діяли **всестанові Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми**. В Західній Україні та на Правобережжі середню освіту надавали **єзуїтські колегіуми**, але, починаючи з третьої чверті і до кінця XVIII ст., ситуація суттєво змінилася. **В Австрії** єзуїтські католицькі колегіуми були перетворені на світські навчальні заклади, **в Росії** ж, навпаки, Чернігівський, Переяславський, а дещо згодом (1817 р.) і Харківський колегіуми стали духовними семінаріями.

Проте для управління державою потрібні були освічені, відповідно до інтересів конкретної держави, люди. Тому в Росії по **повітових містах** створювали російськомовні **2-річні малі училища** для дітей купців та міщан, а по **губернських містах 4-річні головні училища** для дітей дворян (*згадайте, як називалися подібні школи в Австрії*).

1. Де населення України здобувало початкову освіту?
2. Які заклади надавали середню освіту в різних регіонах України?
3. Як нововведення в середній освіті Росії та Австрії позначилися на школах України?

Нагрудний хрестик

Дослідник про українську парафіяльну школу в землях, що належали Російській імперії.

Дмитро Багалій (*український історик*)

Школа містилася біля церкви й поділялася на дві хати; в одній жив дяк (*керівник церковного хору*) з сімейством, у другій поміщалося школа з довгими столами, за котрими

Парафіяльна школа
з Черкас
(Музей народної
архітектури
і побуту у
с. Пирогово
Київської обл.)

сиділи три класи школярів: у першому – ті, що учили буквар, у другому – де учили часослов і у третьому – де навчали псалтирі, у 2-у і 3-у учили й письму. Школярами були й малі діти, й дорослі. Писали або крейдою на чорних дощечках, або чорнилами на папері. З 3-го класу вибирали охотників до класу церковного ... співу, чим займалися тричі на тиждень – зимою у кімнаті дяка, а весною на дворі під повіткою. ... Батьки платили дякові за науку і ... (*продуктами*), і грішми. Як хто кінчав школу, то повинен був принести горщик здобної каші, покритий хусткою. Дяк брав собі хустку, кашу поїдали школярі, а горщик розбивали на дворі у дрібні черепочки... Із школярів складався хор, регентом котрого був дяк.

1. Підберіть факти з документа для захисту твердження: «Початкова освіта у XVIII ст. мала релігійний характер».

Джерело про способи покарання за погане навчання.

З вірша тогочасного учня

Казав мені бакаляр промовити: аз, аз,
А як же я не вимовив – він по пиці: раз, раз.
Крикнув же він удруге: ану кажи: буки.
Ой ще ж бо я не вимовив – попав в його руки.
Крикнув далі в третій раз, щоб вимовив – віде,
А вже його жвава рука до чуприни їде.
Ой, як сказав учетверте: вимовляй живіте,
Ну-те ж, хлопці, зараз його на лавку кладіте.
І просився, і молився, а ще більш злякався,
Бо задали такого хльосту, що й світа зцурався.

Примітка. Аз, Буки, Віде, Живіте – назви літер слов'янського алфавіту – А, Б, В, Ж, а бакаляр – це учитель.

1. Займіть обґрунтовану позицію. Цей малюнок ілюструє джерело чи доповнює його?

1. Перерахуйте традиційні на той час способи покарання учня.

Дослідник про Харківський колегіум.

Дмитро Багалій (*доктор історії, академік*)

... У 1726 р. перенесено було з Белгорода у Харків середню духовну школу – славний Колегіум, котрий зробився центром освіти на Слободській Україні... (*Його*) помістили у будинкові, купленому у Шидловського...

Графічна
реконструкція
будинку
Харківського
колегіуму
О. Б. Лейфрейда

Колегіум утримувався на ... прибутки (Покровського монастиря і пожертви). Князь Голіцин подарував колегіуму село і 4 хутори. ... (У колегіумі навчали) піітиці (віршуванню), риториці, філософії, богословію, слов'янській, грецькій, латинській, а потім французькій і німецькій мовам. Викладалися ті науки на російській мові, але розмовляли поміж себе учні, мабуть, по-українськи. ... Число учнів доходило до 500. Щоб готувати (для колегіуму) освічених учителів, талановитих учнів, що скінчали Колегіум, посиляли для дальшої науки навіть ... у Німеччину.

1. Порівняйте перелік предметів початкової школи і колегіуму.

2. Спеціалізована та вища освіта. Києво-Могилянська академія

Зверніть увагу — це важливо!

У XVIII ст. в українських землях з'являються перші **спеціалізовані навчальні заклади** — такі, які навчають людей якоїсь окремої професії. Зокрема, у Львові, Києві та Єлисаветграді (нині — Кіровоград) відкрили перші **медичні училища**. В тому ж Єлисаветграді — **артилерійську школу** для підготовки спеціалістів по обслуговуванню гармат, а в Миколаєві — **штурманське училище** для підготовки фахівців із водіння кораблів.

Найавторитетнішим вищим навчальним закладом України залишалася **всестанова Києво-Могилянська академія**. В ній діяла власна бібліотека і навчалися студенти з різних куточків України та інших слов'янських країн. Оскільки академія виховувала зі своїх **спудеїв (студентів)** українців, а не малоросіян, то після 1709 р. кількість студентів було скорочено з двох тисяч до двохсот, почали звільняти викладачів, яких вважали недостатньо відданими російському цареві, не допускали до навчання студентів з Речі Посполитої. З **1784 р.** в Києво-Могилянській академії було **заборонено викладання українською мовою**.

Центром науки та культури на західноукраїнських землях був **Львівський університет**. В ньому діяли богословський, правничий, філософський і медичний факультети. Університет мав власну бібліотеку, друкарню та астрономічну обсерваторію. Мовою навчання була латинська.

1. Назвіть перші спеціалізовані заклади в Україні. Які професії вони надавали?
2. Яким чином обмежувалися права українців у Києво-Могилянській академії?
3. Який заклад на західноукраїнських землях надавав вищу освіту?

Єфрем
Йосипович Мухін

Детальніше про...

Медико-хірургічне училище у Єлисаветграді (Кіровограді)

За 10 років свого існування (з 1788 р.) Єлисаветградська медико-хірургічна школа підготувала 255 лікарів та підлікарів. За все XVIII сторіччя в Росії медичну освіту здобуло 2000 лікарів, тобто кожен восьмий здобував освіту в українському Єлисаветграді. Випускником, викладачем цієї школи, а згодом першим деканом медичного факультету Московського університету став засновник травматології Єфрем Мухін.

Дослідник про відбір українських науковців до Росії.

Василь Микитась (*доктор філологічних наук, професор*)

1701 р. на вимогу Петра I до Москви направляють шість викладачів Києво-Могилянської академії... Від 1701 до 1762 р. на посади професорів і вчителів було направлено близько 100 чоловік, не кажучи вже про студентів. За вказаний період ректорів Московської академії було 21 чоловік, з них вихідців з Києва 18, а з 25 префектів (*заступників ректора*) — з Київської академії 23. ... Коли ... було засновано Московський університет, то ... переїхало до Москви понад 250 чоловік. (*Коли*) 1758 р. надійшов царський указ про «добровільний» набір студентів до Петербурзької медико-хірургічної академії; бажаючих перейти туди виявилось (*лише 37*) ... чоловік. ... (*А вже*) за 1754–1768 рр. туди забрали з академії 300 кращих студентів...

Феофан Прокопович,
киянин, церковний і
науковий діяч, один
із організаторів
Російської академії
наук

1. Заповніть пропуск. Українці допомогли піднятися з колін.
2. У чому були позитивні і негативні сторони описаної політики Росії?

Детальніше про...

Чорноморське штурманське училище у Миколаєві

Чорноморське штурманське училище було відкрито 1798 р. До училища приймалися діти службовців, різночинців та дворян у віці 9 років. Курс навчання був розрахований на 8 років і проводився на надзвичайно високому рівні. Викладалися предмети: правопис, арифметика, геометрія, навігація, астрономія, геодезія, користування морськими картами і інструментами, англійська мова, малювання і креслення планів.

Миколаїв наприкінці
XVIII ст.

3. Наукові знання. Григорій Сковорода

Зверніть увагу – це важливо!

З діяльністю Києво-Могилянської академії пов'язаний розвиток науки в Україні. У лекціях професорів використовувалися елементи біології, математики, фізики, астрономії, архітектури. Найвидатнішими українськими вченими XVIII ст. стали: духовні діячі і математики **Феофан Прокопович** та **Іван Фальковський**; засновник акушерства (лікарської допомоги жінкам під час вагітності, пологів і після них), дослідник педіатрії (лікування дітей) та фітотерапії (лікування травами) **Нестор Амбодик-Максимович**; засновник епідеміології (науки про дослідження епідемій і боротьби з ними, передусім чумою), член 12 академій світу **Данило Самойлович**; засновник травматології (лікування і попередження травм), ініціатор щеплень від віспи та холери **Єфрем Мухін**. Усі вони – **випускники Києво-Могилянської академії**.

Філософія (з грецької – люблю і мудрість) – це наука про пізнання світу. Найбільшим українським філософом XVIII ст. був випускник Києво-Могилянської академії **Григорій Сковорода**. Деякий час він викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але залишив викладацьку діяльність і протягом **25 років мандрував Україною**. Своїми філософськими думками ділився у **трактатах** – наукових творах. Щоб донести свої думки до звичайних людей, писав **вірші та байки**, які увійшли до збірки «**Сад божественних пісень**» та «**Байки харківські**». Його вірші виконувалися кобзарями, а байки передавалися з вуст у уста, стаючи народними.

Сковорода був мандрівним філософом. Вважав, що гонитва за грошима, підлість, заздрість, підлабузництво, хитрість та інші духовні вади **призводять до різних хвороб**. Натомість давав практичні поради, як стати щасливим. **Основні умови щастя за Григорієм Сковородою** – це справжня дружба, люблена праця, свобода людини. Сковорода був набожним, але вірив, що стати ближчим до Бога можна через пізнання самого себе. Щоб пізнавати і вдосконалювати себе, **треба навчатися протягом усього життя**.

1. Назвіть відомих українських науковців. В яких галузях вони працювали?
2. У якій формі Сковорода викладав свої філософські думки?
3. Що, на думку філософа, робить людину щасливою?

Сучасний герб с. Веприк

Дослідник про Нестора Амбодика-Максимовича.

Василь Микитась (доктор філологічних наук, професор)

Юнака із села Веприк Гадяцької сотні на Полтавщині Нестора Максимовича (Амбодика) ... з Києво-Могилянської академії забрали до Петербурга в Головне народне училище, ... (Згодом він) організував

Нестор Амбодик-Максимович

Петербурзьку акушерську школу, що переросла в Клінічний повивальний інститут, нині інститут акушерства і гінекології Академії медичних наук. Максимович-Амбодик створив перші вітчизняні підручники «Мистецтво сповивання» та «Ботаніки початкові основи».

Примітка. В даному випадку політика «вимивання» талановитих людей із підкорених земель допомогла не тільки Н. Амбодику особисто, але і багатьом людям загалом.

1. Згадайте випадок, коли така ж політика допомогла, на якийсь час, покращити життя Гетьманщини. Підказка: див с. 221–222.

Особистість.

Григорій Сковорода (1722–1794)

Ім'я (повне). Григорій Савич Сковорода. Пізніше філософ любив називати себе Григорієм Вар-Савою, тобто Сином Спокою.

Народження. Народився у с. Чорнухах Лубенського полку Гетьманщини (сучасна Полтавська обл.).

Походження. Батько був малоземельним козаком.

Освіта. Закінчивши повітову школу, у 12-річному віці вступив до Києво-Могилянської академії, де з перервами навчався до 1754 р. Вільно володів церковнослов'янською, німецькою, латинською, грецькою, польською мовами.

Початкові умови формування особистості. Мав чудовий голос. Завдяки цьому у дитинстві співав у церковному хорі, а в студентські роки був солістом придворної капели у Петербурзі. Попри це знав і не забував, як живе більшість його співвітчизників, та відзначався набожністю, здійснював паломництво до церковних святинь Москви та Києва.

Ключові події життя.

До 1769 р. У 1750–1753 рр. у складі російської місії перебував в Угорщині. Ймовірно, в цей час відвідував інші європейські країни. Протягом 1754–1769 рр. учителював у Переяславському колегіумі, потім – у маєтку полковника Томари, згодом – у Харківському колегіумі. Навчав піітиці, синтаксису, етиці, грецькій мові. Залишив викладання через конфлікт із церковними владиками.

З 1769 р. починається мандрівний період у житті Сковороди. Біблія, флейта, чоботи про всяк випадок і кілька підшивок робіт – весь його пожиток. Під час мандрівок писав трактати, байки, вірші. Жив із пожертв та дрібних заробітків. Його називали «українським Сократом». Помер 1794 року у віці 72 роки. В день смерті сам викопав собі могилу, умився, вдягнув білу сорочку, підклав під голову свої книжки. Заповів написати на своєму надгробку: **«Світ ловив мене, та не впіймав».**

Наслідки діяльності. Оскільки ряд творів письменника і філософа передавалися із вуст в уста, важко переоцінити його діяльність, бо виросло покоління, а то і не одне, під впливом його творів та його способу життя. Навіть через кілька десяти років по смерті філософа Тарас Шевченко, згадуючи дитинство, писав: «...кругом листочки обведу
Й списую Сковороду...».

1. Сформулюйте судження щодо наслідків діяльності Г. Сковороди.
2. Відшукайте відомі вислови або уривки творів Григорія Сковороди в мережі Internet.
3. Продовжіть речення. Твори Г. Сковороди не тільки переказували...

Мандрівний філософ
Григорій Савич Сковорода

Вустами мислителя.

Григорій Сковорода (український філософ)

- Чи не дивина, що один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий?
- Що може бути солодше за те, коли любить і прагне до тебе добра душа?
- Одне мені тільки близьке, вигукну я: о школо, о книги!
- Щоб пізнати Бога, треба пізнати самого себе. Поки людина не знає Бога в самому собі, годі шукати Його в світі протягом усього життя.

1. Пригадайте, що Г. Сковорода вважав основними умовами щастя. Визначте, про які цінності йдеться у висловах мудреця.

Коли в Україні відкрили медико-хірургічне училище в Єлисаветграді, ...
Англія проголосила Австралію своєю колонією.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте, які колеґіуми діяли на Лівобережжі та в Слобожанщині.
2. Відшукайте і вивчіть, які спеціалізовані навчальні заклади діяли в українських містах.
3. Підготуйте усну доповідь «Кращі українські науковці XVIII ст.» .
4. Поясніть. Як стосується імперії такий факт із природознавства? Щоб зацвіли квіти на кроні дерева, його коріння має всотати максимум поживних речовин із землі, в якій закріпилося.

§41

Пригадаймо
разом

Архітектура. Образотворче мистецтво. Музика

- ✓ Які особливості українського бароко?
- ✓ Що таке регулярна забудова міста?
- ✓ Що називають скульптурою, а що – гравюрою?

Упродовж уроку з'ясуйте, як впливала церква на розвиток української культури

1. Архітектура

Зверніть увагу – це важливо!

У кінці XVIII ст. з розвитком військової справи та внаслідок підкорення Росією Північного Причорномор'я потреба в оборонних спорудах зменшилася. Старі татарські, українські чи турецькі фортеці перетворили на нові міста. Такими стали, до прикладу, **Херсон, Миколаїв, Одеса**. Для них характерне чітке планування вулиць і площ, збільшення громадської та житлової забудови. Поширення набувають **палацово-паркові ансамблі** (поєднання палацу та парку), як от – **Маріїнський палац у Києві**.

План м. Одеси наприкінці XVIII ст.

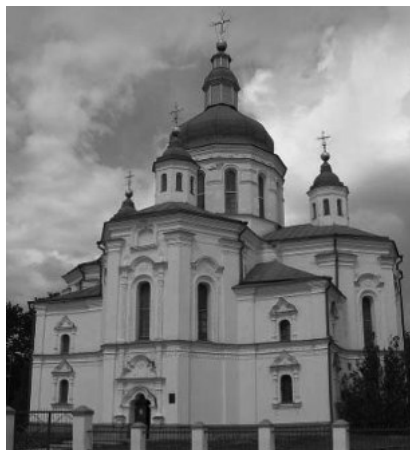

Маріїнський палац у Києві, Бартоломео Растреллі, 1752 р..

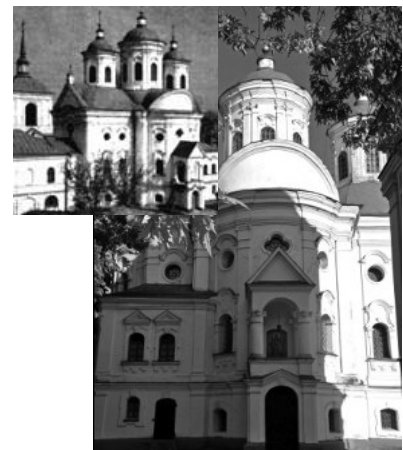
1. Відшукайте спільне і відмінне між планом Одеси кін. XVIII ст. та Бродів XVII ст.

Андріївська церква у Києві, рококо, Бартоломео Растреллі, 1754 р.

Преображенська церква у Великих Сорочинцях, українське бароко, 1732 р.

Покровська церква в Києві, Іван Григорович-Барський, українське бароко, 1766 р.

У XVIII ст. на території Гетьманщини та Слобожанщини продовжувало розвиватися **українське бароко**. Кращими його зразками того часу є **Преображенська церква** у селі Великі Сорочинці 1732 р. та **Покровська церква** в Києві 1766 р. З'являється також новий стиль, привнесений з Європи, – **рококо**. Його подекуди називають ще **пізнім бароко**. Він відзначався легкістю та вигадливістю оздоблень. Улюбленою деталлю декору стала мушля (французькою «рококо»), яка й дала назву цілому мистецькому стилю. **Андріївська церква** у Києві (Бартоломео Растреллі, 1754 р.), **Собор Св. Юра** у Львові (Бернард Меретин, 1762 р.), **Успенський собор Почаївської лаври** (Готфрід Гофман, 1783 р.), **ратуша у Бучачі** (Бернард Меретин, 1751 р.) – кращі архітектурні пам'ятки рококо в Україні.

Ратуша в Бучачі, рококо, Бернард Меретин, 1751 р.

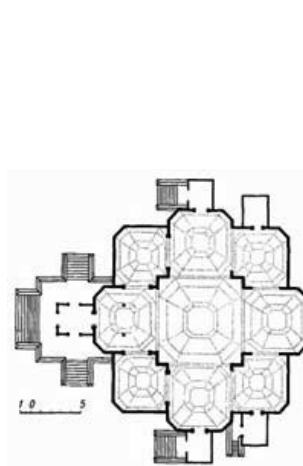

Головний вхід собору Св. Юра у Львові, рококо, Бернард Меретин, 1762 р.

Успенський собор Почаївської лаври, Готфрід Гофман, рококо, 1783 р.

1. Відшукайте спільне в будові ратуші Бучача та соборів Львова і Почаєва.

План та сучасний вигляд 9-зрубного Троїцького собору в Новомосковську (Старій Самарі), традиційна дерев'яна архітектура, Яким Погребняк, 1781 р.

Палац К. Розумовського в Батурині, класицизм, Чарльз Камерон, 1799–1803 рр.

Оскільки Україна була багата на деревину, то й надалі **розвивається самотутня дерев'яна архітектура**. Будуються тризрубні і великі п'ятизрубні храми. Але справжнім шедевром того часу є **Троїцька соборна церква у Новомосковську** (сучасна Дніпропетровська обл.). Це єдина в Україні дев'ятикамерна церква з дев'ятьма банями. А от **палаці та садиби**, як правило, зводилися у **стилі класицизму**, що орієнтувався на античне мистецтво. До прикладу, це палац Кирила Розумовського в Батурині.

1. Які нові міста виникли на Півдні України? Якими були особливості їх забудови?
2. Які архітектурні стилі використовували в Україні при будівництві у XVIII ст.?
3. Який український дерев'яний храм вважають унікальним? Чому?

Імператор Петро I

Детальніше про ...

російську політику стосовно будівництва

На Лівобережжі та Слобожанщині мурована забудова відновилася лише з 1721 р. До цього часу діяла заборона Петра I будувати цегляні споруди у містах, крім Москви і Петербурга. А 1800 р. імператор Павло I своїм указом заборонив будувати церкви в українському стилі, інакше кажучи, було заборонено українське бароко.

1. Як дії російських імператорів в архітектурі, науці і освіті підтверджують тезу: «Будь-яка імперія звеличується за рахунок підкорених народів»?

2. Образотворче мистецтво

Зверніть увагу — це важливо!

Невід'ємним елементом нових будівель була **скульптура**. Її виготовляли з дерева, металу або каменя. Найчастіше з різьбленого і позолоченого дерева виконували **іконостаси**. З дерева був виконаний відомий **київський фонтан «Самсон»**. Світські та церковні споруди оздоблювали також **кам'яними скульптурами** та зрідка – металевим, найчастіше **олов'яним декором**.

Фрагмент дерев'яного іконостасу з позолотою

Фонтан «Самсон» у Києві, сучасна реконструкція

Юрій-змісборець – скульптура на фасаді собору Св. Юра у Львові, Й. Пінзель

В іконах та церковних розписах того часу простежуються народні мотиви. Образи святих набували рис, близьких до повсякденного життя. Персонажі багатьох ікон були одягнені в кунтуші (верхній одяг шляхтичів) або свити. **Це робило ікони схожими до портретних зображень.** Ще одна особливість ікон XVIII ст. – їх великі розміри.

Ікона «Моління» з Вознесенської церкви в Березні, 1762 р.

«Архангел Михаїл», Іван Руткович

«Вознесення Богородиці», Йов Кондзелевич

Гравюра «Теза на честь Рафаїла Заборовського», Г. Левицький, 1739 р.

Портрет Павла Руденка, Володимир Боровиковський, поч. 1780-х рр.

Зустріч Марії з Єлизаветою, церква Покрову Богородиці, Сулимівка, Київщина, поч. XVIII ст.

1. На вибір зробіть словесний опис однієї ікони та одного портрета.

Портрети також були реалістичними, тобто наближеними до дійсності. Оскільки створити **портрет** тоді коштувало дорого, то їх замовляли переважно шляхтичі, дворяни та козацька старшина. Поряд з професійним, існувало народне мистецтво. Народні картини із зображенням **козака Мамаю** можна було побачити майже в кожній українській хаті.

Для оформлення книг, передусім підручників, використовувалися **ілюстрації** – оздоблення книг зображеннями. Їх робили за допомогою гравюр. Осередком гравюрного мистецтва був Київ та Почаїв. Крім традиційного гравірування на дереві, **з'являється гравірування на міді**. Найвідомішими граверами того часу були **Григорій Левицький** (Київ), брати **Йосиф** та **Адам Гочемські** (Почаївська лавра).

Гравюра «Облога Почаєва турками», підкольоровий мідьорит (гравірування по міді з друкуванням у кольорі), Йосиф Гочемський

1. З яких матеріалів виготовляли скульптуру?
2. Які особливі риси ікон та портретів XVIII ст.?
3. Назвіть відомих граверів XVIII ст. На чому вони виконували граверні зображення?

Дослідник про народну картину «Козак Мамай».
Сергій Лис (український історик)

Козак Мамай,
народна картина

... «Мамаями» називали взагалі відчайдушних козаків... Вираз «піти на мамая» означав «відправитися на удачу». Колись «мамаями» також називали стародавні скіфські та половецькі кам'яні скульптури в ... степах. А ще на околицях Запорозької Січі протікала невелика річка Мамай-Сурка. Тож найімовірніше, що образ Мамаю збірний і не має єдиного історичного прототипу. ... попри велику кількість присвячених Мамаю народних картин, його завжди зображували більш-менш за єдиним сталим каноном: козак з бандурою сидить, схрестивши по-східному ноги. З часом ... почали також зображати його коня, списа, дерево, що росте поруч ... образ Мамаю – це ... ідеальний образ українського лицаря-козака...

1. Висловіть судження. Що українців могло приваблювати в цій картині?

3. Музика

Зверніть увагу — це важливо!

Музичну освіту з 1729 р. надавала **Глухівська співоча школа**. Тут навчали вокальному співу, грі на скрипці, гусях, флейтах. Пізніше її було приєднано до Придворної хорової капели у Петербурзі. Нотну грамоту, хоровий спів, гру на музичних інструментах вивчали **студенти Києво-Могилянської академії**. Спеціальні музичні класи працювали у колегіумах.

Розвивалося пісенне мистецтво. Пісня **С. Климівського «Їхав козак за Дунай»** стала народною. Була перекладена різними мовами, а німецький композитор Бетховен створив музичні варіації на цю пісню. Одна з кращих пісень **Григорія Сковороди** – «**Стоїть явір над водою**» – виконувалася в музичному супроводі. Як і раніше, розвивався **поліфонічний** (багатоголосий) церковний спів. Церковні піснеспіви видавалися у збірниках – «**Богогласниках**». Українською мовою друкувалися ноти.

Українські композитори XVIII ст. є авторами перших опер у Східній Європі, що були поставлені на італійській сцені. **Максим Березовський** – автор опери «Демофонт», **Дмитро Бортнянський** – «Креонт», «Алкід», «Сокіл». Опері були написані італійською мовою на античні сюжети. **Артем Ведель** – автор понад 30 хорових концертів, найвідоміші з яких – «Літургія», «Всеношна», «Херувимська», «На ріках Вавилонських» та ін.

1. Які навчальні заклади давали музичну освіту?
2. Які пісні українських авторів стали народними?
3. Назвіть українських композиторів XVIII ст.

Дослідник про Максима Березовського.

Василь Микитась (доктор філологічних наук, професор)

Максим Березовський

Композитор-музикант Максим Березовський (1745–1777) походив з козацької родини міста Глухова, початкову музичну й загальну освіту здобував у стінах Києво-Могилянської академії, співав у студентському хорі. За гарний голос його забрали до Петербурга в придворну хорову капелу, а звідти направили на навчання до Болонської академії, яка присудила йому високу спеціальність академіка-композитора. З поверненням на батьківщину він мріяв створити першу на Україні філармонію, керував хоровими капелами в Москві, Харкові і Києві. Як композитор він автор духовних і світських вокальних творів, опери «Демофонт».

1. Згадайте політику Російської імперії XVIII ст. в освіті, науці та містобудуванні. Чи були шанси в М. Березовського створити в Україні філармонію?

Вустами митця: пісня «**Їхав козак за Дунай**».

Семен Климовський (поет, козак і філософ)

Їхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай!»
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй.

– Постій, постій, козаче!

Твоя дівчина плаче.

Як ти мене покидаєш –

Тільки подумай!

– Білих ручок не ламай,
Карих очей не стирай,
Мене з війни зо славою
К собі очитай!

– Не хочу я нічого,

Тільки тебе їдного.

Ти будь здоров, мій миленький,

А все пропадай!

Українська ніч,
М. Пимоненко

Вустами митця: «Стоїть явір над водою»

Григорій Сковорода (філософ і поет)

Стоїть явор над водою,

Все хитає головою.

Буйні вітри повівають,

Руки явору ламають.

А вербочки шумят низько,

Волокуть мене до сна.

Тут тече поточок близько;

Видно воду аж до дна.

Нащо ж мені нарікати,

Що в селі родила мати,

Нехай у тих мозок рветься,

Що високо в гори дметься.

А я буду собі тихо

Коротати малий вік,

Так минеть мене все лихо,

Буду щаслив чоловік.

Коли в Україні

Б. Растреллі збудував Андріївську церкву у Києві, ...
у **Нью-Йорку** (США) відкрився Королівський коледж. Нині це
престижний Колумбійський університет.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте 1-2 будівлі в стилі українського бароко, пізнього бароко (рококо), класицизму, традиційної дерев'яної архітектури.
2. За параграфом підготуйте усну коротку довідку про українську скульптуру (з прикладами).
3. Підготуйте усну доповідь: «Український іконопис та світський портрет XVIII ст». Одну з ікон, або портрет при цьому опишіть словесно.
4. Заповніть пропуски. Щоб вірш став піснею, потрібен ... Відомими поетами та філософами XVIII ст. були ... та ... , а композиторами ... , ... та ...

§42

Пригадаймо
разом

Практичне заняття № 5

- ✓ Що таке літописи?
- ✓ Які літописи вам відомі?
- ✓ У чому цінність літописів?

Тема. Козацькі літописи XVII–XVIII ст. як історичні джерела.

Мета. Опрацювавши документи, з'ясувати характерні особливості козацьких літописів XVII–XVIII ст.; розвивати навички критичного аналізу історичних джерел.

Хід заняття

- Завдання 1.** Розділіть сторінку зошита на дві колонки: ширшу – «Особливості літописів» та вузчу – «Підтвердження документами».
- Завдання 2.** Об'єднайтеся в четвірки. Завдання, позначені зірочкою, – підвищеної складності. Ви можете їх виконати в класі, коли встигаєте, або вдома – за бажанням.
- Завдання 3.** Ознайомтеся із документами №1 та 2. Порівняйте вузьке значення поняття «літопис» з характеристикою «козацьких літописів» сучасного дослідника. В першу колонку лаконічно запишіть особливості традиційних та козацьких літописів.

Документ
№1

Енциклопедія про літописи.

Енциклопедія історії України (*Інститут історії України НАНУ*)

... У вузькому значенні літописами називають лише рукописні тексти, створені ... в минулі часи. ... З точно датованими за роками записами про те, що відбувалося, а (*також*) тексти записів, розташованих у хронологічному порядку без розбивки на річні статті.

Документ
№2

Дослідник про козацькі літописи.

Юрій Луценко (*кандидат філологічних наук*)

За (*Літописом Григорія Граб'янки*), а також за літописами Самовидця і Величка закріпилася назва «козацькі літописи». Але така назва – досить умовна, бо кожен цей твір є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій – битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України – і яка надто далека від традиційної літописної форми.

Завдання 4. Ознайомтеся із документами № 3–6. У зошиті в другу колонку запишіть номери документів, що підтверджують особливості літописів. * Який з козацьких літописів за стилем найбільше схожий до «Повісті минулих літ»?

Документ
№3

Історичне джерело про історію Русі-України.

Повість минулих літ (давньоруський літопис XII ст.)

В літо 6390 [882]... І сів Олег, княжучи в Києві. І рече Олег: «Се буде мати городам руським»...

В літо 6545 [1037] заклав Ярослав город великий Київ (місто Ярослава), а біля нього Золоті ворота. Заклав і церкву митрополичу на честь святої Софії, премудрості божої...

Документ
№4

Історичне джерело про весілля Т. Хмельницького та Р. Лупул.

Григорій Граб'янка (автор козацького літопису)

... (1652 р. Богдан) Хмельницький ... випроводив свого сина Тимоша (з козаками) на весілля до молдавського господаря... Коли вони підійшли до Ясс, їх зустрів двірник господаря (князя), а також сам молдавський воєвода (князь)... Там почали гуляти весілля. Панна воєводівна, виказуючи свою прихильність до Хмельниченка і доводячи, що охотою заміж іде, наказала своїм дружкам на весіллі співати руські пісні.

Документ
№5

Історичне джерело про промову Самуїла Зорки на похороні Богдана Хмельницького в серпні 1657 р. у Суботові.

Самійло Величко (автор козацького літопису)

Жити й умирати — либонь, постановлено так від початку світу всесильним божим декретом ... — живіте і множетеся, бо землю ви є і до землі підете. ... Прийшлося нині й нам після веселих минулих часів слухати смутні плачі і рясними сльозами заливати обличчя наше, коли мусимо оце оглядати на смертнім катафалку і віддавати останню шану нашому гетьманові Богданові Хмельницькому, справдешньому, даному нам від Бога, ... якого забрала від нас невблаганна смерть...

Документ
№6

Історичне джерело про окремі події 1681 р.

«Самовидець» (автор козацького літопису XVII ст.)

Того ж (1681) року юня 21 гром запалив церков великую у Стародубі Рождества Пречистої Богородици и уся згоріла. Того ж року августа 9, перед світом, земля тряслася с понеділка на вівторок.

- Завдання 5.** Для аналізу трьох козацьких літописів розділіть між четвірками три групи документів: № 7–10; № 11–13 та № 14–17.
- Завдання 6.** Під час аналізу документів з'ясуйте: 1) автора літопису, що про нього відомо; 2) позитивні характеристики літопису; 3) негативні характеристики літопису як історичного джерела.
- Завдання 7.** Порівняйте висновки дослідників із відповідними уривками з козацьких літописів. Результати роботи у четвірці оприлюдніть на загал.

Документ
№7

Дослідник про літопис Самовидця.

Володимир Радзикович (*літературознавець*)

...(*Літописом Самовидця*) назвав цей цінний пам'ятник Пантелеймон Куліш, бо неназваний його автор був очевидцем подій, які описав ... вірно й об'єктивно. Літопис (описує події з 1648 р. до 1702 р.). Автор, як видно з його твору, ... (*бував у військових*) походах, брав участь у посольствах, стояв близько до уряду гетьмана, користав із урядових документів. ...

Документ
№8

Дослідник про літопис Самовидця.

Ярослав Дзира (*філолог, історіограф, джерелознавець*)

...Праця Самовидця є чи не винятковим за своєю самобутністю й оригінальністю явищем української писемності XVII ст. Як історичне джерело літопис Самовидця містить повідомлення про такі події і явища, які не збереглися в жодних документах або ж передані ... (*в інших документах*) з фактичними помилками. Мова і стиль літопису Самовидця позбавлені книжності, риторичних прикрас...

Документ
№9

Історичне джерело про погоду взимку 1677 року.

Самовидець (*автор козацького літопису XVII ст.*)

РОКУ 1677. Зима барзо великая була так снігами, як теж і морозами. І мало которий день був без вітру. ... Тої ж зими по три тисячі подвод з полков под запаси давано до Сівська, із Сівська проважено в Київ. І много подводников од морозов покалічало, а іннії померли...

Документ
№10

Історичне джерело про Івана Самойловича.

Самовидець (*автор козацького літопису XVII ст.*)

(*Іван Самойлович*) із великою помпою їздив — без карети і за місто не поїхав (*би*), ані сам, ані синове його, і у війську усе в кареті. Так великую пиху міли, которая в жадном сенатору

не живет. А здириства вшелякими способами вимишляли, так сам гетьман, як і синове його...

*Порівняйте це джерело з документом №5 із практичної роботи №3 (§21), та документами на с.173 (§26).

Документ
№11

Дослідник про літопис Григорія Граб'янки.

Володимир Радзикович (*літературознавець*)

... (Григорій Граб'янка) був полковим гадяцьким суддею і товаришив гетьманові Полуботкові в петербурзькій тюрмі. Потім Граб'янка був гадяцьким полковником і вмер у часі походу проти татар (1734 р.). Літопис довів до 1710 року...

Документ
№12

Дослідник про літопис Григорія Граб'янки.

Юрій Луценко (*кандидат філологічних наук*)

Протягом довгого часу вчені намагалися розглядати літопис Граб'янки як історичне джерело. Але згодом, з введенням у науковий обіг цілого ряду документів, вдалося встановити, що твір містить багато фактичних помилок. І лише зараз наука доходить до висновку, що літопис Граб'янки слід розглядати в першу чергу як літературну пам'ятку...

*Порівняйте документи № 15 та № 9. Запропонуйте власні висновки.

*Зверніть увагу, чи історик писав цей документ. Чи стверджує автор, що документ повністю є вигадкою? Запропонуйте власні висновки.

Документ
№13

Історичне джерело про похід Петра Сагайдачного на Кафу.

Григорій Граб'янка (*автор козацького літопису другої половини XVII – початку XVIII ст.*)

... Року 1606, Петро Конашевич-Сагайдачний гетьманом запорізьким назвався, і забажавши щастя своє спробувати, ходив із військом запорозьким по воді на Кафу (місто турецьке), повоював його добре, силу бранців християнських з неволі звільнив...

1. Оцініть точності інформації, скориставшись текстом підручника на ст. ...

№14

Дослідниця про літопис Самійла Величка.

Наталя Яковенко (*український історик*)

... Самійло Величко (*робив*) ... вставки до авторського тексту так званих листів, котрими нібито обмінювалися гетьмани з кошовим товариством. ... У цих псевдодокументах

(він) ... виклав власні погляди ... на причини занепаду України, на дії «добрих» і «поганих» гетьманів... Величко вмістив до свого твору (також) ряд справді автентичних (справжніх) документальних матеріалів.

Документ
№15

Дослідник про літопис Самійла Величка.

Валерій Шевчук (дослідник українського літературного бароко)

Він (Самійло Величко) дбає, щоб його було цікаво читати, бавить читача вставними ... віршами, цікавинками, що не стосуються розповіді... В текст уводяться часом легенди, вірші, оповідання...

Документ
№16

Історичне джерело про листування між Січчю та гетьманом Петром Дорошенком.

Самійло Величко (автор козацького літопису другої половини XVII – початку XVIII ст.)

Вельможний, милостивий пане Дорошенко, гетьмане новопоставлений український, чигринський! З листа Вашої милості звідомилися ми про постановлення Вас гетьманом нещасливої нашої україно-малоросійської вітчизни. Однак не знаємо, чого собі й вітчизні маємо віншувати за Вашого гетьманства — чи щастя, чи нещастя. ... І хоч після старого Хмельницького перекинулося вже три гетьмани — Виговський, Юрась Хмельниченко і Тетеря, зять Хмельницького, — однак не були вони справжні сини ... нашої вітчизни...

№17

Історичне джерело про саранчу в Англії.

Самійло Величко (автор козацького літопису)

В Англії, в одній якійсь провінції, трапилося одного літа, що ... прийшла у великій кількості саранча і всі хліба поїла... Люди тієї провінції кілька штук з тієї саранчі піймали і ... знайшли на їхніх крильцях ... літери: на одному крильці написано — гнів, а на другому — божий...

Завдання 8. Підведіть підсумки. Обміняйтеся результатами своїх досліджень. Заповніть таблицю «Козацькі літописи як історичні джерела».

Назва літопису	Позитивні якості літопису	Негативні якості літопису (як історичного джерела)	Рейтинг

§43

Зверніть увагу

Узагальнення. Україна в ранньомодерну добу та її внесок в загальноєвропейську спадщину

Яким був вклад ранньомодерних українців загалом, та найвідоміших представників з нашого минулого зокрема, у наше сьогодення? Які особливості українського козацтва? Як поєднана історія української та інших європейських націй? Давайте згадаємо як це було.

1. Періодизація історії України Раннього Нового часу

Завдання 1. Співставте періоди ранньомодерної історії України з поняттями, що їх характеризують. Свої висновки запишіть у зошит за зразком: VI – 7.

Період	Поняття
I. – Початок XVI ст. – 1596 р.	1. Малоросійська колегія, Нова (Підпільненська) Січ, паланка, Коліївщина, колонізація Північного Причорномор'я, мануфактура, губернія
II. – 1596 – 1648 рр.	2. Руїна, Великий згін, Чигиринські походи, козацьке бароко, Правобережна Гетьманщина, сердюки, компанійці, Конотопська битва
III. – 1648 – 1657 рр.	3. Реформація, фільварок; унія, Козацькі війни, магдебурзьке право, ухоронництво, Пересопницьке Євангеліє, Острозька академія, церковні братства
IV. – 1657 – 1709 рр.	4. Відновлення державності, Національно-визвольна війна, Військо Запорозьке, універсал, Молдовські походи, , полівасалітет
V. – 1709 р. – 90-і рр. XII ст.	5. Героїчні походи, Полемічна література, Хотинська війна, «Ординація Війська Запорозького...», Києво-Могилянський колегіум, козацько-селянські повстання

2. Особливості козацької доби. Роль козацтва в історії України

(Завдання 2 – 6 виконайте, працюючи в парах)

Завдання 2. Проаналізуйте зображення та написи. Про яке явище або подію можна розповісти, спираючись на них. За допомогою 1 – 2 речень запишіть свої висновки у зошит.

1489 р.

Д...е

ПРО...И

Байда

П...е

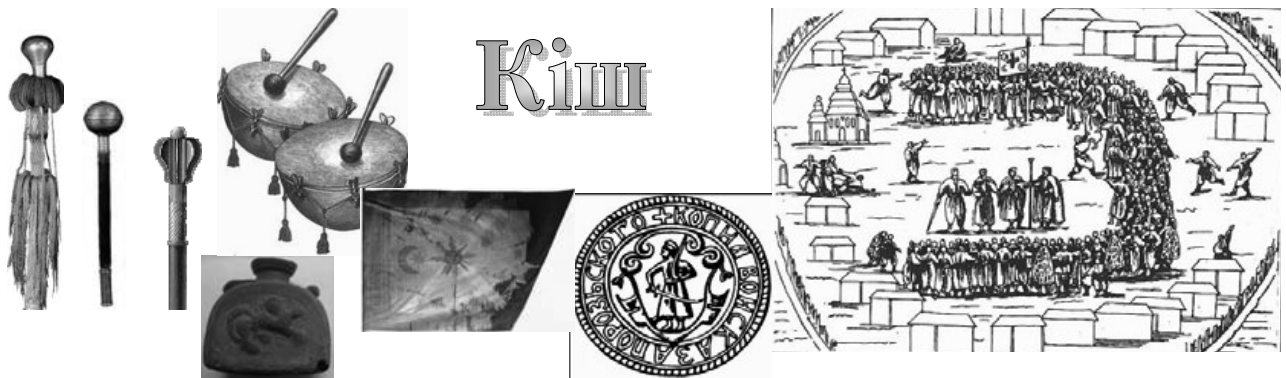
УЖ...Д...ВО

Хор...й З...к

1556 р.

Завдання 3. Проаналізуйте зображення та написи. Використовуючи їх, складіть усну розповідь про організацію козацької спільноти. Обговоріть свої висновки із партнером.

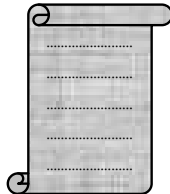

Завдання 4. Проаналізуйте зображення та написи. Про яке явище, або подію можна розповісти, спираючись на них. За допомогою 1 – 2 речень запишіть свої висновки у зошит.

1572 р.

С...д Ш А...т

Трахтемирів

1578 р.

С...н Б...й

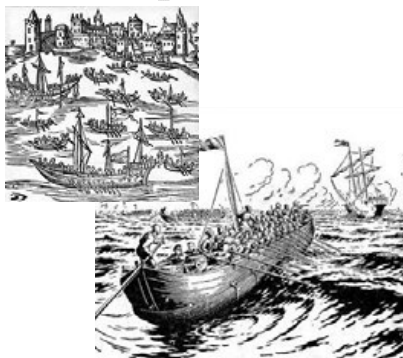

Завдання 5. Проаналізуйте перелік імен. Розділіть їх на дві великі групи, потім кожна з них на – менші групи або окремі імена. Усно обґрунтуйте свої висновки.

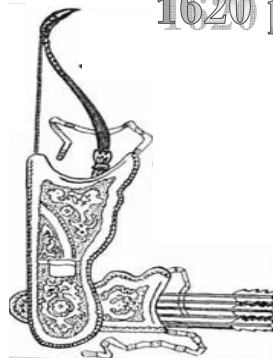
Карпо Скидан, Северин Наливайко, Павлюк (Павло Бут), Григорій Лобода, Матвій Шаула, Марко Жмайло, Трясило (Тарас Федорович), Іван Сулима, Криштоф Косинський, Острияниця (Яків Остриянин), Дмитро Гуня.

Завдання 6. Проаналізуйте зображення та написи. Обговоріть їх значення у загальному колі.

1616 р.

1620 р.

1621 р.

3. Провідні історичні особи України XVI – XVIII ст.

Завдання 7. Попрацюйте в четвірках. За портретами розпізнайте провідних діячів ранньомодерної історії України. В зошити запишіть почергово ім'я діяча, предмет, будівлю, або комплекс будівель із довідки, який із ним пов'язаний, а також (по пам'яті) найважливіше, на Вашу думку, його досягнення.

Довідка: Чортомлицька Січ, іменний меч за перемогу у Хотинській війні, «Требник», Острозька академія, Георгіївський собор Видубицького монастиря, Палац у Батурині, «Права, за якими судиться малоросійський народ», Хортицький замок, Іллінська церква в Суботові, Підпільненська Січ, каламар, *мечеть у Кам'янці-Подільському.

4. Відродження української державності як складова загальноєвропейського політичного розвитку

Кожен європейський народ мав лише йому притаманні особливості розвитку. Проте були речі, спільні для декількох країн одночасно. До прикладу, в Московській державі, Французькому та Іспанському королівствах формувалися абсолютні монархії, а в Англії та Нідерландах відбулися події, які привели в подальшому до встановлення монархій конституційних. Оскільки Військо Запорозьке мало багато ознак республіки, пропонуємо вам порівняти особливості його становлення та розвитку з окремими особливостями тих процесів, що відбувалися в Англії та Нідерландах.

Завдання 8. Встановіть логічні зв'язки між кольоровими записами та подіями, до яких причетні діячі на портретах ліворуч. А.) Об'єднайтеся в групи «жовті», «чорні», «сірі», «червоні», «цеглові», «зелені». Б.) По групах випишіть те, що записано вашим кольором і встановіть логічні зв'язки: до прикладу група «синіх» могла б встановити такі зв'язки: в Нідерландах повстання підтримували кальвіністи, в Англії – пуритани, а в Україні – православні.

Нідерланди в складі королівства Іспанія

Вільгельм Оранський

Філіп II **Порт Бріль**
Лісові ґвози **Герцог Альба**
Перемир'я 1609 р. **Генеральні штати**
Іспанія **Адмірал Горн**
Граф Егмонт **Морські ґвози**
Утрехтська унія 1579 р. **Моріц Насауський**
Статхаудер **Кальвіністи**

Англія в складі королівства Англія

Олівер Кромвель

Карл I **Річард** **Державна рада**
Пресвітеріани **Круглоголові**
Лорд-протектор **Залізnobокі**
Початок роботи Довгого парламенту 1640 р.
Пуритани **В'їзд О. Кромвеля**
до Лондона 1653 р.
Від'їзд Карла I з Лондона 1640 р. **Старе дворянство**
Ліквідація палати лордів

Україна в складі королівства Польща Речі Посполитої

Богдан Хмельницький

Покозачені селяни та міщани **Гетьман**
Ян II Казимир **Генеральна рада**
В'їзд Б. Хмельницького
до Києва 1648 р. **Реєстрові козаки**
Генеральна старшина **Православні**
Низові козаки **Старшинська рада**
Магнати **Зборівська угода 1649 р.**
Полки та сотні **Юрій Хмельницький**
Жовті Води **Покозачена шляхта**
Католицька шляхта

Прагніть більшого.

1. Влітку обов'язково гарно і корисно відпочиньте. Коли ж матимете час і бажання, можете краще пізнати минуле нашої Батьківщини, скориставшись «Добіркою джерел цікавої інформації» на ст...

Короткий словничок основних понять і термінів

Академія – назва деяких вищих навчальних закладів, наприклад: Києво-Могилянська академія, що отримала підтвердження цього статусу в 1701 р.

Вертеп – пересувний ляльковий театр, де ставилися релігійні та світські п'єси.

Гайдамаки – українські повстанці на Правобережжі у XVIII ст., які виступали проти кріпацтва та проти польських магнатів і шляхти. Найбільше гайдамацьке повстання – Коліївщина у 1768 р.

Генеральна військова рада – найвищий орган влади козацької держави в 1648 – 1764 роках. У роботі Генеральної військової ради мали змогу брати участь усі козаки.

Генеральна старшина – вищий виконавчий орган в Українській козацькій державі у складі: обозний, суддя, писар, підскарбій, хорунжий, бунчужний, два осавули.

Героїчні походи – переможні походи козацтва проти Османської імперії, у тому числі морські. Добою героїчних походів називають першу третину XVII ст.

Гетьман – у XVI–XVII ст. ватажок козацтва; у XVII–XVIII ст. воєначальник козацького війська, глава Української козацької держави, що наділявся вищою виконавчою і судовою владою.

Гетьманщина – неофіційна назва Української козацької держави до 1780-х рр. Офіційна назва – Військо Запорозьке.

Гравюра – друкований відбиток на папері з металеві пластини чи дошки, де вирізьблено малюнок.

Греко-католицька церква – назва церкви, яка виникла внаслідок об'єднання православної і римо-католицької церков у 1596 р. в м. Бересті. Спочатку називалася унійною або Руською.

Запорозька Січ – військово-територіальний орден українських козаків, модель Української козацької держави і водночас столиця Запорожжя, фортеця-укріплення, що сформувалася у першій половині. XVI ст. за Дніпровськими порогами.

Кіш – назва Січі-фортеці з її державно-політичним устроєм, а також польового табору козаків на Січі та під час походів. У Коші козацтво розподілялося на 38 куренів.

Козак – «вільна людина», «вояк», який брав участь у протистоянні турецько-татарській та польській агресії. Перша згадка про козаків – 1489 р. у польській «Хроніці» Мартина Бельського.

Козацька рада – загальні збори всіх козаків Війська Запорозького, що виконували роль законодавчого органу. На раді кожен козак мав право вільно висловити власну думку. Козацька рада обирала гетьмана та військову старшину.

Козацька старшина – адміністративне і військове керівництво Запорозької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, Слобідської України. Поділялася на генеральну, полкову і сотенну.

Козацьке бароко – мистецький стиль, що виник в Італії та протягом XVII–XVIII ст. поширився в Україні і набув особливих національних рис. Йому властиві: пишні форми, складні конструкції, багатство декору тощо.

Козацькі війни – повстання 1591–1593 рр. (керівник: Кшиштоф Косинський) та 1594–1596 рр. (керівник: Северин Наливайко). Основні причини – козацькі вимоги вольностей, посилення кріпацтва, урізання шляхтою селянських та козацьких наділів, невивплата платні реєстровим козакам.

Козацькі клейноди – спеціальні військові знаки і атрибути Війська Запорозького, зокрема: корогва (прапор), булава, бунчук, печатка тощо.

Козацькі літописи – назва групи писемних рукописних пам'яток XVII–XVIII ст., створених козацькими канцеляристами про козацько-гетьманську добу в історії України, зокрема «Літопис Самовидця», літопис Григорія Граб'янки та літопис Самійла Величка.

Колегія – назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів. До прикладу, єзуїтські колегії у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському.

Коліїщина – апогей козацько-селянських виступів та повстань на Правобережжі у 1768 р., спрямованих проти соціального, національного і релігійного гноблення з боку Речі Посполитої.

Кошовий отаман – найвища виборна керівна посада в Запорозькій Січі. Вибори проводилися щороку 1 січня на козацькій раді Війська Запорозького низового.

Кріпацтво – система суспільних відносин, за якої землевласник мав право на особу, працю і майно залежних від нього селян.

Курінь – основна організаційно-господарська ланка Запорозької Січі. У Гетьманщині – найнижча організаційно-господарська і військова одиниця козацької сотні.

Магдебурзьке право – норми права, за яким міста звільнялися від управління і суду великих землевласників чи короля та створювали органи місцевого самоврядування. Виникло в XIII ст. у німецькому місті Магдебург.

Магнати – великі землевласники (бояри, князі, шляхтичі, пани, старшини) у Польщі, Литві, Україні та деяких інших країнах Європи.

Малоросійська колегія – орган державного управління Російської імперії, заснований для керівництва Гетьманщиною. Було дві Малоросійські колегії: Перша у 1722–1727 рр. (президент С. Вельямінов) та Друга 1764–1786 рр. (президент П. Румянцев).

Низове козацтво – частина козацтва, яка не була включена до реєстру (не перебувала на військовій службі Речі Посполитої) і проживала на дніпровському Низі.

Опришки – учасники народної боротьби проти соціального гноблення у XVI – першій половині XIX ст. на гірській території Галичини, Буковини і Закарпаття.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця Нової Січі (1734–1775). Усього існувало 8 паланок.

Покозачення – самовільний і добровільний перехід селян, міщан у козацький стан. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. – форма соціального протесту проти закріпачення і утисків зі сторони шляхти.

Полемічна література – літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного та національно-політичного змісту в Україні XVI–XVII ст. Автори творів у формі дискусії заперечували богословські, політичні та інші погляди своїх противників.

Полк – військова й адміністративно-територіальна одиниця в Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII ст.

Протекторат – форма залежності, коли одна держава бере на себе захист території іншої держави, але одночасно ставить під свій контроль її внутрішні і зовнішні справи через свого резидента.

Ранньомодерна доба – відтинок часу, який тривав від кінця середньовіччя до кінця XVIII ст. і характеризується глибинними змінами у всіх сферах суспільного життя.

Реєстрове козацтво – частина українського козацтва, взятого на військову службу польсько-литовською владою в 2 пол. XVI–XVII ст. і внесена до спеціального списку – реєстру.

Реформа – перетворення, зміна, нововведення, яке не порушує основи існуючого ладу. Протягом 70–80-х рр. XVIII ст. на західноукраїнських землях були здійснені реформи Марії-Терезії та Йосипа II, зокрема, аграрна, релігійна, освітня.

Руїна – назва періоду другої половини XVII ст. в Україні, що пов'язаний із громадянськими війнами, соціальними конфліктами, боротьбою старшинських угруповань за владу, втручанням іноземних держав. Ці події призвели до поділу України між Річчю Посполитою, Туреччиною та Московською державою, до спустошення Правобережної України.

Слов'яно-греко-латинська школа – навчальний заклад, який надавав середню освіту. Учні вивчали «сім вільних наук» – граматику церковнослов'янської, грецької і латинської мов, риторичку (ораторське мистецтво), діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію, музику.

Сотня – військова й адміністративно-територіальна одиниця в Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII ст. Складова частина полку.

Старшинська рада – рада, що складалася з полковників і генеральної старшини.

Універсал – розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) у XVII–XVIII ст.

Унія – об'єднання, союз двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії. У 1569 р. внаслідок унії між Польщею та Литвою виникла нова держава – Річ Посполита.

Фільварок – велике аграрне багатопрофільне господарство, орієнтоване на ринок. Вся земля належала панові. Базувався на підневільній праці селян.

Церковні братства – релігійні та культурно-просвітницькі об'єднання міщан, які створювалися при православних церквах у XV–XVII ст. Перші братства – Львівське, Ставропігійське, Київське, Богоявленське і Луцьке Хрестовоздвиженське.

Чигиринські походи – походи турецько-татарських військ на Чигирин під час російсько-турецької війни 1676–1681 рр.. 1-ий похід 1677 р. завершився поразкою турецького війська. Під час 2-го походу у 1678 р. було зруйновано Чигирин.

Шляхта – привілейований панівний стан у Польщі, Литві, в українських та білоруських землях, що в XIV–XVIII ст. входили до складу Великого князівства Литовського або Речі Посполитої.

Добірка джерел цікавої інформації

Публікації

- ✓ Грушевський М. С. **Історія України-Руси**: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — Київ: Наукова думка, 1991-1998.
- ✓ Гудзяк Б. **Криза і реформа**. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Перекл. з англ. М. Габлевич. Львів, 2000.
- ✓ **Історія української культури**. Т. 2: Українська культура XVI - першої половини XVII ст. Ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001.
- ✓ Липинський В. **Україна на переломі**. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Ред. Л.-Р. Білас і Я. Пеленський. Філадельфія, 1991.
- ✓ Липинський В. **Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького**. Ред. Л. Р. Білас. Філадельфія, 1980.
- ✓ Пришляк В. В. **Історія України**: Навчальний посібник для студентів вузів. У 2 ч. Ч. 1: Від давніх часів до кінця XVIII ст. / В. В. Пришляк. — Брест: Вид-во УО «БрДУ ім. О.С. Пушкіна», 2004. — 166 с.
- ✓ Русина О. **Україна під татарами та Литвою**. Київ, 1999.
- ✓ **Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура**. Ред. А. Довга, Н. Яковенко. Київ, 2005.
- ✓ Яворницький Д. І. **Історія запорозьких козаків у 3-х томах**. — К., 1990.
- ✓ Яковенко Н. **Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України**. — 2-е вид., перероблене та розшир. / Наталя Яковенко. — Київ: Критика, 2005. — 584 с.
- ✓ Яковенко Н. **Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна**. Вид. друге, перегл. і виправ. Київ, 2008.

Інтернет-ресурси

- ✓ **Вікіпедія**. https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка
- ✓ **Дерев'яні храми України** - Wooden Churches of Ukraine. <http://www.derev.org.ua/>
- ✓ **Енциклопедія історії України**. <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/>
- ✓ **Замки і храми України**. <http://www.castles.com.ua/>
- ✓ **Ізборник**. <http://izbornyk.org.ua/>
- ✓ **Інститут археографії та джерелознавства (джерела у pdf-форматі)**:
http://archeos.org.ua/?page_id=79
http://archeos.org.ua/?page_id=6369
http://archeos.org.ua/?page_id=75
http://archeos.org.ua/?page_id=157
- ✓ **Інститут історії НАН України, електронні джерела**:
http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_
http://www.history.org.ua/?litera&sendBigAsk&InProject=_edz_&ThemeDeep=403
- ✓ **Медієвіст**. <http://www.medievist.org.ua/>
- ✓ **Музейний простір**. Музеї України та світу. <http://prostir.museum.ua>
- ✓ **Український історичний журнал**. <http://history.org.ua/?askAbout=journal>

Зміст

§1. Вступ.....	5
----------------	---

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.

§2. Українці на початку ранньомодерної доби	13
§3. Економічне життя українських земель в першій половині XVI ст.....	19
§4. Люблінська унія 1569 р.	26
§5. Українське козацтво.....	33
§6. Реєстрове козацтво. Козацькі війни кінця XVI ст.	40
§7. Практичне заняття № 1	47
§8. Церковне життя в XVI ст.	52
§9. Культурно-освітнє життя в українських землях XVI ст.....	58
§10. Українські міста і розвиток мистецтва в XVI – першій половині XVII ст.....	65

РОЗДІЛ ІІ. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

§11. Берестейська церковна унія 1596 р.	72
§12. Кримське ханство	78
§13. Походи козаків у першій чверті XVII ст.	84
§14. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний	90
§15. Практичне заняття № 2.....	97
§16. Православна церква в першій половині XVII ст.....	103
§17. Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст.	109
§18. Розвиток української освіти та культури в першій половині XVII ст.	116

РОЗДІЛ ІІІ. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

§19. Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.....	124
§20. Українська козацька держава – Військо Запорозьке.....	131
§21. Практичне заняття № 3.....	138
§22. Військо Запорозьке в 1650–1653 рр.....	143
§23. Військо Запорозьке у 1654–1657 рр.....	150

РОЗДІЛ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-х РОКІВ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

§24. Гетьман Іван Виговський.....	158
§25. Військо Запорозьке від Юрія Хмельницького до Андрусівського перемир'я	165
§26. Гетьман Петро Дорошенко.....	172
§27. Припинення існування правобережної Гетьманщини	179
§28. Слобідська Україна та Запорожжя	186
§29. Практичне заняття № 4.....	193
§30. Гетьман Іван Мазепа.....	198
§31. Гетьман Пилип Орлик. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні.....	205
§32. Культурне та духовне життя наприкінці 50-х років XVII ст. – на початку XVIII ст.....	211

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х рр. XVIII ст.

§33. Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини	219
§34. Ліквідація Гетьманщини та полково-сотенного устрою в Україні.....	226
§35. Нова (Підпільненська) Січ	233
§36. Російсько-турецькі війни XVIII ст. і Україна та Кримське ханство	240
§37. Правобережна Україна. Буковина. Закарпаття. Східна Галичина	246
§38. Поділи Речі Посполитої.....	253
§39. Західноукраїнські землі у складі володінь австрійських Габсбургів. Реформи Марії-Терезії та Йосифа I	260
§40. Освіта і наука. Києво-Могилянська академія. Григорій Сковорода.....	266
§41. Архітектура. Образотворче мистецтво. Музика.....	273
§42. Практичне заняття № 5.....	280
§43. Узагальнення. Україна в ранньомодерну добу та її внесок в загальноєвропейську спадщину	285
Короткий словничок основних понять і термінів.....	289
Добірка джерел цікавої інформації. Публікації.....	293

Навчальне видання

Бурнейко Ігор Олегович
Наумчук Оксана Володимирівна
Крижановська Марія Євгенівна
Штанько Оксана Федорівна

Історія України

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Головний редактор Іван Білах
Науковий редактор Володимир Пришляк
Редактор Ігор Миколів
Художники Віктор Стецюк, Володимир Камінський
Комп'ютерна верстка Мар'яна Тераз

Підписано до друку _____ 2016 р. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура PetersburgCTT. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 22,95. Облік.-видавн. арк. 23,976. Тираж ___ пр. Зам. № .

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.

Наступний матеріал буде розміщений на форзацах підручника

Підказки для тих, хто буде працювати з підручником самостійно

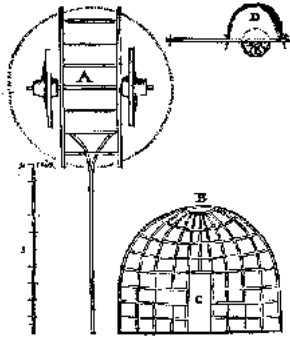
1. Найважливіше! Працюйте з параграфом поступово, читаючи усе від початку до кінця.
2. Перед роботою обов'язково знайдіть відповіді на запитання (або пригадайте), які розміщені одразу під темою.
3. Найважливіша інформація знаходиться у рубриці «Зверніть увагу – це важливо!». Запам'ятайте відповіді на запитання, що під нею.
4. Якщо в тексті йде мова про події на якійсь території, обов'язково відшукайте її на карті, вміщеній у параграфі.
5. Якщо ви прагнете більшого:
 - ✓ опрацюйте решту рубрик параграфа. Завдання під ними – переважно творчого характеру і спрямовані на формування історичних компетентностей. Частина з них підвищеної складності.
 - ✓ Запам'ятайте умови договору, вміщені в рубрику «Угода».
 - ✓ Підготуйтеся аналізувати діяльність історичної особи, користуючись рубрикою «Особистість». Запам'ятайте зображення, вміщене в ній.
 - ✓ Рубрика «Коли в Україні» допоможе вам порівняти, як розвивалася Україна та інші країни світу.
6. **Важливо!** Якщо параграф стосується архітектури та образотворчого мистецтва, слід запам'ятати, як виглядають будівлі, ікони, портрети тощо. В підручнику вміщено зображення всіх пам'яток мистецтва, розпізнавання яких вимагає програма ЗНО.

Важливо! В рубриці «Підсумуйте свої знання» є перелік дат, які потрібно запам'ятати та перелік термінів, які потрібно вміти пояснювати і використовувати. а на задньому форзаці підручника розміщено хронологічну таблицю з датами, знання яких вимагає шкільна програма та програма ЗНО.

План характеристики історичної особи

1. Ідентифікація: а) ім'я (псевдонім), прізвище (прізвисько); б) походження (територіальне, етнічне, соціальне); в) історичні умови життя (час, соціально-економічні та політичні умови).
2. Зовнішність.
3. Характер, позитивні та негативні риси особистості.
4. Що могло вплинути на формування особистості історичної особи.
5. Чиїх інтересів була представником (соціальної групи, держави тощо).
6. Ключові моменти її діяльності.
7. Основні наслідки діяльності.
8. Сформулюйте власне ставлення до історичної особи.

Алгоритм роботи з документом

Зображення житла татар-кочівників, зроблене Г. де Бопланом у XVII ст.

Сучасник подій про вбрання татар.

Гійом Левассер де Боплан (французький інженер)

Простолюд має на плечах тільки баранячі кожухи, вивертаючи їх вовною назовні під час спеки та в дощ. Вигляд їх у такому одязі, коли їх несподівано зустріти в полі, викликає жах, оскільки їх можна прийняти за білих ведмедів верхи на конях. У часи холодів та взимку вони вивертають свої кожухи вовною всередину. ... *(Те саме)* роблять і з шапкою, виготовленою з такого ж матеріалу.

1. Подумайте. Чому татари так дивно поводитися зі своїм одягом?
1. Спочатку ознайомтеся з інформацією, що зверху на кольоровій смужці. Там спочатку вказано чого саме стосується документ, або в яких умовах його створено: «Сучасник подій про вбрання татар». Тобто в цьому випадку ви можете прочитати свідчення людини, яка жила майже чотириста років тому, і бачила все на власні очі.
2. Трохи нижче на кольоровій смужці вказано ім'я та прізвище того, хто створив документ, воно виділене потовщеним шрифтом, а одразу за ним рід занять тієї людини, або науковий ступінь та вчене звання, коли це науковець: **Гійом Левассер де Боплан** (французький інженер), **Наталя Яковенко** (український історик)
3. В самому документі можуть бути вирізані, до прикладу, не корисні, або надто нудні уривки. На їх місці стоять три крапки. Текст, який вставлений в джерело авторами підручника виділено курсивом: «всередину. ... *(Те саме)* роблять і з шапкою»
4. Знизу під джерелом є кольорова риска, а під нею запитання, або завдання. Завдання підвищеної складності позначені зірочкою – *
Подумайте. Чому татари так дивно поводитися зі своїм одягом? Такі ж завдання можуть бути і під ілюстраціями, що поруч.
5. Обов'язково роздивіться ілюстрації поруч документа. Вони з ним завжди пов'язані. Спробуйте зрозуміти встановити цей зв'язок.

Хронологічна таблиця

Дата	Подія
1556 р.	Зведення Хортицького замку Д. Вишневецьким (Байдою)
1556–1561 рр.	Створення Пересопницького Євангелія
1569 р.	Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої
1574 р.	Створення Іваном Федоровим (Федоровичем) українських першодруків – львівських «Апостола» і «Букваря»
1578 р.	Заснування Острозької академії
1581 р.	Видання І. Федоровим в Острозі Острозької Біблії
1586 р.	Утворення першої братської слов'яно-греко-латинської школи у Львові
1591–1593 рр.	Козацька війна на чолі з Криштофом Косинським
1594–1596 рр.	Козацька війна під проводом Северина Наливайка
1596 р.	Берестейська церковна унія
Перша чверть XVII ст.	Доба «героїчних походів»
1618 р.,	Похід козаків на Москву під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного
1621 р., вересень	Хотинська війна
1625 р.	Козацько-селянське повстання на чолі з Марком Жмайлом. Куруківська угода
1630 р.	Козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
1632 р.	«Пункти для заспокоєння руського народу»
1632 р.	Створення Києво-Могилянського колегіуму
1635 р.	Зруйнування фортеці Кодак запорожцями Івана Сулими
1637–1638 рр.	Козацько-селянське повстання під проводом Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина (Остряниці), Дмитра Гуні
1638 р.	Уведення в дію «Ординації Війська Запорозького...»
1648 р., 5-6 травня	Битва на Жовтих Водах
1648 р., 16 травня	Битва під Корсунем
1648 р., 11-13 вересня	Битва під Пилявцями
1649 р., серпень	Збаразько-Зборівська кампанія. Укладення Зборівського договору. Відновлення української державності
1650 р., 1652–1653 рр.	козацькі походи в Молдову
1651 р., вересень	Укладення Білоцерківського договору

1651 р., червень	Битва під Берестечком
1652 р.	Батозька битва
1653 р.	Жванецька облога
1653 р., грудень	Укладення (усної) Кам'янецької угоди між Річчю Посполитою та Кримським ханством
1654 р., 8 січня	Переяславська рада
1654 р., 14 березня	Українсько-московський договір – Березневі статті
1656 р., 27 жовтня	Укладення Віленського перемир'я між Московським царством та Річчю Посполитою
1658 р.	Укладення українсько-польської Гадяцької угоди
1658 – 1678 рр.	Хронологічні межі періоду Руїни
1659 р. 28 серпня	Конотопська битва
1667 р.	Укладення Андрусівського перемир'я між Московським царством та Річчю Посполитою
1669 р.	Корсунська угода. Визнання Правобережною Гетьманщиною протекторату Османської імперії
1681 р.,	Укладення Бахчисарайського договору між Московським царством, Османською імперією та Кримським ханством
1686 р.	«Вічний мир» – Московське царство, Річ Посполита
1702–1704 рр.	Повстання під проводом Семена Палія
1708–1709 рр.	Національно-визвольна акція гетьмана Івана Мазепи
1708 р.	Зруйнування Батурина
1709 р., 27 червня	Полтавська битва
1709 р.	Зруйнування Чортомлицької Січі
1710 р.	Ухвалення Конституції Пилипа Орлика
1713 р.	Ліквідація козацтва на Правобережній Україні
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі
1764 р.	Остаточна ліквідація гетьманства
1768 р.	Коліївщина
1772 р.	Перший поділ Речі Посполитої
1775 р.	Остаточна ліквідація Запорозької Січі
1780–1782 рр.	Ліквідація кріпосного права в Австрійській імперії
1783 р.	Ліквідація Кримського ханства
1783 р.	Закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України
1793 р.	Другий поділ Речі Посполитої
1795 р.	Третій поділ Речі Посполитої